

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS JURÍDICS
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

REVISTA DE
DRET
HISTÒRIC
CATALÀ

Volum 18 • 2019

SOCIETAT
CATALANA
SCEJ
D'ESTUDIS
JURÍDICS
FILIAL DE L'INSTITUT
D'ESTUDIS CATALANS

Institut
d'Estudis
Catalans

REVISTA DE

DRET
HISTÒRIC
CATALÀ

CONSELL EDITORIAL

Josep Cruanyes i Tor
Xavier Genover i Huguet
Jordi Figa López-Palop
Oriol Sagarra i Trias
Jordi Pujol i Moix
Josep Vilajosana Rubio
Pilar Rebaque Mas
Mariona Serdà Cabré

DIRECCIÓ

Josep Serrano i Daura, Universitat Internacional de Catalunya

CONSELL DE REDACCIÓ

Tomàs de Montagut i Estragués, de la Universitat Pompeu Fabra (president)
Jacques Poumarède, de la Universitat de Toulouse-Le Mirail
Thomas Gergen, de la Universitat Europea d'Economia i Empresa (EUFOM), de Luxemburg
Manuel Juan Peláez Albendea, de la Universitat de Màlaga
Juan Luis Arrieta Alberdi, de la Universitat del País Basc
Antonio Planas Rosselló, de la Universitat de les Illes Balears
Félix Martínez Llorente, de la Universitat de Valladolid
Vicent Garcia Edo, de la Universitat Jaume I de Castelló
Sixto Sánchez-Lauro, de la Universitat d'Extremadura

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS JURÍDICS
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

REVISTA DE
D R E T
H I S T Ò R I C
C A T A L À

Volum 18 • 2019

BARCELONA 2019

Aquesta revista és accessible en línia des de la pàgina
<http://publicacions.iec.cat>

© dels autors
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Jurídics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Text revisat lingüísticament per Montse Marès

Compost per T.G.A., SL
Imprès a T.G.A., SL

ISSN (ed. impresa): 1578-5300
ISSN (ed. digital): 2014-0010
Dipòsit legal: B 42526-2001

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les fraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

TAULA

ARTICLES

- La monarquía hispánica en la encrucijada de las dos tradiciones marítimas de origen medieval: la mediterránea y la atlántica, 9
per Margarita Serna Vallejo
- Una aproximación a la Corona de Aragón de Fernando el Católico, 35
per Josep Serrano Daura
- Algunes reflexions sobre l'ús de la llengua a la catalunya barroca i la superació del concepte de *decadència*, 99
per Xavier Baró i Queralt
- El govern dels gremis de Barcelona al segle XVIII, 115
per Pere Molas Ribalta
- Una junta «perniciosa y maliciosa». La supressió de la Conferència dels Comuns, 125
per Eduard Martí Fraga
- Els governadors de la ciutadella de Barcelona durant el segle XVIII, 145
per Rafael Cerro Nargáñez
- La corrupció local durant la dictadura de Primo de Rivera i la resposta del Parlament de Catalunya. El cas de l'Hospitalet de Llobregat, 179
per Daniel Vallès Muñío

NOTÍCIA

- M. Ángeles Félix Ballesta, *La «cuestión catalana» (1922-1932) según el Archivo Secreto Vaticano*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2018, 656 p., 205
per Hilari Raguer Suñer

NOTA

- Creación de la Sociedad Española de Historia del Derecho, 222
pel Dr. Dr. Miguel Ángel Bermejo Castrillo, presidente de la SEHD

RECENSIONS

- José María Pérez Collados i Tomàs de Montagut i Estragués (dir.),
Los juristas catalanes y el Estado español, Madrid i Barcelona,
Marcial Pons, 2017, 413 p., 227
per Josep Serrano Daura

- Josep Serrano Daura (coord.), *Jornades Internacionals d'Estudi.*
El municipi al segle XVIII. El cas D'arnes (Terra Alta), Tarragona,
Diputació de Tarragona, 2018, 631 p., 232
per Xavier Rodríguez-Alsina Gallardo

- Sixto Sánchez-Lauro, *El crimen de herejía y su represión inquisitorial.*
Doctrina y praxis en Domingo de Soto, Barcelona, Seminari Permanent
Interuniversitari d'Història del Dret Català Josep M. Font Rius,
Universitat Pompeu Fabra, 2017, 452 p., 235
per Josep Serrano Daura

- María Ángeles Félix Ballesta, *La «cuestión catalana» (1922-1932)*
según el Archivo Secreto Vaticano, Barcelona, Seminari Permanent
Interuniversitari d'Història del Dret Català Josep M. Font Rius,
Universitat Pompeu Fabra, 2018, 385 p., 242
per Josep Serrano Daura

ARTICLES

LA MONARQUÍA HISPÁNICA EN LA ENCRUCIJADA DE LAS DOS TRADICIONES MARÍTIMAS DE ORIGEN MEDIEVAL: LA MEDITERRÁNEA Y LA ATLÁNTICA¹

Margarita Serna Vallejo²
Universidad de Cantabria

Resumen

El trabajo tiene por objeto explicar cómo la monarquía hispánica se encontró en la Época Moderna en la encrucijada de las dos tradiciones marítimas que se configuraron en las costas europeas a partir de la Baja Edad Media y cuál fue el alcance de tal situación. Esta posición privilegiada provocó que en sus costas, como sucedió en Francia, rigieran el derecho marítimo del Atlántico y el derecho marítimo del Mediterráneo y que, como consecuencia de ello, los *Rôles d'Oléron* y el *Llibre del Consolat de Mar* alcanzaran una notable difusión. En el trabajo se analizan el origen y la evolución de ambos textos y la posterior refundición de ambas tradiciones marítimas en la *Ordenanza de la Marina* francesa de 1681, el texto que inspirará el contenido marítimo del Código de comercio francés y, a partir de éste, de las demás legislaciones marítimas nacionales de Europa, incluido el Código de comercio español de 1829.

Palabras clave: derecho marítimo medieval, *Rôles d'Oleron*, *Llibre del Consolat de Mar*, *Ordenanza de la Marina* de 1681.

1. El origen de este texto se encuentra en la conferencia «La Península Ibérica en la encrucijada de las dos tradiciones marítimas medievales: la mediterránea y la atlántica», con la que se inauguró el «Cicle de Conferències. Curs 2015-2016. Institucions del nostre dret», organizado por la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, filial del Institut d'Estudis Catalans, y el Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona, y coordinado por el Dr. Josep Serrano Daura, a quien agradezco la amabilidad que tuvo al invitarme.

2. Margarita Serna Vallejo, Universidad de Cantabria, Facultad de Derecho, avda. Los Castros, s/n, 39005, Santander, España. Correo electrónico: margarita.serna@unican.es.

LA MONARQUIA HISPÁNICA EN LA CRUÏLLA
DE LES DUES TRADICIONS MARÍTIMES D'ORIGEN MEDIEVAL:
LA MEDITERRÀNIA I L'ATLÀNTICA

Resum

Aquest treball té per objecte explicar com la monarquia hispànica es va trobar en l'època moderna en la cruïlla de les dues tradicions marítimes que es van configurar a les costes europees a partir de la baixa edat mitjana i quin va ser l'abast d'aquesta situació. Aquesta situació privilegiada va provocar que a les seves costes, com va succeir a França, regissin el dret marítim de l'Atlàntic i el dret marítim de la Mediterrània i que, com a conseqüència d'això, els *Rôles d'Oléron* i el *Llibre del Consolat de Mar* aconseguissin una notable difusió. En el treball s'analitzen l'origen i l'evolució d'ambdós textos i la refosa posterior de les dues tradicions marítimes en l'*Ordonança de la Marina* francesa del 1681, el text que inspirarà el contingut marítim del Codi de comerç francès i, a partir d'aquest, de les altres legislacions marítimes nacionals d'Europa, incloent-hi el Codi de comerç espanyol del 1829.

Paraules clau: dret marítim medieval, *Rôles d'Oléron*, *Llibre del Consolat de Mar*, *Ordonança de la Marina* del 1681.

THE HISPANIC MONARCHY AT THE CROSSROAD OF TWO MARITIME
TRADITIONS OF MEDIEVAL ORIGIN: THE MEDITERRANEAN
AND THE ATLANTIC

Summary

The object of this study is to explain how Hispanic Monarchy found itself in the modern era at a crossroad with the two maritime traditions that appeared along the European coasts from the Middle Ages on, and what was the scope of this situation. This special circumstance caused that on its coasts, as in France, both the Mediterranean and the Atlantic maritime law ruled, and due to this fact, the *Rôles d'Oléron* and the *Llibre del Consolat de Mar* had a remarkable diffusion. The essay analyses the origin and the progression of both texts and the subsequent recast of both maritime traditions in the 1681, French *Navy Ordinance* that inspired the French commercial Code and from that, the rest of the national maritime laws of Europe, including the Spanish Commercial Code of 1829.

Keywords: Medieval maritime law, *Rôles d'Oléron*, *Llibre del Consolat de Mar*, 1681 *Navy Ordinance*.

LA MONARCHIE HISPANIQUE À LA CROISÉE
DES DEUX TRADITIONS MARITIMES D'ORIGINE MÉDIÉVALE:
LES SYSTÈMES MÉDITERRANÉEN ET ATLANTIQUE

Résumé

Ce travail a pour objet d'expliquer comment la monarchie hispanique s'est trouvée à l'époque moderne à la croisée des deux traditions maritimes qui se sont façonnées sur les côtes européennes à partir du Bas Moyen Âge et quelle en fut la portée. Sa situation privilégiée fut à l'origine de la prépondérance sur son littoral, à l'instar de ce qui se produisit en France, du droit maritime de l'océan Atlantique et de la mer Méditerranée, avec pour conséquence la diffusion notable des *Rôles d'Oléron* et du *Consulat de la mer*. Sont ainsi analysées l'origine et l'évolution de ces deux codes maritimes ainsi que leur refonte qui donna lieu à l'*Ordonnance de la Marine*, ouvrage publié en France en 1681. Ce texte inspirera le contenu maritime du Code de commerce français qui préfigurerait le droit maritime des autres nations européennes, dont celui du Code de commerce espagnol de 1829.

Mots-clés: droit maritime médiéval, *Rôles d'Oléron*, *Consulat de la mer*, *Ordonnance de la Marine* de 1681.

I. Por efecto de su ubicación geográfica, España y Francia ocuparon una posición particular y, sobre todo, privilegiada desde el punto de vista de las tradiciones marítimas que se configuraron en Europa a partir de la Edad Media, puesto que son los dos únicos espacios del continente cuyas costas están bañadas por el mar Mediterráneo y por el océano Atlántico. De ahí que tanto la monarquía hispánica como la francesa se encontraran en la Época Moderna en la encrucijada de las dos tradiciones marítimas de las costas europeas, motivo por el cual la fusión o refundición de ambas, hecho que finalmente tuvo lugar en Francia bajo el reinado de Luis XIV y la gestión de su poderoso ministro Colbert con ocasión de la elaboración y promulgación de la *Ordonnance de la Marine* de 1681,³ pudo haber tenido lugar bien en Francia, bien en España.

II. Las grandes tradiciones marítimas europeas, así la mediterránea como la atlántica, que, como venimos de apuntar, remontan sus orígenes a la Baja Edad Media,

3. *Ordonnance de la Marine*, Fontainebleau, agosto de 1681. ISAMBERT, JOURDAN y DECRUSY, *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*, París, Belin-Leprieux, 1821-1833, 29 v.; para la cita, vol. 19, p. 282-366. Sobre el proceso de elaboración de la norma, véase M. SERNA VALLEJO, «La Ordenanza francesa de la marina de 1681: unificación, refundición y fraccionamiento del derecho marítimo en Europa», *Anuario de Historia del Derecho Español* (AHDE), núm. 78-79 (2008-2009), p. 233-260.

tuvieron un alcance muy amplio, dado que abarcaron los aspectos jurídicos, a los que nos vamos a referir en las páginas siguientes, pero también las más diversas cuestiones relacionadas con la navegación comercial, incluidas la construcción naval y la misma práctica de la navegación.

El origen de estos dos ciclos marítimos guarda relación con la concurrencia de varios factores, entre los que destacan tres principales: en primer lugar, las evidentes diferencias que existen entre el Mediterráneo, un mar cerrado, y el Atlántico, un gran océano que, además, alcanza latitudes mucho más septentrionales que las del Mediterráneo; en segundo término, las dispares condiciones meteorológicas propias de uno y otro entorno, derivadas, como es lógico, de su ubicación geográfica y de las particulares características de cada uno de aquellos espacios; y, por último, pero no por ello menos relevante, el distinto momento en que el comercio marítimo se recuperó en una y otra área.

Las tradiciones marítimas del Atlántico y del Mediterráneo se definieron a partir del momento en que se inició la recuperación del comercio marítimo en el tránsito de la Alta a la Baja Edad Media. Primero en el Mediterráneo central, más adelante en el Mediterráneo occidental y, a continuación, en el Atlántico y el Báltico. Un restablecimiento que solo fue posible una vez que disminuyó la inseguridad que se había sentido en el litoral europeo, de igual modo que en el interior del continente, en los siglos anteriores, por efecto de las sucesivas y variadas invasiones que habían asolado las tierras y costas europeas a partir de la llegada de distintos pueblos desde varios puntos cardinales.

Pero antes de seguir avanzando en nuestra exposición conviene aclarar que la afirmación de la existencia de dos tradiciones jurídicas marítimas en el continente europeo no significa ni mucho menos que hubiera diferencias absolutas e irreconciliables entre ambas, motivo por el cual no parece oportuno hablar de una radical oposición entre una y otra, aunque sí de la existencia de ciertas disimilitudes entre ellas.

III. El derecho marítimo de estas tradiciones fue en origen un derecho de carácter consuetudinario porque su creación se debió a la iniciativa de los navegantes que intervenían en la actividad mercantil. Término este, el de *navegante*, que comprendía no solo a los individuos que en las embarcaciones asumían las distintas funciones relacionadas en sentido estricto con el arte de marear y de la navegación, sino también a los comerciantes que negociaban sus mercancías por vía marítima. Y esto porque, en los primeros tiempos de la recuperación mercantil marítima, los comerciantes tuvieron la costumbre de viajar junto a sus mercaderías a bordo de las naves, ya que carecían de colaboradores o auxiliares en los puertos en los que las mercadeaban. Ellos mismos tenían que encargarse del trato de sus mercancías en los distintos enclaves portuarios a los que arribaban las naves y, por tanto, debían viajar en las embarcaciones junto con las mercaderías.

Sin embargo, esta práctica fue cayendo en desuso con el paso del tiempo y la consolidación del comercio marítimo en el litoral europeo. Los mercaderes empezaron a poder contar con el apoyo de representantes o factores en los puertos en los que centraban sus tratos, lo que hizo innecesario que realizaran los viajes junto con las mercancías a bordo de las embarcaciones. Aunque esta transformación de la organización comercial se inició desde la misma Baja Edad Media, razón por la cual, en la práctica, los comerciantes desde fechas relativamente tempranas dejaron de formar parte de la categoría de navegantes, formalmente se les siguió considerando parte del colectivo. De ahí que aún en el siglo xvii Hevia Bolaños incluyera a los comerciantes en la definición que proporciona del término *navegante*.⁴

El hecho de que este nuevo derecho marítimo fuera elaborado por quienes participaban en la actividad mercantil, al margen del poder político y de los juristas, explica que la costumbre se consolidara como su fuente principal. Las disposiciones legales dictadas con relación al comercio marítimo por parte de los monarcas europeos cuyos territorios alcanzaban el litoral, no dejaron de ser sino normas aisladas y casuísticas que en ningún caso constituyeron un cuerpo extenso y completo de derecho marítimo que pudiera sustituir al derecho elaborado por quienes tenían en el mar su modo de vida. Pertenecen a esta categoría las disposiciones mercantiles incluidas en la Partida v de la obra alfonsina⁵ y los *Capítols del rei En Pere* de 1340, uno de los elementos constantes del *Llibre del Consolat de Mar*.⁶

IV. Bajo las premisas anteriores, este derecho marítimo fue un derecho sin nacionalidad, que debe definirse desde una doble perspectiva con una doble naturaleza. Debe ser considerado como el *ius proprium* de los navegantes europeos, así mediterráneos como atlánticos y bálticos, porque fue el derecho propio y particular de quienes se dedicaban al tráfico mercantil por vía marítima. Pero, al mismo tiempo,

4. «Navegantes son los que van, y andan en las naves de unas a otras partes, y son en dos maneras: Unos, que amarinan, y navegan las naves: Y otros, que como mercaderes, y pasajeros, van en ellas, como consta de una rubrica de Partidas». Véase J. de HEVIA BOLAÑOS, *Laberinto del comercio terrestre y naval*, Lima, Francisco del Canto, 1617. Se ha manejado la edición *Curia philippica. Laberinto del comercio terrestre y naval*, Madrid, Por Ramón Ruiz en la Imprenta de Ulloa, 1790, libro III, título IV, ley I (edición facsimilar: Lima, Revista Peruana de Derecho de la Empresa, 1988, edición que, aunque conserva la carátula doble de la *Curia* y del *Laberinto*, reproduce únicamente este y por ello la paginación se inicia en el folio 261).

5. *Siete Partidas del Sabio Rey don Alonso el nono, nuevamente glosadas por el Licenciado Gregorio López del Consejo Real de Indias de Su Majestad*, Salamanca, Andrea de Portonaris, 1555, Partida v, libro IX (edición facsimilar: Madrid, Boletín Oficial del Estado, 1974).

6. *Llibre del Consolat de Mar. Edició del text de la Real de Mallorca, amb les variants de tots els manuscrits coneguts*, Barcelona, Fundació Noguera y Cambra de Comerç de Barcelona, 2001, p. 893-918. Se trata de la reedición anastática y ampliada, en un solo volumen, de la edición en cinco volúmenes publicada en Barcelona por Rafael Dalmau Editor en 1981 (vol. I), 1982 (vol. II), 1984 (vol. III-1 y III-2) y 1987 (vol. IV).

también debe observarse como el *ius commune* de aquellos navegantes, sin perjuicio de las especificidades propias de cada una de las tradiciones jurídicas marítimas ya señaladas, porque era el derecho compartido por todos los navegantes.

Este derecho marítimo de origen consuetudinario, derecho propio y al mismo tiempo derecho común de los navegantes europeos, fue, sin embargo, finalmente sustituido por unos nuevos derechos marítimos estatales vinculados a cada una de las naciones europeas y establecidos por sus respectivos órganos legislativos. Un cambio que, además, conllevó la consagración formal de la ley como fuente principal del nuevo derecho mercantil marítimo, en detrimento de la costumbre.

El punto de inflexión de tan importantes novedades se sitúa en el momento de la promulgación del *Código marítimo sueco*, en 1667,⁷ y muy especialmente en el de la entrada en vigor de la *Ordenanza de la Marina* francesa de 1681,⁸ aunque ya con anterioridad, coincidiendo con el progresivo fortalecimiento del poder real en Europa y la intensificación del ejercicio de la potestad legislativa por sus titulares, se observa un crecimiento gradual de la legislación marítima.

V. Pero volvamos a la Edad Media y, en concreto, al siglo XIII, porque fue entonces cuando se produjo otra novedad importante para el derecho marítimo tanto en las costas mediterráneas como en las atlánticas.

Coincidiendo con la crisis que afectó a las principales ciudades mercantiles del Mediterráneo central, como era el caso de Amalfi y Pisa, la recuperación del comercio alcanzó las costas de la Corona de Aragón y, al mismo tiempo, se procedió a fijar por escrito las costumbres marítimas del área mediterránea, que tenían mayor relevancia en el contexto del comercio que se practicaba en el triángulo formado por el Principado de Cataluña y los reinos de Mallorca y Valencia, y que tenía como eje sus tres capitales.

De manera que fue entonces cuando dio comienzo la redacción del elemento más antiguo del *Llibre del Consolat de Mar*, las *Costumes de mar*, que no son sino una recopilación anónima del derecho marítimo consuetudinario medieval del Mediterráneo.

Y casi al mismo tiempo, con un ligero retraso, también en el Atlántico o mar de Poniente sus navegantes reunieron por escrito la parte más significativa del derecho marítimo consuetudinario de la zona, dando origen al texto de la versión primitiva de los *Rôles d'Oléron*,⁹ cuyo articulado habría de integrarse, un tiempo después, en la

7. Véase en J. M. PARDESSUS, *Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle*, 6 v., vol. III, París, L'Imprimerie Royale, 1828-1845, p. 134-204.

8. *Ordonnance de la Marine*.

9. Desde hace ya varios años, manejo como copia tipo de esta versión primitiva de los *Rôles d'Oléron* la reproducida en el manuscrito *Liber Horn* de los Archivos del Ayuntamiento de Londres, f. 355v-360r, publicada por T. Twiss (ed.), *The Black Book of the Admiralty with an appendix*, 4 v., Londres, Longman,

recopilación marítima más importante del mar Báltico: la obra conocida como *Ordenanzas* o *Derecho marítimo de Visby*.¹⁰

A pesar de las importantes similitudes que existen entre las *Costumes de mar* y los *Rôles d'Oléron* por tratarse en ambos casos de la redacción de una parte del derecho marítimo consuetudinario de las tradiciones marítimas del continente, existe una diferencia significativa entre ambos textos que guarda relación con la distinta evolución que tuvieron sus capitulados y que justifica la dispar extensión de uno y otro textos.

La desigual extensión de las *Costumes de mar* y los *Rôles d'Oléron* trae causa de la concurrencia de al menos dos circunstancias: en primer lugar, la existencia de un fondo jurídico marítimo consuetudinario más antiguo y, sobre todo, considerablemente más amplio en el Mediterráneo que en el Atlántico en el tiempo en que se redactaron las *Costumes de mar* y los *Rôles d'Oléron* como consecuencia de que el comercio, como ya hemos apuntado, se restableció primero en el área mediterránea que en la atlántica; y, en segundo lugar, la inmediata fosilización que se produjo del texto de los *Rôles d'Oléron* tras su redacción. Un hecho que no tuvo lugar con las *Costumes de mar* del Mediterráneo, cuyo texto, después de recogerse por escrito, continuó reelaborándose y ampliándose durante un tiempo hasta llegar a alcanzar la forma que puede considerarse definitiva y que es la incorporada en el *Llibre del Consolat de Mar*.

La versión primitiva de los *Rôles d'Oléron* —por tanto, la redacción del derecho consuetudinario atlántico— solo comprendía veinticuatro capítulos breves, frente a los cuarenta y cuatro preceptos, generalmente más extensos, de las *Costumes de mar* incluidos en la rúbrica de las *Costums de Tortosa* reservada a la materia marítima, que es la primera versión escrita que se conoce de las *Costumes de mar* mediterráneas.¹¹

Esta disparidad se manifiesta aún con mayor intensidad si la comparación se efectúa entre los veinticuatro capítulos de la versión primitiva de los *Rôles d'Oléron* y

1871 (vol. I), 1873 (vol. II), 1874 (vol. III) y 1876 (vol. IV) (reedición facsimilar: Wiesbaden, 1965); para la cita, véase el vol. III, p. 1-33; K. F. KRIEGER, *Ursprung und Wurzeln der Rôles d'Oléron*, Colonia, Böhlau, 1970, p. 123-145; y M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron. El «coutumier» marítimo del Atlántico y del Báltico de época medieval y moderna*, Santander, Centro de Estudios Montañeses, 2004, p. 197-203. Sobre esta versión primitiva de los *Rôles d'Oléron*, véase M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 31-108.

10. La primera impresión de este texto vio la luz en 1505 y puede consultarse en J. M. PARDESSUS, *Collection de lois maritimes*, vol. I, p. 463-502.

11. *Costums de Tortosa*, edición crítica de Jesús Massip i Fonollosa con la colaboración de C. Duarte y À. Massip y prólogo del doctor Josep M. Font i Rius, Barcelona, Fundació Noguera, 1996, libro IX, rúbrica 27, «Isti sunt usus et consuetudines et usus maris, quibus utuntur homines dertusenses». Además de los capítulos que integran esta rúbrica, debe tenerse en cuenta que en otras partes de los *Costums de Tortosa* se contienen otros preceptos que también tienen contenido marítimo.

los más de trescientos treinta preceptos de las *Costumes de mar* incluidas en el *Llibre del Consolat de Mar*.¹²

Y la misma percepción se mantiene, sin alteración alguna, si en lugar de manejar la forma original de los *Rôles d'Oléron* se toma como término de comparación cualquiera de las otras versiones que llegaron a formarse de los *Rôles d'Oléron* en distintas partes del litoral europeo:¹³ la versión bretona, compuesta de veintiséis preceptos;¹⁴ la castellana, con veinticinco disposiciones,¹⁵ o la inglesa, que alcanzó los treinta y cinco capítulos.¹⁶

VI. El desinterés que los monarcas y los juristas mostraron por regular la negociación mercantil marítima y que facilitó que fueran los propios navegantes los artífices del derecho que debía ordenar el comercio marítimo en la Edad Media en el litoral europeo, no resulta difícil de entender si se tienen en cuenta y se relacionan adecuadamente varias circunstancias de índole ciertamente diversa.

Si aún en la actualidad el mundo marítimo resulta extraño para los colectivos y las comunidades que viven al margen de él, de espaldas a su existencia, se comprende con facilidad que en la Edad Media y en la Época Moderna todo cuanto rodeaba el ámbito marítimo se percibiera como algo complejo, desconocido, misterioso, hostil, por quienes no se dedicaban a las actividades marítimas, incluidos los propios reyes y los juristas del *ius commune*.

En la Edad Media y aún en los primeros tiempos de la Época Moderna, los titulares del poder político de los reinos bañados por el Mediterráneo, el Atlántico

12. *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 385-891.

13. En relación con estas versiones, me remito a lo dicho en M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 109-141.

14. Manejo como copia tipo de la versión bretona de los *Rôles d'Oléron* la del manuscrito 2187 de la Biblioteca Nacional de Francia: *Costumes de Bretagne*, Tréguier, 1485; Biblioteca Nacional de Francia, Réserve F, ms. 2187, f. 2v-10v. Publicada por H. L. ZELLER, «Das Seerecht von Oléron nach der Inkunabel Tréguier, Paris, Bibliothèque Nationale, Réserve F, 2187», en *Sammlung älterer Seerechtsquellen*, vol. XII, 1915, p. 1-29, y M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 205-212.

15. De la versión castellana, utilizo como modelo la reproducción incorporada al manuscrito 716 de la Biblioteca Nacional de Madrid, f. 91-94, publicada por J. E. CASARIEGO, *Historia del derecho y de las instituciones marítimas del mundo hispánico*, Madrid, 1947, p. 262-275; F. J. SALAS, *Marina española en la Edad Media. Bosquejo histórico de sus principales sucesos en relación con las Coronas de Aragón y de Castilla*, 2 v., vol. II, Madrid, 1925-1927, p. 269-279; F. MORALES BELDA, *La Hermandad de las Marismas*, Barcelona, Ariel, 1974, p. 294-300; M. FLORES DÍAZ, *Hombres, barcos e intercambios. El derecho marítimo-mercantil del siglo XIII en Castilla y Aragón*, Madrid, Universidad Complutense, Departamento de Historia Medieval, Asociación Cultural Castellum, 1998, p. 145-150; M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 213-219.

16. Como modelo de la versión inglesa tomamos la copia incluida en el manuscrito *Vespasian* del Museo Británico, Colección de Sir Robert Cotton, B. XXII, f. 25r-32v, publicada por M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 249-257.

y el Báltico no se sentían cómodos con lo que acontecía en el mar por tratarse de un medio muy distinto del terrestre, del que desconocían prácticamente todo y que, en el fondo, no comprendían. Además, carecían de interés o motivación para ordenar jurídicamente las actividades económicas, incluido el comercio marítimo, a él vinculadas, con la excepción de lo estrictamente preciso para garantizar el abastecimiento de sus súbditos. Por otra parte, no se puede olvidar que tampoco tenían recursos para imponer su autoridad más allá del espacio sobre el que se extendía su jurisdicción, que, con relación a las aguas marítimas, solo abarcaba una estrecha franja a partir de la línea de la costa. Solía tenerse como referencia la distancia que alcanzaba el disparo de un cañón desde el litoral.

Y, por último, también debe valorarse que las autoridades de los distintos territorios vieron con agrado, desde fechas tempranas, la regulación de las actividades marítimas establecida por los propios navegantes una vez que constataron la habilidad mostrada por estos para ordenarlas a partir del profundo conocimiento que tenían de ellas.

Por su parte, los juristas también se demoraron varios siglos en prestar atención al derecho que regulaba el comercio marítimo, porque este era un derecho esencialmente consuetudinario, muy alejado del derecho romanocanónico y de los *iura propria* de los distintos reinos, derechos todos ellos en los que la ley era la fuente principal, y no la costumbre. A ello se unía que el derecho creado por los navegantes no entraba en colisión ni con el derecho romanocanónico ni con los derechos propios de los distintos territorios, ni cuestionaba la autoridad del emperador y la de los titulares de los distintos reinos. De modo que no se suscitaban conflictos de gravedad entre la ley, resultado de la actividad legislativa de los titulares del poder político, y la costumbre creada por los navegantes, conflictos que en el caso de haberse planteado hubieran tenido que ser resueltos por los hombres de leyes, lo que les habría obligado a fijarse mucho antes en el derecho marítimo.

Pero que los reyes se mantuvieran al margen de la creación del derecho marítimo no significa que no cumplieran un papel importante en su difusión y consolidación una vez que lo vieron con complacencia y lo apoyaron. El favor con que los monarcas vieron el derecho marítimo consuetudinario creado por los navegantes se materializó en el respaldo que le prestaron, unas veces de manera expresa y otras de forma tácita. En este contexto, tiene interés recordar algunos testimonios que acreditan este apoyo que las monarquías europeas —como es el caso de la castellana, la aragonesa y la francesa, entre otras— prestaron al derecho marítimo consuetudinario, sin perjuicio de que los hayamos utilizado en ocasiones anteriores.¹⁷

17. M. SERNA VALLEJO, «La autonomía jurídica en los mares: derecho propio, jurisdicciones privilegiadas y autogobierno», *Ius Fugit*, núm. 16 (2009-2010), p. 197-218, esp. p. 202.

A principios del siglo xiv, en 1307, Jaime II facultó al Consulado de Valencia para resolver una causa que, en su consideración, debía resolverse de acuerdo con lo prevenido en las *Costumes de mar*.¹⁸ Unos pocos años más tarde, en 1336, Pedro el Ceremonioso decretó que el mismo Consulado valenciano actuara conforme al procedimiento breve y sumario propio del «ús i costum del mar». ¹⁹ En 1423 la reina María ordenó que los cónsules de mar de Perpiñán resolvieran los asuntos de acuerdo con lo dispuesto en las «ordinacions e Capitols de lur Consulat», y no por «el ius romanum vel comune». ²⁰ En 1484 los Reyes Católicos confirmaron a los marinos de la ría de Pontevedra la vigencia del *Fuero de Layron*, que no era sino la versión castellana de los *Rôles d'Oléron*. ²¹ En 1364 Carlos V, titular de la Corona francesa, concedió como privilegio a los comerciantes castellanos que los conflictos mercantiles que les afectasen mientras se encontrasen en el Reino de Francia se resolviesen conforme al contenido de los *Droiz de layron*. ²² Y, un tiempo después, posteriormente a 1373, la misma monarquía francesa ordenó que los jueces del Almirantazgo resolvieran las causas marítimas de acuerdo con el contenido de los «droitz, jugemens, coustumes et usaiges d'Olleron». ²³

VII. Una vez que a mediados del siglo xiii una parte del derecho marítimo del Mediterráneo y del Atlántico se recogiera por escrito y diera origen a las *Costumes de mar* y a los *Rôles d'Oléron*, la evolución posterior de ambos textos discurrió por

18. Valencia, 4 de enero de 1307. *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1278.

19. Valencia, 21 de octubre de 1336. *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1283.

20. Barcelona, 22 de mayo de 1423. *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1453-1454.

21. Privilegios concedidos por los Reyes Católicos a los marineros de la ría de Pontevedra. Tarazona, 22 de marzo de 1484. M. FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, *Colección de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo xv, con varios documentos inéditos concernientes a la historia de la marina castellana y de los establecimientos españoles en Indias*, 2ª ed., 5 v., vol. II, Madrid, Imprenta Real, 1829-1859, apéndice número VIII, p. 543-544.

22. *Lettres contenant les privilèges accordés aux marchands Castillans trafiquant dans le royaume*, concedidas por Carlos V de Francia en abril de 1364. ISAMBERT, JOURDAN, DECRUSY y TAILLANDIER, *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*, vol. 5, 1357-1380, París, Belin-Leprieux i Verdière, 1824, p. 188-208. El texto, traducido, lo publicó en España L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Navegación y comercio en el Golfo de Vizcaya. Un estudio sobre la política marinera de la Casa de Trastámara*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Medievales, 1959, p. 127-141.

23. *Droit et preeminences demandit seigneur ladmiral*. Publicado en A. FONTANON, *Les édits et ordonnances des rois de France, depuis Louis VI dit le Gros usques a present: avec les verifications, modifications et declarations sur iceux. Divisee en quatre tomes [...]*, vol. III, París, I. du Puys, 1611, p. 864. También puede verse en E. CLEIRAC, *Les us, Et Coutumes de la Mer: Divisées en trois parties; I. De la Navigation; II. Du Commerce Naval, Et Contrats Maritimes; III. De la Jurisdiction de la Marine* (1ª ed.: Burdeos, G. Millanges, 1647; 6ª ed.: Rouen, J. Bertheli, 1671), Londres, Forgotten Books, 2018, p. 462-466, y en T. TWISS (ed.), *The Black Book of the Admiralty*, vol. IV, p. 443-448.

derroteros bien diferentes. La creación y la consolidación de los consulados marítimos en los reinos de la Corona de Aragón entre 1283 y 1510 influyeron decisivamente en el devenir de las *Costumes de mar*.²⁴ Por un lado, porque el texto, lejos de quedar fijado definitivamente en el momento de su redacción, continuó ampliándose, como ya hemos señalado, en el entorno de estos consulados. Y, por otro, porque el texto de las *Costumes de mar* terminó por incluirse en el *Llibre del Consolat de Mar* —la obra recopilatoria más importante del derecho marítimo del Mediterráneo, que logró una notabilísima difusión por las costas mediterráneas— como uno de sus elementos fijos o constantes.

En la segunda mitad del siglo xiv debieron formarse en las costas levantinas diferentes textos recopilatorios del derecho que se utilizaba y se aplicaba en cada uno de los consulados que ya se habían establecido por entonces. Estas recopilaciones recibieron el nombre de *llibres del consolat*, por lo que, en este preciso contexto y momento y como puso de relieve hace un tiempo el profesor Aquilino Iglesia Ferreirós, es más correcto hablar de libros consulares que de libro del consulado en singular, como si se tratara de una única obra.²⁵

Tales recopilaciones marítimas presentaban similitudes relevantes entre sí. Al fin y al cabo, una parte muy importante de sus contenidos no eran sino elementos del derecho marítimo común a los navegantes del Mediterráneo. Pero, al mismo tiempo, también ofrecían algunas diferencias significativas, puesto que sus promotores decidían libremente el contenido que daban a cada una de ellas, así como el orden en que insertaban los distintos componentes; y ello porque, junto al fondo jurídico marítimo común al Mediterráneo, también se incorporaban otras disposiciones particulares o propias de cada consulado o de la ciudad donde tenía su sede la institución consular de referencia; y porque los textos de algunos de los elementos recurrentes en los dis-

24. Valencia, 1283 (Valencia, 1 de diciembre de 1283; en *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1273-1275); Mallorca, 1326 (Perpiñán, 1 de febrero de 1326; en *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1343-1344); Barcelona, 1348 (Morvedre, 20 de febrero de 1348; en *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1158-1159); Tortosa, 1363 (Tortosa, 23 de julio de 1363; en M. SERNA VALLEJO (COORD.), *Textos jurídicos marítimos medievales*, Madrid, Agencia Estatal Oficial del Estado, 2018, p. 23-24); Gerona, 1385 (Barcelona, 14 de octubre de 1385; en G. M. de BROCÀ, «Un manuscrit del “Libre del consolat de mar”. Creació del consolat mercantivol a Girona», *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 22 (noviembre-diciembre 1916), p. 567-574, esp. p. 571-574); Perpiñán, 1388 (Monzón, 22 de diciembre de 1388; en *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1417-1418); Sant Feliu de Guíxols, 1443 (Benevento, 11 de febrero de 1443; en R. S. SMITH, «Documentos del consulado de mar en Gerona y en San Feliu de Guixols», *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 34 (1933), p. 128-132, esp. p. 130-132), y Lérida, 1510 (30 de junio de 1510; en E. MUT REMOLA, «Notas sobre la vida económica de Lérida», en *Instituciones económicas, sociales y políticas de la época fernandina. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1952, p. 53-76, esp. p. 72-73).

25. A. IGLESIA FERREIRÓS, «Libro do consulado da Mar», *AHDE*, núm. 56 (1986), p. 219-439, esp. p. 263.

tintos libros consulares ofrecían diferencias de unos manuscritos a otros entre tanto no se contó con la forma definitiva de cada uno de ellos.

La diversidad que existía entre los diferentes libros consulares se redujo, al menos en una parte muy sustancial, a partir de 1494, en el momento en que Francesc Celelles entregó uno de aquellos libros consulares a la stampa.²⁶ No era esta la primera vez que un libro consular se imprimía,²⁷ pero esta edición marcó el comienzo de una nueva etapa en la historia de los libros consulares y, por ende, en la historia del derecho marítimo del Mediterráneo. La obra publicada a iniciativa de Celelles, que recoge el fondo del que debía ser el libro del Consulado de Barcelona,²⁸ acabó por convertirse en el modelo de referencia de los libros consulares.²⁹

Al éxito logrado por el texto de Celelles contribuyó, sin duda, el hecho de que se imprimiera, pero también el de que se reeditara en sucesivas ocasiones, la primera en 1502,³⁰ y la casi inmediata traducción que se hizo de la obra a otras lenguas.³¹

26. F. CELELLES, *A gloria, e laor de Nostre Senyor Deu Jesu Christ, e de la gloriosa Verge Mare sua [...] per quant en lo Libre de consolat se trobauen moltes corrupcions [...] yo Francesch Celelles [...] me so esforçat corregir lo present libre [...] Segueix se lo Libre de consolat de mar novamente corregit e stampat*, Barcelona, Pere Posa, 14 de julio de 1494.

27. La primera impresión pudo hacerse en Barcelona en torno a 1482-1484: *Aci comença la taula del Libre del consolat* (reproducción facsimilar con prefacio de Pedro Bohigas), Barcelona, Gráficas Marina, SA, 1953. En esta primera impresión parece que intervinieron dos de los más importantes tipógrafos que trabajaban en aquel momento en Barcelona: Nicolás Spindeler y Pere Posa. El primero habría iniciado la impresión de la obra y el segundo debió de completarla añadiendo un cuaderno con el índice al comienzo de la obra y otro al final que contiene la regulación sobre los seguros marítimos aprobada en Barcelona en 1484 (*Exposicio commemorativa del V centenari de la impremta. El llibre incunable als Països Catalans*, Barcelona, Diputació Provincial, 1976, p. 32).

28. A. IGLESIA FERREIRÓS, «El Libro del Consulado del Mar», en C. PETIT (ed.), *Del Ius mercatorum al derecho mercantil: III Seminario de Historia del Derecho Privado. Sitges, 28-30 de mayo de 1992*, Madrid, Marcial Pons, 1997, p. 109-142, esp. p. 112.

29. Esta edición seguía disfrutando de gran autoridad aún en el siglo XIX. Así lo acredita el hecho de que fuera la empleada por Pardessus para publicar los capítulos 46 a 297 del *Llibre del Consolat de Mar*, es decir, las *Costumes de mar*. Véase J. M. PARDESSUS, *Collection de lois maritimes*, vol. II, p. 49-368.

30. *Libre del Consolat, tractant dels fets marítims*, Barcelona, Joan Luschner, 1502. Esta edición será la utilizada por Antonio de Capmany como elemento base de la edición de las *Costumbres marítimas de Barcelona* en 1791. Véase A. GARCIA SANZ, «Estudi jurídic», en *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 974. Capmany consideraba edición príncipe del *Llibre del Consolat de Mar* esta de 1502; véase A. de CAPMANY Y DE MONTPALAU (ed.), *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgarmente llamado Libro del Consulado. Nuevamente traducido al castellano on el texto lemosin restituído á su original integridad y pureza; é ilustrado con varios apéndices, glosarios, y observaciones históricas*, Madrid, Imprenta de Don Antonio de Sancha, 1791 (reproducción facsimilar: *Libro del Consulado del Mar*, edición del texto original catalán y traducción castellana de Antonio de Capmany y prólogo de José María Font Rius, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1965), p. 36.

31. De modo particular destacan las numerosas traducciones y reimpressiones hechas en Italia entre los siglos XVI y XVIII (1519, 1539, 1544, 1549, 1556, 1564, 1566, 1567, 1584, 1612, 1633, 1637, 1656, 1668, 1713). Las editadas en Francia (1577, 1635), Castilla (1539, 1732, 1791), Holanda (1704, 1723) y Alemania

El trabajo preparado por Celelles, que presenta algunas diferencias con la primera edición de un libro consular, reúne elementos de origen diverso.³² Uno es el texto conocido como *Ordre judiciari*,³³ una recopilación de normas procesales originarias del Consulado de Valencia, establecido en 1283.³⁴ Otro se corresponde con el bloque de las *Costumes de mar*, la ya mencionada redacción escrita del derecho mercantil consuetudinario del Mediterráneo.³⁵ Y, finalmente, un tercer bloque de preceptos se corresponde con las *Ordinacions del cors*, una colección de derecho consuetudinario en materia de corso.³⁶ El conjunto de este *Llibre del Consolat* comprende trescientos treinta y cuatro capítulos numerados correlativamente.³⁷

Sin embargo, sobre esto hay que aclarar que Celelles utiliza la expresión *Llibre del Consolat* para nombrar el bloque constituido por los tres elementos señalados, pero también para referirse al conjunto de la obra impresa. Esto es, los trescientos treinta y cuatro preceptos del *Llibre del Consolat de Mar* en sentido estricto y otros textos que le siguen en el volumen. Entre estos destacan los *Capítols del rei En Pere*, reglamentación mercantil, de cuarenta capítulos, fechada en Barcelona en 1340 y obra

(1790) son menos abundantes. Y en Inglaterra no llegó a realizarse ninguna traducción del texto levantino a lo largo de la Época Moderna. La primera se publicó, ya en el último cuarto del siglo XIX, por Travers Twiss. Véase la relación de las traducciones del *Llibre del Consolat de Mar* a otras lenguas, en particular al italiano, en A. GARCIA SANZ, «Estudi jurídic», p. 975-977.

32. Acerca de las novedades que presenta el texto de Celelles respecto de la primera edición, véase A. IGLESIA FERREIRÓS, «El Libro del Consolato del Mare», *Rivista Internazionale di Diritto Comune*, núm. 6 (1995), p. 81-125, esp. p. 97.

33. Los capítulos que integran el *Ordre judiciari* se inician sin que les preceda título alguno. Ahora bien, en la copia del texto que se envía al Consulado de Perpignan en 1389 el articulado se introduce con el siguiente epígrafe: «Aquesta és la forma que és servada en la ciutat de València en la elecció dels cònsols de la mar et jutge de aquells». El documento fechado en Barcelona el 8 de marzo de 1389 se publica en *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1420-1422.

34. Privilegio de creación del Consulado de Valencia, de 1 de diciembre de 1283. En *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 1273-1275.

35. Las *Costumes de mar* se introducen con un encabezamiento que apenas varía de unos textos a otros. En la edición de Colon y García Sanz tiene la siguiente redacción: «Capítol de l[e]s bones costumes e usatges de mar». *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 422.

36. Cada una de las dos partes referidas a la navegación en corso (capítulos 298-305) se presenta con un rótulo. En la edición de Colon y García Sanz, la primera se introduce con la frase «Así parlem de les naus armades et de les galeas et de les segeties com deuen partir ni como deuen pagar a aquells qui ab eylls hiran»; mientras que la segunda, comprensiva de los capítulos 306-334, lleva por título «De costumes de naus armades e de galeas». Véase *Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 841 y 850.

37. El *Ordre judiciari* abarca los primeros 43 capítulos; el 44 aparece en blanco; el 45 contiene un precepto referido a las pacotillas, o géneros que las tripulaciones podían embarcar libres de flete en los viajes comerciales a la ciudad egipcia de Alejandría; los capítulos 46-297 recogen las *Costumes de mar*, y los capítulos 298-334 contienen las *Ordinacions del cors*.

del rey Pedro el Ceremonioso (III de Cataluña y IV de Aragón),³⁸ y unas ordenanzas de los consejeros de Barcelona para el Consulado de Sicilia.³⁹

Esta práctica no representa, en realidad, una novedad introducida por Celelles. Con anterioridad ya se había llevado a cabo en la edición de 1484. De modo que en la impresión príncipe forman parte del *Llibre del Consolat de Mar*, en sentido estricto, el *Ordre judiciari*, las *Bones costumes de mar*, las *Ordinacions del cors* y las *Ordinacions noves de la ciutat de Barcelona sobre los consols*, normativa referida a los cónsules de Sicilia, y las *Ordinacions fetes sobre les seguretats marítimes e mercantiuols*, fechadas en Barcelona el 14 de noviembre de 1458. Y fuera del *Llibre del Consolat de Mar*, aunque en el mismo volumen, a continuación de unos folios en blanco se incorpora el texto barcelonés *Ordinacions fetes sobre les seguretats marítimes*, de 3 de junio de 1484.⁴⁰

A partir de la publicación de la obra de Celelles, el bloque formado por los trescientos treinta y cuatro capítulos se mantuvo inalterable, lo que no sucedió con el *Llibre del Consolat de Mar* en sentido amplio. La obra, lejos de quedar fosilizada a finales del siglo xv con el contenido diseñado por Celelles, siguió viva, abierta, de manera que en las ediciones posteriores fue objeto de distintas ampliaciones, por lo que incluyó nuevos elementos. Así se hizo, entre otras oportunidades, en una de las dos ediciones publicadas en Barcelona en 1518,⁴¹ en la que se incorporaron, entre otras, unas disposiciones de las Cortes de Barcelona de 1480 y 1481.⁴² Y en la editada en 1592,⁴³ en la que se añadió, entre otros textos, el Privilegio de 15 de enero de 1401 concedido al Consulado de Barcelona por el rey Martín el Humano para confirmarle la jurisdicción mercantil marítima y otorgarle la mercantil terrestre.

38. F. CELELLES, *A gloria, e laor de Nostre Senyor Deu Jesu Christ*, f. 89r-92v.

39. F. CELELLES, *A gloria, e laor de Nostre Senyor Deu Jesu Christ*, f. 92v-95r.

40. *Ací comença la taula del Libre del consolat*.

41. En el año 1518 se realizaron en Barcelona dos ediciones del *Llibre del Consolat de Mar* a cargo de impresores distintos. La responsabilidad de la primera correspondió a Joan Rosembach y la segunda, a la que me refiero, se imprimió en el taller de Carles Amorós. E. MOLINÉ I BRASÉS, *Les costums marítimes de Barcelona universalment conegudes per Consolat de Mar: ara de nou publicades en sa forma original, ilustrades ab notícies bibliogràfiques, històriques y llenguístiques y ab un apèndix de notes y documents inèdits relatius a la Historia del Consolat y de la Llotja de Barcelona*, Barcelona, Estampa d'Henrich y C., 1914, p. LXXI-LXXIV.

42. *Libre apellat Consolat de mar: ara nouament estampat e corregit. Affegits los capitols y ordinacions dels drets del General. E del dret del pes del Senyor Rey. Ab altres coses necessaries: les quals fins al present no eren estades estampades*, Barcelona, Carles Amorós, [1518] 1540, f. cxiiiir y cxxiv. Disponible en línea en: *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*, <www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/bc/23560442983093740688868/index.htm> [consulta: 1 noviembre 2007].

43. *Llibre de Consolat dels fets marítimes: ara novament corregit y emendat ab algunes declaracions de paraules als margens [...]*, Barcelona, Sebastia de Cormellas, 1592, f. 129 (cita tomada de E. MOLINÉ I BRASÉS, *Les costums marítimes de Barcelona*, p. LXXXI).

En la actualidad se ha llegado al consenso de entender que forman parte del *Llibre del Consolat de Mar* los elementos constantes en los diferentes manuscritos y ediciones de la obra. Es decir, los tres que en la edición de Celelles integran el *Llibre del Consolat de Mar* en sentido estricto y los capítulos de Pedro el Ceremonioso que en la obra de Celelles se publican fuera de aquel núcleo.⁴⁴

VIII. Desde prácticamente el mismo momento de su redacción, el devenir del texto de los *Rôles d'Oléron*, que era el texto que en el área atlántica contenía los elementos principales del derecho marítimo consuetudinario de la zona, fue muy diferente del que hemos expuesto para las *Costumes de mar* mediterráneas. Y la primera diferencia afectó al nombre otorgado a la redacción escrita de las costumbres marítimas del Atlántico.

En el momento de formularse por escrito el derecho marítimo consuetudinario del mar de Poniente —la obra que con el tiempo acabó conociéndose bajo el nombre de *Rôles d'Oléron*—, el texto resultante se denominaba *Constumes de la mer*, de igual modo que sucedió en el Mediterráneo, pero enseguida se asociaron a esta expresión los términos *droiz* y *iugemens*, hasta que finalmente recibió el nombre de *Rôles d'Oléron*.⁴⁵ De modo que, a diferencia de lo que ocurrió en el área mediterránea, el nombre primigenio, que ponía de relieve el origen consuetudinario del texto, se perdió en el caso de la recopilación atlántica, lo que facilitó la aparición de las tesis que sostuvieron que los *Rôles d'Oléron* eran el resultado del ejercicio de la actividad legislativa desarrollada por distintos monarcas europeos⁴⁶ o de la acción jurisdiccional desplegada por un tribunal de justicia, como pudo ser el establecido en la isla de Oléron.⁴⁷

El empleo de la expresión *costumbres del mar* para nombrar el texto que hoy conocemos como *Rôles d'Oléron* se observa tanto en el manuscrito 14571 de la Biblioteca Nacional de Francia, en el que la reproducción del articulado de la versión primitiva se introduce con la intitulación «Ici commencent les iugemens et coustumes de la mer dites doleron»,⁴⁸ como en la copia de la versión bretona del manuscrito 14398 de la Biblioteca Nacional de Francia, que se introduce de este modo: «Ci com-

44. Este conjunto es el incluido en la edición del *Llibre del Consolat de Mar* preparada por Colon y García Sanz, publicada por primera vez en 1981-1982 y reimpresa en 2001 (*Llibre del Consolat de Mar*, 2001, p. 395-891).

45. M. SERNA VALLEJO, «Las relaciones entre los *Rôles d'Oléron*, el *Llibre del Consolat de Mar* y las *Costumes del Mar*: deshaciendo equívocos», en *Homenaje a José Antonio Escudero*, vol. III, Madrid, Universidad Complutense, 2012, p. 1173-1196, esp. p. 1192-1193.

46. M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 39-45.

47. M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 45-49.

48. Manuscrito 14571 de la Biblioteca Nacional de Francia, Sede Richelieu, Ancien Fonds Français, f. 41-51.

mencent les coutumes de la mer, c'est l'établissement des Rolles d'Oleron faits du Jugement de la mer».⁴⁹

La segunda diferencia que cabe apuntar entre la evolución de los *Rôles d'Oléron* y la de las *Costumes de mar* mediterráneas guarda relación con la desigual trascendencia que la impresión tuvo para cada uno de los dos textos, y ello a pesar de que la primera edición de ambas obras se realizó de manera casi simultánea.

La primera impresión de la colección del derecho marítimo consuetudinario del Atlántico salió de la imprenta en 1485, cuando se incluyó en la edición que se hizo en este año de la *Costumbre de Bretaña*.⁵⁰ Recuérdese que la del texto levantino había tenido lugar muy poco antes, entre 1482 y 1484. Sin embargo, en esta primera oportunidad, la versión de los *Rôles d'Oléron* que salió de las prensas no fue la forma primitiva, sino la bretona, cuya difusión quedó restringida a la región de Bretaña. Este hecho, que fuera la forma bretona y no la primitiva u original, que fue la que se difundió por todo el litoral atlántico europeo, unido a que su articulado se incluyó dentro de un volumen que recogía la costumbre de Bretaña, ayuda a comprender por qué la difusión de esta primera estampación de los *Rôles d'Oléron* fue muy limitada.

El contexto en el que se imprimió por primera vez la forma primitiva de los *Rôles d'Oléron* en 1505 tampoco contribuyó a que esta impresión alcanzara una notable difusión. En esta fecha la versión primitiva del texto atlántico se imprimió con ocasión de la publicación de la edición príncipe del *Derecho marítimo de Visby*, una vez que los veinticuatro capítulos de la versión original del texto marítimo del Atlántico se incorporaron al resto de textos que componen la más importante recopilación del derecho marítimo medieval del Báltico. En concreto, el articulado de los *Rôles d'Oléron* se corresponde con los capítulos 15 al 39 de la obra báltica.⁵¹

De modo que la primera impresión tanto de la forma primitiva como de la bretona de los *Rôles d'Oléron* se efectuó tras insertarse sus respectivos capitulados en otras obras, en un caso en la *Costumbre de Bretaña* y en el otro en el *Derecho marítimo de Visby*, dos obras cuya difusión fue mucho más limitada que la que llegó a tener la obra de Celelles en la que se incluyeron las costumbres marítimas del Mediterráneo.

El texto impreso de los *Rôles d'Oléron* que logró una mayor propagación fue el publicado por Pierre Garcie probablemente en 1520, en el derrotero que publicó

49. Manuscrito 14398 de la Biblioteca Nacional de París, Ancien Fonds Français, f. 132v-137v.

50. *Costumes de Bretagne*, Tréguier, 1485, f. 2v-10v. El texto de los *Rôles d'Oléron* tomado de esta edición lo publican H. L. ZELLER, «Das Seerecht von Oléron nach der Inkunabel Tréguier», y M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 205-212.

51. El texto de los *Rôles d'Oléron* tomado de esta edición lo publica J. M. PARDESSUS, *Collection de lois maritimes*, vol. 1, p. 463-502.

este año.⁵² Sin embargo, el capitulado de esta versión de los *Rôles d'Oléron* no se corresponde con ninguna de las cuatro versiones de los *Rôles d'Oléron* porque Garcie editó un texto compuesto por cuarenta y siete capítulos, resultado de la unión de los veintiséis preceptos de la versión bretona con otros elementos cuyo origen, hasta la fecha, no hemos podido identificar.⁵³ La difusión del articulado extenso de los *Rôles d'Oléron* publicado por Garcie se intensifica a partir de 1528, cuando Copland lo traduce al inglés,⁵⁴ y sobre todo desde 1646, después de que Cleirac lo utilice como base de su edición de los *Rôles d'Oléron*.⁵⁵

Con todo, la difusión del texto atlántico nunca alcanzó la relevancia que tuvo la propagación de las *Costumes de mar* como elemento del *Llibre del Consolat*.

Con el paso del tiempo, la historiografía presentó los *Rôles d'Oléron* y el *Llibre del Consolat* como la encarnación de las dos tradiciones marítimas, presentándolos como las fuentes principales de la tradición jurídica marítima medieval del Mediterráneo y del Atlántico, respectivamente, una idea que solo puede aceptarse de manera muy limitada, dadas las importantes diferencias que existen entre ambos textos; disimilitudes que conciernen a la naturaleza y al contenido del derecho incorporado a sus respectivos articulados, al procedimiento seguido para su elaboración, a la autoría, lugar y fecha de redacción de cada uno de los textos, al ámbito de la difusión territorial alcanzado por cada una de las obras y a su vigencia temporal.⁵⁶

IX. La refundición del derecho marítimo de las dos tradiciones jurídicas europeas de origen medieval se logró con ocasión de la elaboración y posterior promul-

52. Pudo haber una edición anterior del derrotero extenso de Garcie, publicada en Caen en 1487, si bien la primera que se conoce es la de 1520. M. SERNA VALLEJO, «La historiografía sobre los *Rôles d'Oléron* (siglos xv a xx)», AHDE, núm. 70 (2000), p. 471-498, esp. p. 477.

53. P. GARCIE, *Le Grand routier et pilotage et enseignement pour encrent tant ès ports, havres que lieux de la mer, tant des parties de France, Bretagne, Engleterre, Espagne, Flandres et haultes Alemaignes* [...], St. Gilles-sur-Vie, 1483-1484. 1ª ed.: Poitiers, Enguilbert de Marnef, 1520. 2ª ed.: Rouen, Jean de Burges, 1521. La segunda edición se publica en D. W. WATERS, *The Rutters of the Sea. The Sailing Directions of Pierre Garcie. A Study of the first English and French printed sailing directions with facsimile reproductions*, New Haven y Londres, Yale University Press, 1967, p. 205-400.

54. R. COPLAND, *The Rutter of the Sea [...] with a Rutter of the North added to the same*, Londres, John Waley, 1557. Se publica en D. W. WATERS, *The Rutters of the Sea. The Sailing Directions of Pierre Garcie. A Study of the first English and French printed sailing directions with facsimile reproductions*, New Haven y Londres: Yale University Press, 1967, p. 47-134. A partir de 1540 el texto se amplió con *The rutter of the Northe*, compilado por Richard Proude. M. SERNA VALLEJO, «La historiografía sobre los *Rôles d'Oléron*», p. 478. La traducción de Copland no fue literal. El autor introdujo algunos cambios, en todo caso, de poca importancia. Entre otros, sustituyó el nombre de los puertos franceses por los de Hall, Londres y Bristol (M. SERNA VALLEJO, «La historiografía sobre los *Rôles d'Oléron*», p. 477-478).

55. E. CLEIRAC, *Les us, Et Coutumes de la Mer*.

56. Sobre todas estas diferencias, véase M. SERNA VALLEJO, «Las relaciones entre los *Rôles d'Oléron*, el *Llibre del Consolat de Mar* y las *Costumes del Mar*».

gación de la *Ordenanza de la Marina* francesa de 1681, aunque al mismo tiempo el texto francés terminó por significar la fragmentación del derecho marítimo europeo, común a todos los navegantes, en múltiples derechos marítimos nacionales, puesto que las demás naciones europeas, siguiendo el modelo francés, también quisieron disponer de una nueva legislación marítima nacional o estatal.

El deseo de Colbert de dotar a Francia de una nueva ordenanza marítima que unificara el derecho marítimo en el país y desterrara el empleo de textos de origen extranjero, en ningún momento conllevó la intención de hacer tabla rasa de la tradición jurídica del pasado. Por el contrario, su deseo fue que el nuevo texto se redactase sobre la base de los principios fundamentales del derecho marítimo hasta entonces en vigor en Francia y en los demás países europeos. De ahí el interés que manifestó por que se indagase el derecho que se utilizaba en las costas francesas, atlánticas y mediterráneas, y también en el resto del litoral europeo, como paso previo a la redacción de la *Ordenanza*.

Distintos aspectos del articulado de la *Ordenanza* de 1681 muestran la confluencia de las dos tradiciones marítimas europeas en el texto impulsado por Colbert. Unos tienen carácter meramente formal, pues afectan al empleo de términos marítimos propios de una y otra tradición. Pero otros tienen mayor enjundia, pues son de carácter material y tienen vinculación con las previsiones de fondo incluidas en la *Ordenanza*.

Con relación al primer bloque, entre otros supuestos, el léxico empleado en la fijación del régimen jurídico de los capitanes, de los contra maestres y de los fletamentos permite considerar la simbiosis alcanzada en estas materias, que permitió la unión de las tradiciones atlántica y mediterránea.

Y, viniendo a las cuestiones de fondo que permiten sostener que en la *Ordenanza de la Marina* se procuró compatibilizar ciertas reglas marítimas tomadas de los *Rôles d'Oléron* con otras incluidas en el *Llibre del Consolat de Mar*, e incluso con otras procedentes del *Derecho marítimo de Visby*, aunando las distintas tradiciones jurídicas marítimas europeas, también podemos señalar varias muestras, como veremos enseguida.⁵⁷

En la mayor parte de las ocasiones, las previsiones de los textos de origen medieval se referían a situaciones muy concretas, sin perjuicio de que, en la práctica, por extensión, tales reglas se aplicaran a otras situaciones similares. El planteamiento de la *Ordenanza* era algo distinto. El legislador francés del siglo XVII pretendía la redacción de un texto extenso, amplio, que contemplase el mayor número posible de situaciones

57. Para realizar la comparación entre el articulado de los *Rôles d'Oléron* y la *Ordenanza de la Marina* he utilizado como texto de los *Rôles d'Oléron* la copia de la versión primitiva del manuscrito *Liber Horn* del Ayuntamiento de Londres, manuscrito *Liber Horn* de los Archivos del Ayuntamiento de Londres, f. 355v-360r. Lo publican T. TWISS, *The Black Book of the Admiralty*, vol. III, p. 1-33; K. F. KRIEGER, *Ursprung und Wurzeln der Rôles d'Oléron*, p. 123-145, y M. SERNA VALLEJO, *Los Rôles d'Oléron*, p. 197-203.

o problemas. De ahí que, con frecuencia, extendiera, de manera expresa, las soluciones previstas en los textos medievales a otras circunstancias similares.

Las semejanzas entre los *Rôles d'Oléron*, el *Llibre del Consolat de Mar* y las *Ordenanzas de Visby* con la *Ordenanza de la Marina* de 1681 afectan fundamentalmente a los libros II y III de la *Ordenanza*, referidos a las gentes del mar, a las embarcaciones y a los contratos marítimos. No caben las coincidencias entre el articulado de los textos medievales y el libro I de la *Ordenanza*, reservado a la institución del Almirantazgo. Y las coincidencias con el libro IV de la obra de Colbert, referido a la pesca, son escasas porque en los textos medievales no se incluyen previsiones referidas a esta actividad marítima. En realidad, en asuntos de pesca solo cabe la coincidencia entre el contenido de los *Rôles d'Oléron* y la *Ordenanza de la Marina* a través de la versión bretona del código medieval. En concreto, a través del capítulo 26, dedicado a la pesca del bacalao y del arenque.

Pero, al mismo tiempo que tiene lugar este proceso, a partir de la *Ordenanza* de 1681 se observa, como ya hemos anticipado, un proceso de fragmentación del derecho marítimo europeo.

La *Ordenanza de la Marina* de 1681 marca un antes y un después en la historia del derecho marítimo europeo. Supone el inicio del proceso de fragmentación nacional del derecho marítimo privado en Europa. Desde esta perspectiva, es el primer texto marítimo de carácter nacional que se elabora en el continente.⁵⁸ Hasta entonces, los textos del derecho marítimo en vigor en las costas europeas habían tenido carácter local o supranacional, pero nunca nacional.

Los *Rôles d'Oléron*, las *Ordenanzas de Visby* y el *Llibre del Consolat de Mar* alcanzan tal difusión y aceptación entre quienes se dedican al comercio marítimo, que terminan por convertirse en textos comunes al conjunto de los navegantes de cada una de las tradiciones marítimas a las que pertenecen, con independencia de sus respectivos países de procedencia. El origen y la nacionalidad de los textos nada importan a quienes se dedican al comercio marítimo. Lo relevante es la utilidad que tienen para regir unos intercambios mercantiles que se practican entre puertos pertenecientes a diferentes entidades políticas en los que intervienen individuos de múltiples nacionalidades. Por esta razón, el interés por conocer los orígenes de los tres códigos se plantea tardíamente, ya en el siglo XVII. En los siglos precedentes solo se realizan copias y, más tarde, impresiones de sus articulados.

La idea de la fragmentación del derecho marítimo no significa, sin embargo, que a partir de la promulgación de la *Ordenanza de la Marina* no rijan unos mismos

58. En Suecia, unos diez años antes se había legislado en materia marítima; sin embargo, en ningún momento la legislación sueca tuvo la trascendencia que alcanzó la *Ordenanza de la Marina* francesa de 1681. Por este motivo, el mérito de ser el primer texto marítimo de carácter nacional en Europa se atribuye a la *Ordenanza* francesa.

principios marítimos en las costas europeas. Solo quiere decir que a partir de la *Ordenanza* se inicia una tendencia que conduce a que en cada uno de los países se elaboren unas nuevas legislaciones marítimas con vigencia limitada a cada estado, lo que lleva a que el derecho marítimo se nacionalice. Desaparece así la idea de un derecho marítimo supranacional, pero unos mismos fundamentos jurídicos inspiran, a partir de entonces, las nuevas legislaciones marítimas en Europa.

La tendencia a la nacionalización del derecho marítimo en Europa y la simultánea unificación de los principios que rigen este sector del ordenamiento jurídico que se inicia con la *Ordenanza de la Marina* de 1681, se consolidan definitivamente en el siglo XIX coincidiendo con la formación de los códigos liberales. En esta etapa, el modelo francés del Código de comercio de 1807 desempeña, de manera similar a lo que había sucedido con el texto de 1681, un papel fundamental.

El Código de comercio francés de 1807 trata de modo sistemático y unitario el derecho mercantil francés, incluido el derecho marítimo. Esta política legislativa en materia comercial constituye una novedad en comparación con la desarrollada por Colbert, en la que el derecho mercantil terrestre y el derecho mercantil marítimo habían sido objeto de dos ordenanzas diferentes. El tratamiento conjunto del régimen jurídico del comercio, terrestre y marítimo, en el Código francés influye decisivamente en los legisladores de la mayor parte de los países europeos, en los que a partir de entonces unos mismos textos legales tratarán del comercio terrestre y del marítimo.

La vinculación del Código de 1807 con la *Ordenanza* marítima de Colbert es intensa porque los principios que inspiran a esta última pasan directamente al Código de comercio francés, que, en buena medida, no es sino una mera transcripción de la *Ordenanza* colbertiana. Y a partir del Código de comercio francés se incorporan a la mayor parte de las legislaciones marítimas europeas, porque los legisladores de las demás naciones toman el Código de 1807 como referente para la elaboración de sus nuevas legislaciones marítimas.

FUENTES Y BIBLIOGRAFÍA

Aci comença la taula del Libre del consolat. Barcelona: Nicolás Spindeler y Pere Posa, [1482-1484]. [Reproducción facsimilar, con prefacio de Pedro Bohigas: Barcelona, Gráficas Marina, SA, 1953.]

BROCA, G. M. de. «Un manuscrit del “Libre del consolat de mar”. Creació del consolat mercantivol a Girona». *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. 22 (noviembre-diciembre 1916), p. 567-574.

Capitols del rei En Pere [de 1340]. En: *Llibre del Consolat de Mar. Edició del text de la Real de Mallorca, amb les variants de tots els manuscrits coneguts*. Barcelona: Fundació Noguera; Cambra de Comerç de Barcelona, 2001, p. 893-918.

- CAPMANY Y DE MONTPALAU, A. de (ed.). *Código de las costumbres marítimas de Barcelona, hasta aquí vulgarmente llamado Libro del Consulado. Nuevamente traducido al castellano con el texto lemosin restituido á su original integridad y pureza; é ilustrado con varios apéndices, glosarios, y observaciones históricas*. Madrid: Imprenta de Don Antonio de Sancha, 1791. [Reproducción facsimilar: *Libro del Consulado del Mar*. Edición del texto original catalán y traducción castellana de Antonio de Capmany y prólogo de José María Font Rius. Barcelona: Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1965.]
- CASARIEGO, J. E. *Historia del derecho y de las instituciones marítimas del mundo hispánico*. Madrid: [s.n.], 1947.
- CELELLES, F. *A gloria, e laor de Nostre Senyor Deu Jesu Christ, e de la gloriosa Verge Mare sua [...] per quant en lo Libre de consolat se trobauen moltes corrupcions [...] yo Francesch Celelles [...] me so esforçat corregir lo present libre [...] Segueix se lo Libre de consolat de mar novamente corregit e stampat*. Barcelona: Pere Posa, 14 de julio de 1494.
- CLEIRAC, E. *Les us, Et Coutumes de la Mer: Divisées en trois parties; I. De la Navigation; II. Du Commerce Naval, Et Contrats Maritimes; III. De la Jurisdiction de la Marine*. Londres: Forgotten Books, 2018 [1ª ed.: Burdeos: G. Millanges, 1647; 6ª ed.: Rouen, J. Bertheli, 1671].
- COPLAND, R. *The Rutter of the Sea [...] with a Rutter of the North added to the same*. 1a ed. Londres: John Waley, 1557. [Se publica en: WATERS, D. W. *The Rutters of the Sea. The Sailing Directions of Pierre Garcie. A Study of the first English and French printed sailing directions with facsimile reproductions*. New Haven; Londres: Yale University Press, 1967, p. 47-134.]
- Costumes de mar*. En: *Llibre del Consolat de Mar. Edició del text de la Real de Mallorca, amb les variants de tots els manuscrits coneguts*. Barcelona: Fundació Noguera; Cambra de Comerç de Barcelona, 2001, p. 385-891.
- Costums de Tortosa*. Edición crítica de Jesús Massip i Fonollosa, con la colaboración de C. Duarte y À. Massip. Prólogo del doctor Josep M. Font i Rius. Barcelona: Fundació Noguera, 1996.
- Droit et preeminences demondit seigneur ladmiral*. En: FONTANON, A. *Les édits et ordonnances des rois de France, depuis Louis VI dit le Gros iusques a present: avec les verifications, modifications et declarations sur iceux. Divisez en quatre tomes [...]*. Vol. III. París: I. du Puys, 1611, p. 864. [También puede verse en: CLEIRAC, E. *Les us, Et Coutumes de la Mer: Divisées en trois parties; I. De la Navigation; II. Du Commerce Naval, Et Contrats Maritimes; III. De la Jurisdiction de la Marine*. Londres: Forgotten Books, 2018, p. 462-466; TWISS, T. (ed.). *The Black Book of the Admiralty with an appendix*. 4 v., vol. iv. Londres: Longman, 1871 (vol. i), 1873 (vol. ii), 1874 (vol. iii) y 1876 (vol. iv). p. 443-448.]
- Exposició commemorativa del V centenari de la impremta. El llibre incunable als Països Catalans*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1976.

- FERNÁNDEZ DE NAVARRETE, M. *Colección de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo xv, con varios documentos inéditos concernientes a la historia de la marina castellana y de los establecimientos españoles en Indias*. 2ª ed., 5 v. Madrid: Imprenta Real, 1829-1859.
- FLORES DÍAZ, M. *Hombres, barcos e intercambios. El derecho marítimo-mercantil del siglo XIII en Castilla y Aragón*. Madrid: Universidad Complutense. Departamento de Historia Medieval; Asociación Cultural Castellum, 1998.
- FONTANON, A. *Les édits et ordonnances des rois de France, depuis Louis VI dit le Gros iusques a present: avec les verifications, modifications et declarations sur iceux. Divisee en quatre tomes [...]*. París: I. du Puys, 1611.
- GARCIA SANZ, A. «Estudi jurídic». En: *Llibre del Consolat de Mar. Edició del text de la Real de Mallorca, amb les variants de tots els manuscrits coneguts*. Barcelona: Fundació Noguera; Cambra de Comerç de Barcelona, 2001, p. 974.
- GARCIE, P. *Le Grand routier et pillotage et enseignement pour encrer tant ès ports, havres que lieux de la mer, tant des parties de France, Bretagne, Engleterre, Espagne, Flandres et haultes Alemaignes [...]*. St. Gilles-sur-Vie: [s.n.], 1483-1484. [1ª ed.: Poitiers, Enguilbert de Marnef, 1520; 2ª ed.: Rouen, [s.n.], 1521. La segunda edición se publica en: WATERS, D. W. *The Rutters of the Sea. The Sailing Directions of Pierre Garcie. A Study of the first English and French printed sailing directions with facsimile reproductions*. New Haven; Londres: Yale University Press, 1967, p. 205-400.]
- HEVIA BOLAÑOS, J. de. *Laberinto del comercio terrestre y naval*. Lima: Francisco del Canto, 1617. [Se ha manejado la edición *Curia philipica. Laberinto del comercio terrestre y naval*. Madrid: Por Ramón Ruiz, en la Imprenta de Ulloa, 1790. Edición facsimilar: Lima, Revista Peruana de Derecho de la Empresa, 1988; edición que, aunque conserva la carátula doble de la *Curia* y del *Laberinto*, reproduce únicamente este, y por ello la paginación se inicia en el folio 261.]
- IGLESIA FERREIRÓS, A. «Libro do consulado da Mar». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 56 (1986), p. 219-439.
- *La creación del derecho. Una historia de la formación de un derecho estatal español. Manual*. Vol. II. Barcelona: Signo, 1992.
- «Il Libro del Consolato del Mare». *Rivista Internazionale di Diritto Comune*, núm. 6 (1995), p. 81-125.
- «El Libro del Consulado del Mar». En: PETIT, C. (ed.). *Del Ius mercatorum al derecho mercantil: III Seminario de Historia del Derecho Privado*. Sitges, 28-30 de mayo de 1992. Madrid: Marcial Pons, 1997, p. 109-142.
- ISAMBERT; JOURDAN; DECRUSY. *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*. 29 v. París: Belin-Leprieur, 1821-1833.
- KRIEGER, K. F. *Ursprung und Wurzeln der Rôles d'Oléron*. Colonia: Böhlau, 1970.
- Lettres contenant les privilèges accordés aux marchands Castellans trafiquant dans le royaume* [concedidas por Carlos V de Francia en abril de 1364]. En: ISAMBERT,

- JOURDAN, DECRUSY, TAILLANDIER. *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*. Vol. 5, 1357-1380. París: Belin-Leprieur, 1824, p. 188-208. [El texto, traducido, se publicó en España: SUÁREZ FERNÁNDEZ, L. *Navegación y comercio en el Golfo de Vizcaya. Un estudio sobre la política marinera de la Casa de Trastámara*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales, 1959, p. 127-141.]
- Libre apellat Consolat de mar: ara nouament estampat e corregit. Affegits los capitols y ordinacions dels drets del General. E del dret del pes del Senyor Rey. Ab altres coses necessaries: les quals fins al present no eren estades estampades*. Barcelona: Carles Amorós, [1518] 1540.
- Llibre de Consolat dels fets maritims: ara novament corregit y emendat ab algunes declaracions de paraules als margens [...]*. Barcelona: Sebastia de Cormellas, 1592.
- Llibre del Consolat de Mar. Edició del text de la Real de Mallorca, amb les variants de tots els manuscrits coneguts*. Barcelona: Fundació Noguera; Cambra de Comerç de Barcelona, 2001. [Se trata de la reedición anastática y ampliada, en un solo volumen, de la edición en cinco volúmenes publicada en Barcelona por Rafael Dalmau Editor en 1981 (vol. I), 1982 (vol. II), 1984 (vol. III-1 y III-2) y 1987 (vol. IV).]
- MOLINÉ I BRASÉS, E. *Les costums maritimes de Barcelona universalment conegudes per Consolat de Mar: ara de nou publicades en sa forma original, ilustrades ab notícies bibliogràfiques, històriques y llingüístiques y ab un apèndix de notes y documents inèdits relatius a la Historia del Consolat y de la Llotja de Barcelona*. Barcelona: Estampa d'Henrich y C., 1914.
- MORALES BELDA, F. *La Hermandad de las Marismas*. Barcelona: Ariel, 1974.
- MUT REMOLA, E. «Notas sobre la vida económica de Lérida». En: *Instituciones económicas, sociales y políticas de la época fernandina*. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1952, p. 53-76.
- Ordenanzas de Visby [Derecho marítimo de Visby]*. En: PARDESSUS, J. M. *Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle*. 6 v., vol. I. París: L'Imprimerie Royale, 1828-1845, p. 463-502.
- Ordonnance de la Marine*. Fontainebleau, agosto de 1681. En: ISAMBERT; JOURDAN; DECRUSY. *Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la Révolution de 1789*. 29 v., vol. 19. París: Belin-Leprieur, 1821-1833, p. 282-366.
- PARDESSUS, J. M. *Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle*. 6 v. París: L'Imprimerie Royale, 1828-1845.
- Rôles d'Oléron*. [Versión bretona] *Costumes de Bretagne*. Tréguier, 1485. París: Biblioteca Nacional de Francia, Réserve F, ms. 2187, f. 2v-10v. [En: ZELLER, H. L. «Das Seerecht von Oléron nach der Inkunabel Tréguier, Paris, Bibliothèque Nationale, Réserve F, 2187». *Sammlung älterer Seerechtsquellen*, vol. XII (1915), p. 1-29; SERNA VALLEJO, M. *Los Rôles d'Oléron. El «coutumier» marítimo del Atlántico y del Báltico de época medieval y moderna*. Santander: Centro de Estudios Montañeses, 2004, p. 205-212.]

- [Versión castellana] Ms. 716, Biblioteca Nacional de Madrid, f. 91-94. [En: CASARIEGO, J. E. *Historia del derecho y de las instituciones marítimas del mundo hispánico*. Madrid: [s.n.], 1947, p. 262-275; SALAS, F. J. *Marina española en la Edad Media. Bosquejo histórico de sus principales sucesos en relación con las Coronas de Aragón y de Castilla*. 2 v., vol. II. Madrid, 1925-1927, p. 269-279; MORALES BELDA, F. *La Hermandad de las Marismas*. Barcelona: Ariel, 1974, p. 294-300; FLORES DÍAZ, M. *Hombres, barcos e intercambios. El derecho marítimo-mercantil del siglo XIII en Castilla y Aragón*. Madrid: Universidad Complutense. Departamento de Historia Medieval; Asociación Cultural Castellum, 1998, p. 145-150; SERNA VALLEJO, M. *Los Rôles d'Oléron. El «coutumier» marítimo del Atlántico y del Báltico de época medieval y moderna*. Santander: Centro de Estudios Montañeses, 2004, p. 213-219.]
- [Versión inglesa] Ms. *Vespasian*, Museo Británico, Colección Sir Robert Cotton, B. XXII, f. 25r-32v. [En: SERNA VALLEJO, M. *Los Rôles d'Oléron. El «coutumier» marítimo del Atlántico y del Báltico de época medieval y moderna*. Santander: Centro de Estudios Montañeses, 2004, p. 249-257.]
- [Versión primitiva] Ms. *Liber Horn*, Archivo del Ayuntamiento de Londres, r. 355v-360r. [En: TWISS, T. (ed.). *The Black Book of the Admiralty*. Vol. III, p. 1-33; KRIEGER, K. F. *Ursprung und Wurzeln der Rôles d'Oléron*. Colonia: Böhlau, 1970, p. 123-145; SERNA VALLEJO, M. *Los Rôles d'Oléron. El «coutumier» marítimo del Atlántico y del Báltico de época medieval y moderna*. Santander: Centro de Estudios Montañeses, 2004, p. 197-203.]
- SALAS, F. J. *Marina española en la Edad Media. Bosquejo histórico de sus principales sucesos en relación con las Coronas de Aragón y de Castilla*. 2 v. Madrid: [s.n.], 1925-1927.
- SERNA VALLEJO, M. «La historiografía sobre los Rôles d'Oléron (siglos xv a xx)». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 70 (2000), p. 471-498.
- *Los Rôles d'Oléron. El «coutumier» marítimo del Atlántico y del Báltico de época medieval y moderna*. Santander: Centro de Estudios Montañeses, 2004.
- «La Ordenanza francesa de la marina de 1681: unificación, refundición y fraccionamiento del derecho marítimo en Europa». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 78-79 (2008-2009), p. 233-260.
- «La autonomía jurídica en los mares: derecho propio, jurisdicciones privilegiadas y autogobierno». *Ius Fvgit*, núm. 16 (2009-2010), p. 197-218.
- «Las relaciones entre los Rôles d'Oléron, el *Llibre del Consolat de Mar* y las *Costumes del Mar*: deshaciendo equívocos». En: *Homenaje a José Antonio Escudero*. Vol. III. Madrid: Universidad Complutense, 2012, p. 1173-1196.
- SERNA VALLEJO, M. (coord.). *Textos jurídicos marítimos medievales*. Madrid: Agencia Estatal Oficial del Estado [en prensa].
- Siete Partidas del Sabio Rey don Alonso el nono, nuevamente glosadas por el Licenciado Gregorio López del Consejo Real de Indias de Su Majestad*. Salamanca:

- Andrea de Portonaris, 1555. [Edición facsimilar: Madrid, Boletín Oficial del Estado, 1974.]
- SMITH, R. S. «Documentos del consulado de mar en Gerona y en San Feliu de Guixols». *Revista Jurídica de Cataluña*, núm. 34 (1933), p. 128-132.
- SUÁREZ FERNÁNDEZ, L. *Navegación y comercio en el Golfo de Vizcaya. Un estudio sobre la política marinera de la Casa de Trastámara*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Escuela de Estudios Medievales, 1959.
- TWISS, T. (ed.). *The Black Book of the Admiralty with an appendix*. 4 v. Londres: Longman, 1871 (vol. I), 1873 (vol. II), 1874 (vol. III) y 1876 (vol. IV). [Edición facsimilar: Wiesbaden, 1965.]
- ZELLER, H. L. «Das Seerecht von Oléron nach der Inkunabel Tréguier, Paris, Bibliothèque Nationale, Réserve F, 2187». En: *Sammlung älterer Seerechtsquellen*, vol. XII (1915), p. 1-29.

UNA APROXIMACIÓN A LA CORONA DE ARAGÓN DE FERNANDO EL CATÓLICO¹

A Óscar y Víctor

Josep Serrano Daura

Universitat Internacional de Catalunya

Resumen

En este texto haremos una breve aproximación a la Corona de Aragón durante el reinado de Fernando II el católico, desde su nacimiento hasta su muerte, con especial incidencia en su actividad política y social desde su coronación y ya con su matrimonio con Isabel I de Castilla y la unión dinástica de ambas coronas. Sin perjuicio de las relaciones particulares que tuvo con Navarra y Francia, se abordan los principales ámbitos de actuación, los mismos en cada uno de sus dominios de Aragón, Cataluña, Valencia y Mallorca, siempre con el objetivo de afianzar el poder regio en unos reinos con un régimen históricamente más restrictivo por lo que respecta a la potestad real.

Palabras clave: Corona de Aragón, Corona de Castilla, Tribunal de la Inquisición, judíos, virrey, Audiencia, Consejo de Aragón, Cortes Generales.

UNA APROXIMACIÓ A LA CORONA D'ARAGÓ DE FERRAN EL CATÒLIC

Resum

En aquest text farem una breu aproximació a la Corona d'Aragó durant el regnat de Ferran II el Catòlic, des del seu naixement fins a la seva mort, amb especial incidència en la seva activitat política i social des de la seva coronació i ja amb el seu matrimoni amb Isabel I de Castella i la unió dinàstica d'ambdues corones. Sens perjudici de les relacions particulars que va tenir amb Navarra i França, s'aborden els principals àmbits d'actuació, els mateixos en cadascun dels seus dominis d'Aragó, Catalunya, València i Mallorca, sempre amb l'objectiu de

1. Este trabajo forma parte de las actividades del proyecto de investigación de la Secretaría de Estado de Investigación, Desarrollo e Innovación (Ministerio de Economía y Competitividad) DER 2012-39719-C03-02, «Cultura política, doctrina jurídica y gobierno en Cataluña y Valencia (siglos XVI-XVIII)», dirigido por el Dr. Xavier Gil Puyol.

consolidar el poder regi en uns territoris amb un règim històricament més restrictiu pel que fa a la potestat reial.

Paraules clau: Corona d'Aragó, Corona de Castella, Tribunal de la Inquisició, jueus, virrei, Audiència, Consell d'Aragó, Corts Generals.

AN APPROACH TO THE CROWN OF ARAGON OF FERDINAND THE CATHOLIC

Abstract

A short approach to the Aragon Crown throughout the reign of Ferdinand II The Catholic from his birth to his death, with special emphasis in his political and social activity since his Coronation and during his marriage to Isabel I of Castille and the dynastic union of both Crowns. As well as the special relationship with Navarra and France, it addresses the main scope of actions, the same in each of its domains of Aragon, Catalunya, Valencia and Mallorca; always with the intention of securing the power of the monarchy in kingdoms with a, historically, more restrictive regime as far as the royal power is concerned.

Keywords: Crown of Aragon, Crown of Castille, Inquisition Court, Jews, viceroy, *Audiencia*, Aragon Council, *Cortes Generales*.

UNE APPROCHE DE LA COURONNE D'ARAGON SOUS FERDINAND LE CATHOLIQUE

Résumé

Une brève approche de la couronne d'Aragon sous le règne de Ferdinand le Catholique de sa naissance à sa mort, notamment sous l'angle de ses activités politiques et sociales à partir de son mariage avec Isabelle de Castille, et donc de l'union dynastique des deux couronnes, puis de son couronnement. Outre ses relations particulières avec la Navarre et la France sont abordés les principaux axes politiques déployés, identiques dans chacune de ses terres d'Aragon, de Catalogne, de Valence et de Majorque. Son objectif n'était autre que de renforcer l'autorité monarchique en instituant dans chaque royaume un régime historiquement plus restrictif en termes de pouvoir réel.

Mots-clés: Couronne d'Aragon, Couronne de Castille, Tribunal de l'Inquisition, Juifs, vice-roi, *Audiencia*, Conseil d'Aragon, *Cortes Generales*.

1. INTRODUCCIÓN

El quinto centenario de la muerte de Fernando el Católico es una buena ocasión para, entre otras cosas, revisar su relación con la Corona de Aragón, en particular con los territorios históricos hispánicos: Aragón, Cataluña, Valencia y Mallorca (excluimos los demás mediterráneos).²

Es un tema complejo, problemático, hasta espinoso, con opiniones diversas entre los autores y, en ocasiones, muy enfrentadas. Al final, es ciertamente complicado dar una respuesta suficientemente concluyente al respecto; es complejo adoptar una posición objetivamente clara con relación a nuestro personaje.

Efectivamente, en la historiografía encontramos visiones y opiniones muy diversas en lo que se refiere al rey Fernando y a su gobierno en sus reinos de la Corona de Aragón: unos lo admiran, quizás en exceso, y otros, los más, le critican duramente por su actuación política y especialmente por su excesiva (casi exclusiva, insisten) dedicación a Castilla en perjuicio de sus dominios naturales y personales.

Entre los primeros biógrafos —si así los podemos calificar— de Fernando II de Aragón, destacamos dos muy relevantes por su condición y posición: Hernando del Pulgar, secretario y consejero de Isabel I, de la que escribió una crónica de su gobierno con Fernando, aunque se inicia en 1462, durante el reinado castellano de Enrique IV, y concluye en 1492, con la conquista de Granada; y Jerónimo Zurita, cronista de la Corona de Aragón que, a pesar de ser aragonés, en 1580 publica una biografía de don Fernando, fechada entre 1492 y la muerte del rey, que trata en su mayor parte sobre su reinado en Castilla y en Nápoles.³

Precisamente Zurita reconoce en 1580, cuando publica su obra sobre el monarca, que «fue cosa deseada mucho tiempo ha, y muy debida, que se escribieran las cosas

2. La Corona de Aragón tiene intereses en Italia desde el siglo XIII: en Sicilia los tiene ya en 1282, y forma parte de la Corona desde 1410; Cerdeña lo hace desde 1324; y el trono de Nápoles lo consigue en 1443 Alfonso V el Magnánimo, tío de Fernando (Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico: el Estado», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1996, p. 22-23). Véase también Guido d'AGOSTINO, «Ferdinando il Cattolico e l'Italia Mediterranea: Sicilia, Sardegna e Napoli nella Corona d'Aragona tra quattrocento e cinquecento», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 497-505. Pero tratar de estos territorios requiere un trabajo propio y singular que excede nuestras intenciones en este momento.

3. Hernando del PULGAR, *Crónica de los señores Reyes Católicos don Fernando y doña Isabel de Castilla y de Aragón*, Valencia, Imprenta de Benito Monfort, 1780. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico. De las empresas, y ligas de Italia*, Zaragoza, Oficina de Domingo de Portonariis y Ursino Impresor, 1580, 2 v. Nosotros seguimos estas dos ediciones, pero de la obra de Zurita debemos citar la edición de Ángel CANELLAS LÓPEZ, *Anales de la Corona de Aragón. Compuestos por Jerónimo Zurita, Cronista de dicho Reino*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, 1989-1996, 6 v. (los vol. 3-6 fueron revisados por Magdalena Canellas Anoz y Antonio J. López Gutiérrez, tras la muerte de Ángel Canellas).

que sucedieron en el reinado de don Fernando el Católico en las guerras y alianzas que tuvo con los príncipes de su tiempo, que fueron causa de seguirse muy gran mudanza en los estados de Italia, con la dignidad y autoridad que convenía y ellas lo merecían, por su variedad y grandeza, como en la parte más señalada de todo el edificio, y que está a la vista de todas las gentes». El autor aún añade que Fernando, al morir, había finalizado «una obra de tan grandes acometimientos y sucesos despues de 800 años que pasaron desde la perdida de España, hasta la verdadera restauracion della con el cumplimiento y asiento de la paz universal», con la sucesión de tantas cosas como sucedieron en Italia y en los reinos de Castilla de los que fue su gobernador.⁴ Escasamente tratará de Aragón, excepto en lo que se refiere a los conflictos con Francia por el Rosellón y la Cerdaña, y a alguna otra cuestión relativamente importante.

Al margen de estos casos, lo cierto es que, intencionadamente o no, la historiografía en general, incluso la castellana, ignora al rey en la práctica hasta el siglo XVII, cuando puede afirmarse que Baltasar Gracián lo «descubre» y se ocupa de él por sí mismo; es decir, por su persona y por su obra, al margen y por separado de la figura de su esposa, Isabel de Castilla.⁵

Gracián vierte numerosos elogios sobre el rey: afirma que es un «gran maestro del arte de reinar, el oráculo mayor de la razón de Estado» y añade, entre otras cosas, que «fue universal en talentos, y singular en el de gobernar; gran caudillo, gran consejero de si mismo, gran juez, gran ecónomo, hasta gran prelado, pero máximo rey», «fue político prudente, no político árbitro que es grande la diferencia», con «prontitud en la inteligencia y madurez en el juicio», «príncipe comprensivo, sagaz, penetrante, vivo, atento, sabio, perfecto». Y concluye que tiene a «nuestro universal Fernando por católico, valeroso, magnánimo, político prudente, sabio, amado, justiciero, feliz y universal héroe».⁶

Pero hasta ese momento y como de hecho (a pesar de todo) seguirán haciendo después muchos historiadores (en su mayoría), tratan de Fernando en relación con su esposa, Isabel de Castilla, y en un segundo plano respecto de esta, y en especial acerca de la empresa promovida por el matrimonio para conseguir la unidad de la monarquía

4. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, preámbulo.

5. Baltasar Gracián compara a Fernando con los grandes emperadores romanos y otros emperadores y reyes medievales de la Europa occidental hasta sus coetáneos, y concluye que es el mejor de todos (Baltasar GRACIÁN MORALES, *El político don Fernando el Católico, seguido de las meditaciones varias, para antes y después de la sagrada comunión, y de las selvas del año*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1953 (1a ed.: 1646). Véase también Pedro ABARCA (S.I.), *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, Salamanca, Lucas Pérez Impresor de la Universidad de Salamanca, 1684 (autor que sigue a Baltasar Gracián). Ángel FERRARI, *Fernando el Católico en Baltasar Gracián*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2006. Ricardo GARCÍA CÁRCEL, «Fernando el Católico y Cataluña», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 431-434.

6. Baltasar GRACIÁN, *El político don Fernando el Católico*, p. 3-45.

hispanica (o ya España) y la conquista de Granada, amén de otros temas de igual o mayor envergadura, pero siempre vinculados especialmente con Castilla y, en todo caso, con sus campañas italianas, que ocupan todo el reinado fernandino.⁷

En términos generales, ya es en el siglo xx cuando más atención se presta a Fernando. Precisamente a Fernando II de Aragón y a su época se dedica en 1952 el V Congreso de Historia de la Corona de Aragón, que se celebra en Zaragoza. Allí se presentan numerosos trabajos que en aquel momento se publican y que de alguna manera intentan llenar el vacío historiográfico que existe hasta entonces acerca del rey Católico, como reiteradamente pone de manifiesto Jaime Vicens Vives.⁸

Cabe destacar en particular la obra colectiva que citaremos muy a menudo, de 1996, aparecida con motivo de la conmemoración en 1993 de los cincuenta años de la creación de la Institución «Fernando el Católico» por la Diputación de Zaragoza.⁹

Y ya al margen de estas y otras obras importantes que se publican tras la celebración de aquel congreso en 1952, destaca la numerosa producción aparecida en estos últimos años coincidiendo con la conmemoración de los quinientos años de la muerte del rey Católico.

Aun así, insisto: estos trabajos y estudios, por numerosos que sean y con contadas excepciones, siguen ocupándose especialmente de la labor de gobierno de Fernando en Castilla y de su política europea. Y, por su parte, la historiografía particular de la Corona de Aragón, no muy abundante, suele limitarse a aspectos muy concretos y, a menudo, de manera muy crítica. Pero no hay estudios de conjunto sobre la labor política, legislativa y de gobierno de su reinado en sus dominios personales. Sigue faltando una obra completa sobre Fernando el Católico, sobre su persona y su gobierno en Aragón.

De todos modos, la característica común que se destaca de su reinado, en términos generales, es el estado de conflicto casi permanente, provocado, como es obvio, por la voluntad regia de imponer su autoridad a las instituciones propias de los distintos territorios de la Corona de Aragón, herederas de un régimen político medieval construido sobre la base de un régimen constitucional pactista. En este sistema, el

7. Véase María Isabel del VAL VALDIVIESO, «Fernando II de Aragón, rey de Castilla», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 29-30.

8. Jaime VICENS VIVES, «Instituciones económicas, sociales y políticas de la época fernandina», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. iv, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), 1961, p. 13-20. El mismo autor expresa la inexistencia en ese momento de una buena monografía del reinado de los Reyes Católicos y «mucho menos de Fernando» (Jaime VICENS VIVES, «La vida y la obra del rey Católico», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 30).

9. Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*.

monarca debe tratar, pactar y acordar con los estamentos; y su máxima expresión son las cortes particulares de cada reino.¹⁰

Ello no obsta para que algunos historiadores aprecien el papel indiscutible del monarca en la construcción del estado moderno, circunscrito, eso sí, a cada territorio y al margen de la España unitaria que para muchos representan el mismo Fernando y su esposa.¹¹

En este contexto, sus detractores incluso llegan a presentarlo como un rey inculto,¹² pero lo cierto es que no puede negarse su astucia y su inteligencia en el ejer-

10. Son numerosas las quejas del Rey Católico por las dificultades que tiene en Aragón para poder gobernar, en contraste con la docilidad castellana (LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, vol. II, Madrid, Rialp, SA, 1989, p. 62). VÍCTOR FERRO POMÀ, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, 2a ed., Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Jurídics, 2015, p. 31 y sig.

11. Se crea una unión dinástica y política, aunque respetando la diversidad de los reinos; en definitiva, una corona dual que, a pesar de todo, va a tender a «homogeneizar sus recursos político-militares» hacia el exterior, lo que también provoca que todos los reinos participen de una u otra forma en empresas como las de África, Granada, el Rosellón, Nápoles, etc. (Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, Madrid, Edaf, 2016, p. 141-143). Maravall destaca el gran desarrollo de la burocracia y de la soberanía real, pilares del nuevo estado, en tiempos de los Reyes Católicos, sin perjuicio de la autonomía de sus reinos (José Antonio MARAVALL, «El pensamiento político de Fernando el Católico», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 6-7). Véase, en términos parecidos, LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 33.

12. A pesar de ello, tiene maestros asignados desde muy temprano, ya con siete años: uno es mosén Miguel de Morer, entre 1458 y 1460; otro, mosén Antoni Vaquer (originario de Miravet, en la ribera del Ebro catalán), como «maestre de legir e de arts», en 1460; en 1466 Francisco Vidal de Noya es su secretario (y canónigo de Girona en 1473); el dominico Gregorio de Prestimarco (de Siracusa, teólogo) es su preceptor y confesor en 1464 (pero sigue en la Casa del Rey aún en 1480); etc. Además, cuenta con distintos asesores, personajes de relieve: los hermanos Juan (doctor en ambos derechos, protonotario y consejero del príncipe) y Ramón (canónigo de Barcelona, consejero y procurador real en Roma); el cardenal Joan Margarit, de Girona, quien le dedicó un tratado de gobierno político (*Epistola seu libellus de educatione Ferdinandi Aragoniae principis*), hoy perdido; y otro cardenal, Ausiàs Despuig, arzobispo de Monreal y canciller (1470) (Jorge RUBIO, «Cultura en la época fernandina», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 10 y sig.). Además, mantiene una estrecha relación con numerosas personalidades aragonesas de la época, como, entre otros: Gaubert de Vaga, cronista y poeta zaragozano; el humanista Gaspar Peiró, canónigo de la Seo de la misma ciudad, y Gastón Embrun (Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 49-50). Por otra parte, una de las labores de gobierno que también hemos de señalar es su política universitaria en el conjunto de la Corona de Aragón: autoriza el desarrollo y los recursos necesarios a los estudios de Lleida (1481), Huesca (1483), a los Lulianos de Mallorca (1483), Barcelona (1498) y Valencia (1502) (Salvador CLARAMUNT, «La política universitaria de Fernando II», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 73-83). Véase, más breve, Elías SERRA RÀFOLS, «Les universitats catalanoaragoneses sota Ferran el Catòlic», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 29-34. Por su parte, Kamen señala que en ningún caso «sus carencias literarias no afectaron su capacidad como gobernante» y también expone como Lucio Marineo Sículo lo presentaba como un rey con gran inteligencia y cultura (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516. Vida y mitos de uno de los fundadores de la España moderna*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2015, p. 28-29). Por su parte, en

cicio del poder, que le permiten imponer finalmente su criterio y sentar las bases de una nueva monarquía absoluta, también en la Corona de Aragón, aun manteniendo formalmente el régimen constitucional de sus distintos elementos y sin perjuicio de los obvios conflictos que se producen.¹³

Es más, y aunque paradójicamente se ponga en duda su capacidad intelectual, lo cierto es que Fernando, ya antes de acceder al trono, como lugarteniente general de su padre, conoce perfectamente sus territorios y cuenta con su propia corte, con sus asesores y consejeros (algún autor habla de, en conjunto, hasta unos cuatrocientos asesores próximos y de confianza del heredero).¹⁴

A esta posición crítica con o contra el rey contribuye también el hecho que, una vez casado, se instale con su corte en Castilla de forma prácticamente permanente, con lo que se convierte en un monarca ausente de sus territorios. Y esta ausencia al final lleva al enfrentamiento directo y continuado con los estamentos, especialmente en Aragón y Cataluña. Pero no ocurre lo mismo ni en Valencia ni en Mallorca, reinos que dan continuas muestras de fidelidad al rey a pesar de que él no siempre les atienda debidamente.

Una ausencia que, por otra parte y en todo caso, evidencia su gran implicación, muy personal, con Castilla. Y este es otro aspecto crítico: Fernando es castellano por los cuatro costados, por vía paterna y por vía materna; y recordemos que es nieto de Fernando de Antequera, de la casa reinante en Castilla. Su mentalidad es castellana desde la perspectiva política y él mantiene siempre una muy estrecha relación con Castilla, en un proceso que culmina con su matrimonio con su prima Isabel. Un proyecto también largamente alentado y apoyado por Juan II de Aragón, su padre.

1640 Diego Saavedra afirma de Fernando que era «de animo bien compuesto y varonil, [...], se aplico [...] a sus estudios» y que destacaba por su «gentileça de la dança, destreça de la espada, brío del torneo y en los demás exercicios de la sala y de la plaça», así como por ser muy devoto y religioso (Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Introducciones a la política y razón de estado del rey Católico Don Fernando. Empresas políticas o idea de un príncipe político cristiano representada en cien empresas*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1984, p. 130-131).

13. Refiriéndose a los numerosos conflictos pendientes a los que el monarca tuvo que hacer frente al asumir la Corona, Luis Téllez-Girón señala: «[...] todavía quedaban multitud de cuestiones, así de política interior como de relaciones exteriores que urgía resolver, llevándolo a cabo con admirable tino el príncipe don Fernando» (Luis TÉLLEZ-GIRÓN FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, *Fernando el Católico como diplomático*, Madrid, Imprenta y Litografía del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús, 1896, p. 21). Diego Saavedra, por su parte, señala en 1640 en su tratado: «Y porque el fin de la sciencia civil o política es conocer y practicar juntamente, pondré en la segunda parte d'este tratado no un príncipe fingido o ideal, sino verdadero en quien se hallen practicados los más prudentes documentos de la verdadera política, tal sera el rey don Fernando el Católico» (Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Introducciones a la política y razón de estado*, p. 75-76).

14. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 32.

Hasta tal extremo llega su castellanidad que, por ejemplo, solo usa esa lengua, el castellano, máxime teniendo en cuenta que tres de sus cuatro territorios hablan otra distinta (y tampoco conoce el latín).¹⁵

El alejamiento del rey de sus dominios es un hecho constatable con los datos de sus casi siete lustros de reinado: en ese período, sus estancias en los territorios de la Corona de Aragón se reducen en tiempo a unos treinta y cuatro o treinta y cinco meses espaciados. Y del total de ciento cuarenta y siete viajes que realiza, solo dieciséis lo son a la Corona de Aragón, prácticamente y solamente para convocar y celebrar Cortes.¹⁶

Aun de esos viajes reales, en ninguno va a Mallorca, ni siquiera aprovechando los que hacía a Italia; y ello a pesar de la extraordinaria fidelidad de los mallorquines y de su importante ayuda en las campañas reales de Granada y de Italia, e incluso, parece ser, en el descubrimiento de América (en este caso, con ayuda muy destacada también de Valencia).¹⁷

En cualquier caso, debemos recordar (o advertir) que en Castilla y Aragón sus estructuras de poder y sus medios institucionales son distintos: en Castilla se desarrolla desde siglos atrás una monarquía de corte absolutista; y en Aragón el sistema es más complejo, pues cada reino y el Principado poseen en plenitud sus leyes y sus instituciones privativas, que limitan el poder efectivo del monarca.¹⁸

Sobre todo esto ya volveremos. Veamos previamente el entorno familiar y político en el que Fernando nace a mediados del siglo xv y en el que vive hasta su enlace con Isabel de Castilla. Ahí podemos apreciar quizás el origen de los recelos que despierta sobre todo en Aragón y Cataluña, los territorios históricos de la Corona de Aragón.

15. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 28.

16. Sus estancias en Aragón no superan en conjunto los tres años, y lo mismo ocurre con Cataluña; no llegan a seis meses en Valencia, y a nada en lo que se refiere a Mallorca (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 86-87). Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 251.

17. Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 479. Por lo que se refiere a Valencia, Belenguer relaciona los numerosos empréstitos concertados por la ciudad para el monarca, al margen de los donativos que también se acuerdan en las cortes que se convocan (el autor llega a afirmar que Fernando sólo las convoca cuando necesita recursos pecuniarios, y en cuanto a los créditos señala que, de hecho, la ciudad hace de mera intermediaria entre los prestamistas y la propia monarquía) (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, Valencia, Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2012, p. 51-53).

18. Ni siquiera existe un vínculo jurídico común de «naturaleza» entre los aragoneses, los catalanes, los valencianos y los mallorquines (Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 18-19). En todo caso, Fernando apreciaba el gran poder que tenía en Castilla, frente a los límites que le imponían en la vecina Corona de Aragón y la lentitud que ello suponía para la toma de decisiones; ello le llevaría a resolver los problemas políticos, económicos, militares, etc., por la vía rápida castellana incluso para cuestiones aragonesas, como la recuperación final del Rosellón y la Cerdaña catalanas (Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 183).

2. JUAN DE ARAGÓN Y DE NAVARRA

El padre de Fernando es Juan de Aragón, segundogénito de Fernando I de Aragón (el primer rey Trastámara, conocido como Fernando de Antequera) y hermano y lugarteniente de Alfonso V el Magnánimo.¹⁹

Juan había contraído matrimonio en 1419 con Blanca de Navarra, viuda del rey de Sicilia e hija y heredera de Carlos III de Navarra. A la muerte del padre, en 1425, Blanca es proclamada reina por las Cortes del reino y su esposo, rey consorte.²⁰

Del matrimonio nacen tres hijos: Carlos, Blanca y Leonor.²¹ Carlos de Trastámara y Évreux nace el 29 de mayo de 1421 y en 1423 es proclamado por su abuelo príncipe heredero con el nuevo título de príncipe de Viana.²²

Él, Carlos de Viana, debía suceder directamente a su madre en Navarra a su muerte en 1441 (Carlos ya tenía veinte años). Y por derecho propio también reunía la condición de heredero legítimo de los derechos de su padre en Aragón, como hijo mayor y único varón.

Sin embargo, su madre, en su testamento, aun cediendo la Corona a su hijo, le requería que antes obtuviera la bendición y la aprobación paternas.²³ Y, aprovechando

19. Juan también es duque de Peñafiel y el jefe de su linaje en la Corona de Castilla por disposición paterna; es, por tanto, un «infante castellano», «doblemente castellano» (GUSTAVO VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516). Los estados del Rey Católico*, Palencia, La Olmeda y Diputación Provincial de Palencia, 1998, p. 9 y sig. [Corona de España; XIII]). Jaime Vicens Vives afirma que Juan «continuaba sintiéndose un magnate castellano», con muchas posesiones en Castilla y pensando siempre en el trono del reino vecino como miembro de la rama menor de los Trastámara (JAIME VICENS VIVES, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), 2006, p. 14-15 [Historiadores de Aragón; 3]). Sobre el Compromiso de Caspe (1412), en el que es elegido Fernando de Antequera y se introduce la nueva dinastía reinante en Aragón, véase FERRAN SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Alpha, 1962, p. 487-611.

20. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 13.

21. Blanca de Navarra era hija de Carlos III de Navarra y entonces viuda del rey de Sicilia. Ella y su esposo Juan fueron proclamados reyes de los navarros en 1425 y tuvieron tres hijos: Carlos, que se casa con Inés de Cléveres (Borgoña) en 1439, pero no tendrán descendencia; Blanca, que se casa con Enrique IV de Castilla y es luego repudiada; y Leonor, casada con Gastón de Foix y reina de Navarra a la muerte de su padre (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 13-15 y 17).

22. Carlos III el Noble, abuelo del nuevo príncipe, crea el título el 20 de enero de 1423 para los herederos de la Corona de Navarra, con sus respectivas rentas para sostener la dignidad de su casa. Sobre el mismo y sus titulares hasta la incorporación del reino a la monarquía hispánica, véase Félix MARTÍNEZ LLORENTE, «El Principado de Viana, como título del heredero del trono del Reino de Navarra: origen, desarrollo y pervivencia de una dignidad», en Manuel M. RODRÍGUEZ DE MARIBONA Y DÁVILA (ed.), *Los principados y títulos del heredero de la Corona. En el V centenario de la reunificación política de los reinos de España (1512-2012)*, [Oviedo], Cuerpo de la Nobleza del Principado de Asturias, 2013, p. 86-110.

23. Véase la nota 22.

esta disposición condicional, Juan no cede la Corona y se limita a nombrar a su hijo lugarteniente general del reino de Navarra.²⁴

La negativa de Juan a ceder el trono de Navarra a Carlos provoca entre ambos graves controversias que desembocan en una guerra civil,²⁵ con lamentables consecuencias también para Aragón y Cataluña, reinos que reivindican igualmente los derechos sucesorios del príncipe en sus territorios.²⁶

Mientras, Juan, ya viudo, contrae nuevo matrimonio con su prima castellana Juana Enríquez Fernández de Córdoba (hija de Fadrique Enríquez, almirante de Castilla, y de Marina de Ayala) en 1444.²⁷ El primer hijo de la pareja, Fernando, nace el 10 de marzo de 1452 en Sos (Aragón); le siguen Juana y María.²⁸

En todo caso, cuando nace Fernando, Juan de Aragón es rey de Navarra (de hecho, que no de derecho, para muchos) y lugarteniente de su hermano Alfonso V en la Corona de Aragón.²⁹

La reina comunica el nacimiento de su hijo por carta a las Cortes catalanas y a la ciudad de Barcelona; y el padre hace lo mismo con los jurados de la ciudad de Valencia.³⁰ Sin embargo, el neófito no es bautizado hasta el domingo 11 de febrero de 1453, en la Seo de Zaragoza, por Jorge de Bardaxí, obispo entonces de Tarazona.³¹

Fernando y su madre se instalan en Barcelona el 5 de octubre de 1454 y allí residen hasta el 23 de marzo de 1457.³²

24. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fernando el Católico y Navarra*, Madrid, Rialp, 1985, p. 45-46.

25. Se forman dos bandos: los beamonteses, favorables a Carlos, y los agramonteses, partidarios de su padre, Juan (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 14). Los primeros proclaman rey a Carlos el 16 de marzo de 1457 (Gustavo VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516)*, p. 39).

26. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 18.

27. Él tiene cuarenta y seis años, ella tiene diecinueve (y el matrimonio no puede consumarse hasta 1447 (Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 19). Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 13-14. Sobre la nueva reina, véase Núria COLL JULIÀ, *Doña Juana Enríquez, lugarteniente real en Cataluña (1461-1468)*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1953, 2 v.

28. Además de sus hijos legítimos, Juan de Aragón tiene otra descendencia natural: Juan, que será abad de Montearagón y arzobispo de Zaragoza; Alfonso, duque de Villahermosa; Fernando y María, que fallecen siendo niños; Leonor, que se casará con el conde de Lerín; Juan, condestable de Navarra; y Alfonso, que también muere cuando aún es niño (Martín CARRILLO, *Anales y memorias cronológicas*, Zaragoza, Hospital Real y General de Nuestra Señora de Gracia, 1634, p. 374).

29. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 11. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 11.

30. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 11.

31. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, vol. 7, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), 1988, p. 40. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 19.

32. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 30.

Mientras, en 1456 Carlos de Viana se refugia en la corte napolitana de su tío Alfonso el Magnánimo hasta que este muere en 1458; precisamente, en un primer momento la nobleza napolitana también le apoya frente a su padre, Juan II.³³

El caso es que Alfonso cede los dominios de la Corona de Aragón a su hermano Juan, excepto Nápoles, que será para su hijo ilegítimo Fernando o Ferrante.³⁴

Pero las Cortes de Aragón y de Cataluña insisten en no jurar a Juan si antes no confirma a Carlos de Viana como su legítimo sucesor.³⁵

Al final, el 2 de diciembre de 1460, en Lleida, el rey ordena encarcelar a su hijo junto con el prior de Navarra, su colaborador más directo.³⁶ A los pocos días, el 5 de diciembre, las Cortes catalanas reclaman su liberación, que tiene lugar el 25 de febrero siguiente. Luego Carlos se instala en Sant Boi de Llobregat (desde el 12 de marzo de 1461) y sin mucha dilación entra triunfal en Barcelona.

33. Alfonso de PALENCIA, *Gesta hispaniensia ex annalibus suorum dierum collecta*, edición a cargo de Brian Tate y Jeremy Lawrance, tomo 1, *libri* I-V, Madrid, Real Academia de la Historia, 1998, p. 220.

34. La nobleza, que en un primer momento apoya a Carlos de Viana, ahora se alía con el antiguo rey de Nápoles, Renato de Anjou, de la anterior dinastía angevina, expulsada por Alfonso el Magnánimo (Alfonso de PALENCIA, *Gesta hispaniensia*, p. 220). Renato de Anjou, conde de Provenza, era hijo de Luis de Anjou y Violante de Aragón (hija de Juan I de Aragón) y hermano de Luis II de Anjou, rey de Nápoles y duque de Anjou, y María, que se casó con Carlos VII de Francia. Por lo que se refiere a la Corona de Nápoles, un reino feudatario de la Santa Sede, se halla vinculada a la familia de Anjou, rama de la familia real francesa descendiente de Carlos de Anjou (1266-1282), rey de Sicilia y de Nápoles y hermano menor de Luis IX de Francia; ya a la muerte en 1382 de su descendiente, la reina Juana I, sin sucesión, entran en conflicto las dos ramas, la de Durazzo-Anjou y la de Anjou (también vinculada a la familia reinante en Hungría), de manera que, por una parte, se proclama y reina como rey Carlos III el Breve, y por otra, Luis de Anjou, duque de Anjou, hace lo propio reivindicando sus derechos. Ocupa luego el trono la hija de Carlos III, Juana II (1371-1435); y al autoproclamado Luis II de Nápoles, titular del ducado de Anjou, le sucede a su muerte en 1417 su hijo primogénito, Luis III (1403-1434) (este Luis III es hijo de Violante de Aragón, hija de Juan I de Aragón, y como tal opta también a la sucesión de la Corona de Aragón en el parlamento que se celebra en Caspe a la muerte de Martín I —véase, por ejemplo, Ferran SOLDEVILA, *El compromís de Casp (resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, 3ª ed., Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 1995). En esos años Juana II de Nápoles, sin descendencia, pacta primero en el año 1421 con Alfonso el Magnánimo de Aragón, de manera que le reconoce heredero universal; pero en 1423 hace lo mismo, con la mediación de los ducados de Milán y de Venecia, con Luis de Anjou, hijo de Luis II de Nápoles. Este nuevo heredero, que se autoproclama Luis III de Nápoles, fallece en el año 1434 poco antes que su mentora, Juana II, y como también carece de descendencia, cede sus derechos a su hermano, Renato I de Nápoles. Aun así, Alfonso de Aragón no renuncia a sus derechos y conquista y ocupa Nápoles en 1442. Véase François L. DE VILLENEUVE, *Histoire de René d'Anjou, roi de Naples, duc de Lorraine et comte de Provence*, París, 1825, 3 v.; COMTE DE QUATREBARBES, *Histoire de René d'Anjou*, Angers, Cosnier et Lachèse-Imprimeurs Libraires, 1853, y Anselme Augustin DÉCHAUSSEZ, *Histoire genealogique et chronologique de la Maison de France*, vol. I, París, Compagnie des Libraires, 1726, p. 393-422. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 15.

35. Véase la nota 22.

36. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 19.

Todo esto sucede contra la voluntad de Juan II. Al final, mientras la reina y Fernando se hallan retenidos en Vilafranca del Penedès, el 21 de junio de 1461 se establecen unos pactos por los cuales Carlos es reconocido como heredero de la Corona de Aragón; se reconocen los derechos de Fernando a sucederle si su hermano mayor fallece sin descendencia; se inviste al mismo Fernando con los títulos de duque de Montblanc, conde de Ribagorza y señor de Balaguer, con una renta de doscientas mil libras; y se requiere que el segundo heredero resida y sea educado en Cataluña. Estos pactos se recogen en un documento que se conoce como Concordia o Capitulación de Vilafranca y que es aceptado inicialmente por Juan II y su esposa, aunque esta no lo jura con su hijo hasta el 22 de noviembre de 1461, poco después de fallecer precisamente Carlos de Viana.³⁷

Efectivamente, Carlos de Navarra muere repentinamente en la Ciudad Condal el 24 de septiembre de 1461 (parece ser que de tuberculosis).³⁸

3. FERNANDO II DE ARAGÓN

3.1. LOS CONFLICTOS EN NAVARRA Y CON FRANCIA

Solo la muerte prematura de Carlos de Viana en Barcelona permite al final acabar con el conflicto en Navarra y allanar el camino de Fernando hacia el trono de Aragón. Pero no será fácil ni inmediato.

En principio los aragoneses se reúnen en Cortes en Calatayud el 11 de octubre de 1461 para jurar a Fernando como heredero.³⁹ Por otra parte, la reina Juana, como tutora de su hijo, también jura en noviembre de 1461 los derechos y privilegios de Barcelona y las demás ciudades catalanas, y el derecho y las instituciones catalanas.⁴⁰

Asimismo, Fernando jura como primogénito y heredero en Lleida el 11 de noviembre de 1461 y en Barcelona el siguiente 21.⁴¹ Finalmente, es jurado también por las Cortes catalanas el 6 de febrero de 1462.⁴²

Sin embargo, las relaciones del rey Juan con la ciudad de Barcelona se complican. El Consejo de Ciento incluso se dirige al papa para denunciar la tiranía del monarca

37. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 60-62 y 89.

38. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 75-76. Para Kamen fue el día anterior (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 18-21).

39. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 75. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 60.

40. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 89-90.

41. Gustavo VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516)*, p. 51.

42. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 22.

y llega a proponer un nuevo rey, que no es otro que Enrique IV de Castilla, sobrino de Juan II de Aragón.⁴³

En ese momento, la reina y su hijo deciden abandonar Barcelona para refugiarse en Girona, donde hacen una entrada triunfal el 15 de marzo de 1462.⁴⁴

Mientras, Juan II pacta con Luis XI de Francia su apoyo militar contra los sulevados catalanes con un ejército dirigido por el conde Gastón de Foix, esposo de Leonor, hija del mismo rey Juan y ella misma reina de Navarra;⁴⁵ ya de sus costes se hará cargo el monarca aragonés por un valor estimado de doscientos mil escudos. El reintegro de esta suma se garantiza con los condados del Rosellón y la Cerdaña. El rey aragonés confirma estos pactos, llamados de Sauveterre y contenidos en el conocido como Tratado de Bayona, el 23 de mayo de 1462. Entonces los franceses pasan a ocupar el territorio militarmente y el monarca franco se convierte en lugarteniente de Juan II en esos dominios.⁴⁶

43. Andrés BERNÁLDEZ, *Historia de los Reyes Católicos Dn. Fernando y Dª Isabel*, Sevilla, Imprenta de D. José María Geofrin, 1870, p. 326. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 51.

44. Gustavo VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516)*, p. 55.

45. Es muy interesante también la política matrimonial de los hijos de Leonor y Gastón de Navarra, puesto que tienen nueve hijos. El mayor, Gastón, príncipe heredero, se casa con Magdalena de Francia (tía de Carlos VIII) y tienen dos hijos que le sucederán sucesivamente en Navarra y que son Francisco *Phebo* (llamado así «a causa de su extraordinaria belleza»; MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix, última reina de Aragón*, edición a cargo de Ernest Belenguier, Valencia, Universitat de València, 2007, p. 73) y Catalina, la cual contrae matrimonio con el noble Juan de Labrid (o Labrit o Albret) y son los últimos reyes de Navarra antes de su incorporación a la Corona de Castilla. Otros hijos de la reina Leonor y Gastón de Navarra son: el segundo, Juan, señor de Narbona y padre a su vez de Gastón de Foix, que fallece en la batalla de Rávena contra Fernando de Aragón, y de Germana, que será la segunda esposa del mismo Fernando el Católico; Pedro, que será cardenal; Jacobo, militar y soltero; Juana, que se casa con Juan, conde de Armenach; Margarita, que contrae matrimonio con Francisco, duque de Bretaña, y tienen dos hijas, Ana (que hereda el ducado y se casa a su vez con Carlos VIII de Francia y luego con Luis XII) e Isabel; Catalina, que se casa con Gastón de Foix, conde de Candalla; y Leonor. Por lo que se refiere a Catalina de Navarra y Juan de Labrit, los últimos reyes navarros, su hijo Francisco se casa con Margarita, hermana de Francisco I de Francia, y su hija Juana contrae matrimonio con el duque Antonio de Borbón y de Vandôme y son padres del nuevo rey de Francia, Enrique IV, y abuelos de Luis XIII (Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronológicas*, p. 376).

46. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fernando el Católico y Navarra*, p. 59. Luis TÉLLEZ-GIRÓN FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, *Fernando el Católico como diplomático*, p. 59-61. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 65. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 51. De hecho, el tratado solo les permitía guarnecer Perpiñán y Cotliure (Alfonso de PALENCIA, *Gesta hispaniensia ex annalibus suorum dierum collecta*, edición a cargo de Brian Tate y Jeremy Lawrence, tomo 2, *libri VI-X*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1999, p. 267). Para Marcet, se firma el 9 de mayo y el empréstito es de trescientos mil escudos de oro (Alicia MARCET JUNCOSA, «L'establiment de la frontera entre França i "Espanya"», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* [Barcelona, Universitat de Barcelona], núm. 18-II, p. 8-9).

Por su parte, Cataluña sigue con el conflicto en la que es, de hecho, su primera guerra civil. Un ejército dirigido por el conde de Pallars asedia y asalta Girona para detener a la reina y al príncipe Fernando, pero los franceses del conde de Foix consiguen liberarlos. Ambos huyen de la ciudad y llegan a Zaragoza (en diciembre).⁴⁷

A diferencia de los catalanes, Mallorca, Aragón, Valencia y hasta Sicilia se inclinan finalmente por Juan II.⁴⁸ El monarca pide ayuda a los jurados de Valencia para el asedio de Barcelona, pero finalmente desiste de ello y se retira a Tarragona y Vilafranca del Penedès.⁴⁹

Incluso promete una amnistía general a los catalanes en tres meses.⁵⁰

La promesa de amnistía no surte efecto alguno: en Cataluña no se reconoce a Juan II, se le rechaza y se sigue buscando un nuevo rey, ahora en Portugal. El elegido es don Pedro, nieto del conde de Urgell, el candidato rechazado en el congreso o parlamento de Caspe que eligió a Fernando de Antequera como nuevo titular de la Corona de Aragón.⁵¹

Pero Pedro fallece el 29 de junio de 1466, poco después de ser derrotado en una batalla en Calaf. Entonces la Generalitat de Catalunya ofrece la Corona a Renato *el Bueno* de Anjou (antiguo rey de Nápoles y conde de Provenza).⁵² El nuevo rey ejerce efectivamente como electo; pero, dadas su avanzada edad y la ceguera que sufre, nombra lugarteniente en Cataluña a su hijo y heredero, Juan, duque de Lorena, y lo envía al Principado con un ejército.⁵³

Juan II no pierde la ocasión de ofrecer a Barcelona negociar el fin de la guerra con representantes de los reinos de Aragón y Valencia, pero tampoco tiene éxito.⁵⁴

Ya los ejércitos del nuevo rey Renato derrotan precisamente al heredero Fernando de Aragón en la batalla de Vilademar, en 1467. El francés domina así Cataluña y recibe incluso el apoyo de Gastón de Foix, rey consorte de Navarra (y yerno de Juan II); sin embargo, su heredero, Juan de Lorena, fallece el 16 de diciembre de 1468 en la misma Ciudad Condal.⁵⁵

47. Gustavo VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516)*, p. 51-62.

48. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 55.

49. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 131.

50. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 51-52.

51. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 53-55.

52. Véase la nota 34.

53. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 26; Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 56.

54. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 61.

55. Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progresos, y famosos hechos de la nación catalana* [...], vol. III, Barcelona, Juan Pablo Martí y Otros Libreros, 1709, p. 58.

En esos años, Juan II, en 1465 y en Cervera, proclama a su hijo lugarteniente de sus territorios de la Corona de Aragón,⁵⁶ y en 1468 lo nombra rey y corregente de Sicilia (incluidas Cerdeña y Córcega).⁵⁷ En todos los casos, la designación implica la facultad de convocar cortes, nombrar y revocar oficiales reales y declarar la guerra en cada uno de sus dominios.

El 13 de febrero de 1468 fallece en Tarragona la reina Juana.⁵⁸

Por otra parte, aunque el rey Renato sobrevive a su hijo Juan, pronto se inician las negociaciones para la paz entre la Generalitat de Catalunya y Juan II. Además, el monarca aragonés ya está ocupando buena parte del territorio catalán, incluso dirige su ejército hacia el Rosellón y la Cerdeña contra los franceses; y allí Perpiñán, Elna, Llivia, el Vallespir, etcétera, se rebelan con relativo éxito contra los abusos de los ocupantes franceses. Al rey también le apoyan militarmente los reinos de Aragón y Castilla, y Valencia ofrece ayuda económica. Con todo, Juan II inicia la ofensiva final contra Barcelona, que capitula el 16 de octubre de 1472. Al día siguiente el rey entra en la ciudad.⁵⁹

Por su parte, los franceses siguen ocupando los condados catalanes del norte. Fernando acude en ayuda de su padre para dirigir el ejército contra los invasores; incluso la ciudad de Barcelona pide a la reina Isabel de Castilla su ayuda en la campaña. Finalmente se consigue expulsar a los franceses y este éxito se convierte para el futuro rey en un triunfo extraordinario que ayuda enormemente a la reconciliación de la Corona con los catalanes.⁶⁰

De hecho, con este éxito militar y pacificados los reinos, muchos de los súbditos depositan en Fernando su confianza con la esperanza de la recuperación institucional, política, económica y social de sus territorios, superado ya el enfrentamiento con Juan II.⁶¹

Y ya el 17 de septiembre de 1473 se firma el Tratado de Perpiñán, en el que se reconoce la soberanía de la Corona de Aragón en los territorios del Rosellón y la

56. Este nombramiento de lugarteniente se reitera en 1468 (Zaragoza) y 1472 (Figueras) (Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 312). Los nobles sicilianos reconocen a Fernando en 1464 (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 24). En esos años, por ejemplo, el ejército de Juan II, con las órdenes del Hospital y de Malta y los arzobispos de Tarragona y Zaragoza, inician el asedio de Amposta (que capitula en junio de 1466) y conquistan la cuenca del río Ebro, con los castillos y lugares de Flix, Ascó, Vilalba, Batea, Corbera, La Fatarella y otros hasta Tortosa (Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 48-51).

57. El 10 de junio (Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 54 y 66).

58. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 26.

59. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 43-44. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 66. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 323-342.

60. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 43-47.

61. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 46.

Cerdaña, Juan II asume una deuda de trescientos mil escudos (a pagar en un año)⁶² y se mantiene la ocupación francesa con un gobernador galo en tanto no se abone dicha suma. Aun así, Francia rompe el pacto y declara la guerra a Aragón; seguirá una tregua en 1475, pero también una nueva guerra al año siguiente con incursiones en Cataluña cerca de Barcelona (Vic, Granollers, Sant Cugat).⁶³

3.2. EL MATRIMONIO DE LOS REYES CATÓLICOS Y LA NUEVA MONARQUÍA

En enero de 1469 se consigue el acuerdo tan deseado del enlace matrimonial de la heredera Isabel de Castilla con Fernando de Aragón; así culmina un proceso en el que tanto se había implicado su padre, Juan II.

Fernando firma las capitulaciones en Cervera el 7 de marzo (aún se ampliarán con otros convenios de 1474 y 1475).⁶⁴ Isabel tiene diecinueve años y once meses y Fernando, diecinueve años.⁶⁵

Del contenido de los pactos destacan las obligaciones que él asume, aun siendo ya rey de Sicilia, de residir siempre en Castilla y de que sus hijos se eduquen allí con su madre, lo que causa el obvio disgusto de Juan II, padre de Fernando, a quien ha de suceder en la Corona de Aragón (sin olvidar que en ese momento persiste la guerra en Cataluña).⁶⁶

Pero parece claro que uno de los objetivos primordiales de este matrimonio es fijar una de las misiones fundamentales que Fernando deberá cumplir: la defensa militar de su nuevo reino, incluso y en especial frente a enemigos internos, lo que, por otra parte, la reina (como mujer, se entiende) no puede realizar personalmente.⁶⁷

Suárez afirma que el matrimonio de Isabel con su primo, «de su misma estirpe y lengua», constituía por muchas razones «un vehículo de seguridad» para su reinado.⁶⁸ No podemos olvidar tampoco que la nueva reina deberá enfrentarse a su sobrina

62. La deuda inicial era de doscientos mil escudos (nota 46).

63. Jaime VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 355-446.

64. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 35-36. María Isabel del VAL VALDIVIESO, «Fernando II de Aragón», p. 31. Luis SUÁREZ, *Isabel I, reina (1451-1504)*, 4a ed., Barcelona, Ariel, 2005, p. 53.

65. Julián del CASTILLO, *Historia de los reyes godos que vinieron de la Scythia de Europa contra el Imperio Romano, y a España: con sucession dellos, hasta los Católicos Reyes don Fernando y doña Isabel*, Madrid, Luis Sanchez, Impressor del Rey Nuestro Señor, 1624, p. 311.

66. Además, él se compromete a gobernar según las leyes de Castilla y a firmar con Isabel toda ley y despacho público como rey de Castilla, y él aporta como dote cien mil florines de oro y si es necesario hasta cuatro mil lanzas (Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 84). Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 36.

67. María Isabel del VAL VALDIVIESO, «Fernando II de Aragón», p. 32-33.

68. Luis SUÁREZ, *Isabel I, reina*, p. 53.

Juana, hija de Enrique IV y Juana de Portugal y llamada la Beltraneja, excluida de la sucesión por considerarla fruto de la relación adúltera de su madre con el favorito Beltrán de la Cueva.⁶⁹

El enlace de Isabel y Fernando se celebra finalmente el 18 de octubre y se consuma al día siguiente, según distintos testimonios.⁷⁰

Hernando del Pulgar nos aporta una descripción de Fernando y de Isabel:

Este rey era home de mediana estatura, bien proporcionado en sus miembros, en las faciones de su rostro bien compuesto, los ojos rientes, los cabellos prietos e llanos, e hombre bien complisionado. Tenia la fabla igual, ni presurosa ni mucho espaciosa. Era de buen entendimiento, e muy templado en su comer e beber, y en los movimientos de su persona, porque ni la ira ni el placer facia en el alteracion. [...] De su natural condicion era inclinado a facer justicia, e tambien era piadoso e compadeciase de los miserables que veia con alguna angustia.

Esta reyna era de mediana estatura, bien compuesta en su persona y en la proporcion de sus miembros, muy blanca e rubia: los ojos entre verdes e azules, el mirar gracioso e honesto, las faciones del rostro bien puestas, la cara muy fermosa e alegre. Era mesurada en la continencia e movimientos de su persona, no bebia vino, era muy buena muger. [...] Amaba mucho al rey su marido, e celabalo fuera de toda medida. [...] Era catolica e devota, facia limosnas secretas en lugares debidos [...]. Era muy inclinada a facer justicia, tanto que le era imputado seguir mas la via de rigor que de la piedad [...]. Quería que sus cartas e mandamientos fuesen complidas con diligencia.⁷¹

En todo caso, Fernando se queda en Castilla; no regresa a Aragón hasta 1473 y porque su padre le pide que dirija su ejército contra los franceses en el Rosellón y la Cerdeña. Pero, ya ganada la guerra, regresa a Segovia (a donde llega el 1 de enero de 1474).⁷²

69. Este conflicto desemboca en un enfrentamiento militar entre los dos bandos; la infanta Juana se refugia en Portugal al amparo del rey, su tío, y acaba renunciando a sus derechos en 1480 cuando profesa en el convento de Santa Clara, de Coimbra (Próspero de BOFARULL MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados; y cronología y genealogía de los reyes de España*, vol. II, Barcelona, Imprenta de J. Oliveres y Monmany, 1836, p. 332-333).

70. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 38.

71. Hernando del PULGAR, *Crónica de los señores Reyes Católicos*, p. 36-37. En 1488 Pedro Mártir de Anglería nos dice que España «es el único país feliz, a quien cupo en suerte [...] tener unos príncipes amantes de la religión, defensores acérrimos de la justicia y de la prudencia consumada. Marido y esposa que, como divinidades bajadas del cielo, con tanta compenetración y en tal modo la guardan, ilustran y hacen prosperar inspirados por algún espíritu divino o guiados por la diestra misma del Omnipresente» (Pedro Mártir de ANGLERÍA, *Epistolario. Estudio y traducción por José López de Toro*, vol. IX, Madrid, Imprenta Góngora, 1953, p. 5-6).

72. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 49.

El 11 de diciembre de 1474 muere Enrique IV, y su hermana Isabel ya es proclamada reina de Castilla en Segovia al siguiente día 13.⁷³ Por su parte, Fernando jura como rey consorte el 2 de enero de 1475.⁷⁴

Los pactos matrimoniales de 1469 se complementan con otros del 15 de enero de 1475, entre los cuales destacan los siguientes: Fernando precederá en público a Isabel como esposo, pero las armas de Castilla irán delante de las de Aragón; se reconoce en todo caso a Isabel como propietaria de su reino; las cuestiones económicas de cada reino las resolverá cada uno por su cuenta, aunque lo harán de común acuerdo; la reina nombrará los cargos y oficiales de Castilla; ella presentará al papa los nombramientos de obispos y maestros de órdenes militares, y en cuanto a la justicia, se administrará en nombre de los dos monarcas.⁷⁵

De este matrimonio nacen cinco hijos: Isabel (1470), Juan (1478),⁷⁶ Juana (1479), María (1482) y Catalina (1485).⁷⁷ Hasta el nacimiento de Juan, Isabel ostentará la condición de heredera, cuando menos en Castilla, donde es jurada en Madrigal el 9 de abril de 1476.⁷⁸

Los pactos matrimoniales de sus hijos constituyeron un importante resorte y apoyo a la política europea de los Reyes Católicos:⁷⁹

73. Parte de la nobleza entiende, sin embargo, que, muerto Enrique IV sin descendencia masculina, Juan II de Aragón se convierte en «mayor del linaje» y a él corresponde realmente suceder al rey difunto (Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 372). Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 49-55.

74. Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 372: «Fue el Quinto de este nombre de Castilla». En cambio, cuando Fernando asume la Corona de Aragón, Isabel solo es reconocida como lugarteniente de su esposo en esos territorios. Esta última cuestión diferenciadora en los cargos suscita un problema relativo a la igualdad de los monarcas (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 58-60). Antonio de la Torre, «Fernando el Católico, gobernante», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 19.

75. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 110-111. María Isabel del VAL VALDIVIESO, «Fernando II de Aragón», p. 34-35.

76. En Sevilla, el 30 de junio, «entre las diez e once horas» (Andrés BERNÁLDEZ, *Historia de los Reyes Católicos*, p. 94).

77. Julián del CASTILLO, *Historia de los reyes godos*, p. 349-350.

78. Los reyes convocan cortes en Castilla el 7 de febrero de 1475, pero no pueden celebrarse hasta abril de 1476, debido, particularmente, a la situación de conflicto que aún existe en el reino entre los partidarios de Isabel I y los de su sobrina Juana, llamada la Beltraneja e hija de Enrique IV. Incluso en ese momento ya se prevé su futuro enlace con Fernando de Nápoles, príncipe de Capua y nieto del rey Ferrante de Nápoles (Ana Isabel CARRASCO MANCHADO, *Isabel I de Castilla y la sombra de la ilegitimidad. Propaganda y representación del conflicto sucesorio (1474-1482)*, Madrid, Sílex, 2006, p. 255-257).

79. William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos, D. Fernando y Dª Isabel*, vol. II, México, Tipografía de F. Escalante y Cía., 1854, p. 77-88.

— La mayor, Isabel, se casó en 1490 con el príncipe Alonso, heredero de Portugal; y, muerto él prematuramente, la infanta contrae nuevo matrimonio con su cuñado y nuevo rey portugués, don Manuel, en 1497.⁸⁰

— Por su parte, Juan, el heredero, se casa con Margarita de Austria, hija del emperador Maximiliano, mientras que la infanta Juana lo hará con el heredero de este, Felipe, heredero del imperio y duque de Borgoña por herencia materna.

— Poco después, Catalina se casa con el heredero de Inglaterra, Arturo de Gales; y a su muerte lo hará con su hermano, Enrique VIII.⁸¹

— Y, a la muerte de Isabel, el rey Manuel de Portugal desposa a María, la otra hija de los Reyes Católicos.⁸²

Para Prescott, «el poder y autoridad que los reyes de Castilla adquirirían por los triunfos de sus armas se aumentaron también en alto grado por los casamientos que procuraban lograr para sus hijos».⁸³

3.3. LOS REYES CATÓLICOS Y LA CORONA DE ARAGÓN

Juan II de Aragón fallece en Barcelona el 19 de enero de 1479.⁸⁴ Y Fernando solo, sin Isabel ni el príncipe heredero recién nacido, se dirige hacia Aragón; llega a Zaragoza el 28 de junio y al día siguiente jura como rey en la Seo ante el Justicia de Aragón. Luego se traslada a Cataluña y llega a Barcelona el 30 de agosto; finalmente, hace lo propio con Valencia.⁸⁵

80. Isabel vuelve a Castilla y no accederá a contraer nuevo matrimonio hasta que el rey Manuel expulse a los judíos castellanos refugiados en su reino desde 1492, tras su salida de los dominios castellanos ordenada por los Reyes Católicos (William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos*, p. 87). Según Carrillo, fueron bautizados (Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 384). Bernáldez, por su parte, señala que los judíos castellanos que pasaron a Portugal correspondían a setecientas casas o familias, «algunos se embarcaron para Italia, y otros para tierra del turco, e muchos se convirtieron e bautizaron e volvieron en Castilla a sus mismas tierras» (Andrés BERNÁLDEZ, *Historia de los Reyes Católicos*, p. 347).

81. En 1501 y 1509, respectivamente (Próspero de BOFARULL MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados*, p. 337). Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IV, cap. XXVII, s/f.

82. En 1500 (Próspero de BOFARULL MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados*, p. 337). Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IV, cap. XXI, s/f.

83. William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos*, p. 77.

84. Con ochenta y un años, de los que cincuenta y dos ha sido rey de Navarra y veintiuno de Aragón; y pocos días después, el 12 de febrero, muere también su hija, la reina Leonor de Navarra (Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 375-376).

85. J. Ángel SESMA MUÑOZ, «Ser rey a finales del siglo XV», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 121. De la Peña, en cambio, nos dice que Fernando jura el 25 de julio de 1480 en la Seo de Barcelona y el siguiente día 27 «en el llano de San Francisco, como es costumbre, por las Islas» (Balears?) (Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 82).

No es hasta 1481 que el monarca se desplaza a sus dominios naturales para presentar a su esposa y para que esta sea jurada como reina y lugarteniente de su esposo. En ese viaje, además, les acompaña su hijo, el infante Juan, para ser también jurado como heredero. Y así se celebran Cortes en Aragón (mayo y junio), Cataluña (julio) y Valencia (diciembre):⁸⁶

— En el caso de Aragón, los monarcas con su hijo van primero a Calatayud, donde convocan y celebran Cortes el 20 de mayo de 1481, en la iglesia de San Pedro. Después los reyes y el heredero se trasladan con las Cortes a Zaragoza.

— Tras unos días de estancia en la capital aragonesa, la comitiva real se dirige a Barcelona. Allí también se celebran Cortes, en las que el rey renueva los compromisos de su padre cuando finalizó la anterior guerra civil.

— Y, por último, van a Valencia. Allí también se celebran grandes fiestas, con las que los habitantes de la ciudad «mostraron tener muchas riquezas e animo de gastarlas».⁸⁷

En todo caso, ya en ese momento nos hallamos ante la unión dinástica de los distintos reinos peninsulares con los insulares de Mallorca, Sicilia y Cerdeña.⁸⁸

Territorios, todos ellos, que se rigen cada uno por sus leyes y con sus instituciones de gobierno, judiciales y legislativas, propias. De ambas coronas, no obstante, la de Aragón ya se encuentra en cierto declive, aunque no podemos olvidar que había

86. Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 300: «[...] volvió nuestro rey a Calatayud para recibir a la reyna que entro con el príncipe, para ser jurado en aquellas Cortes, como lo fue, y pasaron todos a Zaragoza en donde la reyna se quedo para continuarlas, mientras el rey daba la vuelta para hazer lo mismo en Barcelona. Y admiro doña Isabel que los aragoneses estubiesen tan atentos a no permitir novedad alguna [...]. Despues passo a Barcelona, en donde fue recibida con triunfo y pompa superior a todos los recibimientos de los reynos antiguos; y la mayor fiesta para su condición fue hacerla juez de las infinitas y obscuras questiones civiles y militares que avia entre el rey y los vassallos (fue sin duda el compromiso y arbitrio prudente) [...] assi se dio sin breve a pleitos sin numero y sin medida. Dexo el rey por su lugarteniente en Cataluña a su primo el infante don Enrique, y se encamino a Valencia, en donde con las fiestas y con la jura del príncipe, mostro de nuevo a doña Isabel la gloria de sus reynos y el amor de sus naturales vassallos». Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 81. J. Ángel Sesma describe el ceremonial mortuario ofrecido a Juan II en Barcelona y destaca que «la ciudad rebelde durante diez años se arrodillaba llorando ante el rey» (J. Ángel SESMA MUÑOZ, «Ser rey a finales del siglo xv», p. 115-120).

87. Hernando del PULGAR, *Crónica de los señores Reyes Católicos*, p. 175-177.

88. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 70-76: «Más allá de la unión personal no se llevó a cabo ninguna iniciativa para rebajar la completa autonomía de Castilla respecto de Aragón, y viceversa». Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 16. Ya sobre cada territorio de la Corona de Aragón, véanse: Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, «Fernando el Católico y Cataluña», p. 431-457; Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 459-476; Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 431-457, y otros numerosos artículos dedicados al monarca publicados en ese mismo volumen en las p. 183-427 y que iremos citando oportunamente.

llegado a constituir una potencia militar y económica que había dominado buena parte de la cuenca mediterránea.⁸⁹

Ahora bien, esta especie de asociación de ambas coronas a la manera que rige entre los reinos de la Corona de Aragón, respeta en todo caso la organización política y administrativa de cada formación. No por imposición o traslación del sistema aragones, que algunos autores asimilan al federativo, sino como la única vía posible para coexistir: no puede plantearse en ningún caso la absorción de un territorio por otro; concretamente, de Aragón por Castilla, que ya es una potencia emergente.⁹⁰

Esta nueva monarquía plural y universal que conocemos como la monarquía hispánica, que fundan los Reyes Católicos, respeta el sistema vigente en cada uno de sus miembros, aunque es clara y evidente la hegemonía castellana como nueva potencia peninsular.⁹¹ Y, a pesar de todo ello, de hecho asistimos a un proceso que, aun manteniendo la diversidad, tiende a la homogeneización de la monarquía.⁹²

Precisamente la corte se desplaza y se instala fuera de la Corona de Aragón, con lo cual el absentismo real se convierte en norma y provoca la reforma de las instituciones reales, con la aparición del Consejo de Aragón y la del virreinato y la real audiencia en cada territorio. Nuevas instituciones que responden, en definitiva, a la nueva situación política.⁹³

Estas instituciones, por otra parte, aun respetando la cierta autonomía de cada territorio, deben reforzar más aun la autoridad real en cada uno de ellos precisamente por la ausencia del rey. En este proceso, la Corona de Aragón también pierde peso en el conjunto de la monarquía, de tal manera y hasta tal extremo que, por ejemplo, Jesús Lalinde llega a afirmar que se disuelve en la nueva monarquía hispánica.⁹⁴

Esta nueva monarquía se ve recompensada, como premio por el aumento de la religión cristiana y el ensalzamiento de la fe católica, con la asignación a sus titulares de la condición pontificia de «Católicos», que les otorga el papa Alejandro VI mediante la bula *Si convenit* el 19 de diciembre de 1496.⁹⁵

89. Esteban SARASA y Eliseo SERRANO (ed.), *La Corona de Aragón y el Mediterráneo: siglos XV-XVI*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), 1997. José A. ARMILLAS VICENTE, *La Corona de Aragón y el Nuevo Mundo: del Mediterráneo a las Indias*, Zaragoza, Gobierno de Aragón, 1998.

90. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 461-462. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 36.

91. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 462.

92. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 465-470.

93. De Anglería afirma que no se puede comparar la Corona de Aragón con la de Castilla por «el dinero, hombres, caballos y armas», «siendo esta la razón de que [los reyes] siempre vivan en Castilla, y de Castilla saquen todos los preparativos y gastos de las guerras» (Pedro Mártir de ANGLERÍA, *Epistolario*, p. 39-41). Véase también la nota anterior.

94. Jesús LALINDE ABADÍA, «La disolución de la Corona de Aragón en la monarquía hispánica (siglos XVI a XVIII)», en *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. I, Sácer, Relazioni, 1993, p. 155-176.

95. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro II, cap. XL, s/f: «Tambien en

Otra consecuencia no menor de todo este proceso de unión dinástica es el desplazamiento del Mediterráneo como centro político y económico a favor del Atlántico, sobre todo a partir del descubrimiento de América.⁹⁶

Y no podemos olvidar la conquista de Granada⁹⁷ y de las islas Canarias,⁹⁸ territorios que se incorporan a la Corona de Castilla, como después ocurre con Melilla (1497) y las ciudades de Orán, Bugía y Trípoli en el norte de África (1509, y en este caso para la Corona de Aragón).⁹⁹

Aún debemos añadir Navarra, conquistada por Fernando, ya fallecida Isabel y para Castilla también, en 1512.¹⁰⁰

fin d'este año el papa, con el colegio de cardenales, acatando las singulares obras y grandes beneficios que el rey había hecho en el aumento de la religion cristiana y en el ensalzamiento de nuestra santa Fe Católica, amparando la autoridad y dignidad de la Sede Apostolica, y por sus excelentes virtudes y por los excesivos trabajos que había padecido en la conquista del reino de Granada peleando contra los infieles, y atendido que por su gran prudencia fueron los judios expelidos de sus reinos, cuya conservacion y morada en ellos era muy perniciosa, y considerando asimismo que los monesterios de religiosos y religiosas por su causa se reformaban en una regular observancia. Teniendo respeto a todas estas obras tan singulares deliberó que fuese ensalzado con otro titulo mas señalado y excelente, y que por su Cancilleria romana fuese llamado Catolico». Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 329. Jesús LALINDE ABADÍA, «Fernando II de Aragón ante la foralidad aragonesa», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 214-215.

96. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 463.

97. Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 300-310. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 20-21.

98. La conquista se iniciaba en 1402 por iniciativa de varias familias sevillanas, y los reyes ya se hacen cargo de ello en 1476 en una campaña que dura hasta finales del siglo xv (Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 21). Jerónimo Zurita se refiere a la conquista de la Palma en 1493 (Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro 1, cap. xix, s/f). Y Tenerife es ocupada en 1495 (Martín CARRILLO, *Anales y memorias cronologicas*, p. 383). Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 134-135.

99. J. MASÍÀ VILANOVA, «Una política defensiva mediterránea en la España del s. xvi», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 93.

100. Fernando invade y conquista Navarra con la bendición papal, al declarar a sus reyes cismáticos por apoyar a Luis de Francia, que se rebela contra Julio II; el monarca francés convoca un concilio en Pisa y amenaza con romper la obediencia a Roma y nombrar otro pontífice. El concilio se traslada luego a Milán y, al final, a Francia. Por su parte, Fernando I de Aragón apoya a Julio II y este excomulga a Luis XII y convoca otro concilio en Letrán. Tendrá lugar la batalla de Rávena entre los franceses y los aragoneses, que gana Fernando; el papa excomulga también a los reyes de Navarra e inviste al Rey Católico como nuevo monarca navarro (Martín CARRILLO, *Anales y memorias cronologicas*, p. 392-393). Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 397-405. Véase Alfredo FLORISTÁN (coord.), *1512. Conquista e incorporación de Navarra. Historiografía, derecho y otros procesos de integración en la Europa renacentista*, Barcelona, Ariel, 2012. Citando a Pedro Mártir de Anglería, Fernando Martínez señala que el Rey Católico, viudo de Isabel y casado de nuevo con Germana de Foix, quería tener descendencia de este matrimonio a la que dejar su herencia paterna; y Mercedes Galán afirma que ello incluiría Navarra (sólo después de fallecer su hijo Juan, fruto de su segundo matrimonio, el rey decide incorporar el reino navarro a Castilla) (Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un*

La Corona de Aragón, pues, sufre lo que los autores definen como la periferización de sus territorios en el seno de la monarquía, por su inferioridad económica y militar respecto de Castilla.¹⁰¹

Aun así, cabe insistir, se mantiene la diversidad: un modelo castellano que promueve el desarrollo de una monarquía de corte absolutista, frente a otro, el aragonés, más complejo, en el que cada territorio mantiene sus instituciones privativas y sin que, por otra parte, exista entre ellos un vínculo jurídico común a excepción de la Corona.¹⁰²

En esta monarquía aragonesa, por su peculiar configuración, el rey tiene un poder limitado y difícilmente puede modificar ese marco institucional por mucho que quiera, so pena de enfrentarse con los estamentos, como ocurre especialmente en Aragón y muy a menudo con su nobleza.¹⁰³

En cualquier caso, esa diferenciación institucional no es un obstáculo, como señalan los autores, para una unidad de acción política y diplomática de ambas coronas frente a Europa, y es así que ya se habla de España como de un conjunto de reinos históricos con una proyección exterior de primer orden y unitaria, aunque en tanto que realidad territorial, no política.¹⁰⁴

Esta nueva monarquía o corona, también llamada dual, permite homogeneizar los recursos político-militares de sus reinos frente al exterior, y ello favorece que todos

reinado, p. 18, y Mercedes GALÁN LORDA, «Los títulos jurídicos de la adquisición de territorios: la conquista de Navarra», en Alfredo FLORISTÁN (coord.), *1512. Conquista e incorporación de Navarra*, p. 128). Aun así, la conquista la realizan los ejércitos castellanos (Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 19), aunque con la ayuda de Aragón (Enrique SOLANO CAMÓN, «Significado histórico de la participación de Aragón en las campañas militares de Fernando el Católico: un estado de la cuestión», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 290-291). Y Navarra es incorporada definitivamente a Castilla en 1515 (Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 14). Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro x, cap. xcii, s/f.

101. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 463.

102. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 18-19.

103. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 19. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 137-138.

104. Michel Mollat se refiere, por ejemplo, al apoyo de los monarcas a los mercaderes y comerciantes españoles en general para sus actividades en Francia e Inglaterra (Michel MOLLAT, «Le rôle international des marchands espagnols dans les ports occidentaux à l'époque des rois catholiques», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 99 y sig.). Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 22. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 116-117. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 142.

participen en las grandes campañas, como las de África, Granada, Nápoles, Rosellón y Cerdeña, etcétera, con independencia de a qué reino se asignen esas conquistas.¹⁰⁵

Otras dos consecuencias prácticamente inmediatas de esa unión personal y dinástica son: por una parte, Fernando, dadas las características institucionales de Aragón, recurre a Castilla, de donde adquiere buena parte de su poder como rey efectivo que es de ese reino; y, por otra, la inevitable castellanización de la monarquía.¹⁰⁶

Del gobierno fernandino de Aragón cabe destacar cuando menos cuatro grandes actuaciones, iguales y simultáneas en cada uno de sus territorios; y aunque son rechazadas en un primer momento por vulnerar los respectivos sistemas constitucionales, comportan cambios institucionales trascendentales, como veremos a continuación, y que los propios estados de la Corona de Aragón no solo acaban aceptando, sino que incluso acaban reconociendo en ellos ciertas ventajas. Precisamente la historiografía de la Corona de Aragón considera esos cambios y los reconoce como expresión de la necesaria modernización de la monarquía, aunque ello contribuya de forma extraordinaria a la homogeneización política, habitualmente denostada y objeto de muchas críticas contra Fernando por ser él su impulsor y ejecutor y por el abuso que supone su implantación en los territorios de Aragón.¹⁰⁷

Además, aun con el continuo forcejeo entre la autoridad real y la autonomía foral, los territorios de la Corona de Aragón, como hemos señalado, se implican en los grandes proyectos de estado que promueven Isabel y Fernando durante su reinado, aunque favorezcan prioritariamente los intereses de Castilla: se implican y ayudan en las campañas de Granada, en las guerras de Nápoles, en el descubrimiento de América, etcétera, tanto personalmente como económicamente.¹⁰⁸

3.4. LA SUCESIÓN A LA CORONA DE ARAGÓN

El infante don Juan es, en cualquier caso, a los quince años, en 1493, jurado en Cortes de Zaragoza como primogénito y gobernador general del reino.¹⁰⁹

Y, según los pactos matrimoniales que los Reyes Católicos conciertan para sus hijos, destacan los que establecen con la corte de los Austria (con el emperador Maxi-

105. O la participación valenciana y catalana en la conquista de Málaga en 1487 (Hernando del PULGAR, *Crónica de los señores Reyes Católicos*, p. 311-312). Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 142-143.

106. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 19.

107. Esteban SARASA SÁNCHEZ, «Presentación», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 5-6. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 15.

108. Enrique SOLANO CAMÓN, «Significado histórico», p. 282-294.

109. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. xxvi, s/f.

miliano) en 1496: el del propio heredero Juan con Margarita de Austria y el de la infanta Juana con Felipe de Austria, heredero de los Habsburgo y de Borgoña.¹¹⁰

El problema surge cuando Juan, ya casado, enferma de muerte y fallece en Salamanca el 4 de octubre de 1497 sin descendencia.¹¹¹ En ese momento su hermana mayor, Isabel, ya reina de Portugal y sin otro hermano varón, se convierte en la nueva heredera de las coronas de Castilla y de Aragón.

Isabel y su esposo llegan a Castilla el 29 de abril de 1498 y son jurados como tales herederos por las Cortes de Toledo. A continuación se desplazan con los Reyes Católicos a Aragón para jurar también como herederos en Zaragoza; el rey convoca Cortes el 2 de junio y estas se reúnen el día 14.¹¹² Pero los estamentos se oponen a ello porque las mujeres no pueden suceder a la Corona, de acuerdo con las constituciones de Aragón.

Incluso los estamentos aragoneses arguyen que el testamento de Juan II, abuelo de la infanta, disponía que su Corona debía transmitirse a los descendientes varones del Rey Católico y, solo en su defecto, a los de sus hijas, siempre que fueren también varones (descartaba en todo caso, pues, a las hembras).

Otros, en cambio, señalan que el primer Antequera, Fernando I, fue elegido en el Compromiso de Caspe como hijo de la reina Leonor de Castilla, infanta hija de Pedro IV de Aragón (III de Cataluña). En estas circunstancias se afirma que el nuevo rey recibió el reino a través de una mujer, su madre, y que con él habrían «expirado los vínculos, si algunos había, de los reyes sus antecesores que quisiesen excluir las mujeres».¹¹³

La casualidad quiso, a pesar de todo, que esta situación coincidiera con el embarazo de Isabel; y, en estas circunstancias, se acuerda esperar hasta el parto para, según cual sea el resultado, dejar resuelta la cuestión sucesoria. Finalmente, el 23 de

110. William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos, D. Fernando y Dª Isabel*, vol. IV, Madrid, Imprenta de Gaspar y Roig, 1855, p. 81.

111. Su esposa está embarazada de una niña, que pierde prematuramente (Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro III, cap. XVIII, s/f; y Próspero de BOFARULL MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados*, p. 334-335). Y él es enterrado en el convento dominico de Santo Tomás, en Ávila (William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos*, vol. IV, p. 87-88).

112. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro III, cap. XX y XXIII, s/f.

113. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro III, cap. XX y XXX, s/f. Pronto un sector de la nobleza apoya al duque de Segorbe, Enrique de Aragón Pimentel, como sucesor a la Corona si no hubiere descendencia masculina de su primo hermano Fernando el Católico. El ducado de Segorbe lo crea y otorga Fernando I de Aragón a favor de su hijo Enrique de Aragón, conde de Ampurias, entre otros títulos, y primer lugarteniente real de Cataluña como cargo institucionalizado y permanente. Gaspar ESCOLANO, *Décadas de la historia de la insignie y coronada ciudad y reino de Valencia*, vol. III, Valencia y Madrid, Terraza, Aliena y Compañía Editores, 1878, p. 484. Antonio SÁNCHEZ GONZÁLEZ, *Documentación de la Casa de Medinaceli. El Archivo General de los Duques de Segorbe y Cardona*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1990. Jaime FINESTRES DE MONSALVO, *Historia de el Real Monasterio de Poblet*, vol. I, Cervera, Joseph Barber, 1753, p. 295-296.

agosto de 1498 nace un varón, Miguel, heredero de los reyes de Portugal y, por tanto, también de la Corona de Aragón. Y el 22 de septiembre siguiente, en la misma capital aragonesa, en la Casa de la Diputación, los brazos se reúnen para jurar a Miguel como heredero de la Corona y confirmar a los Reyes Católicos como sus tutores hasta su mayoría de edad, los catorce años.¹¹⁴

Lamentablemente, la madre, Isabel, fallece tras el parto; y también su hijo a los veintidós meses, en Granada, el 20 de julio de 1500.¹¹⁵ En ese momento los derechos sucesorios pasan a la infanta Juana, tercera hija de los Reyes Católicos.¹¹⁶ Ella y su esposo, Felipe de Austria, viajan a la Península para jurar como herederos de ambas coronas de Castilla y de Aragón. Llegan a Fuenterrabía el 29 de enero de 1502 y el 22 de mayo son jurados en Castilla en otras cortes reunidas al efecto en Toledo.

Procede luego desplazarse a Aragón, donde el 27 de octubre siguiente deben jurar también según sus fueros. En esta ocasión no se plantean las cuestiones que se suscitaron con su hermana Isabel; no hay duda de que ello fue fruto de la sagacidad y de la astucia desplegadas por su padre, máxime teniendo en cuenta que Juana ya era madre del infante Carlos, futuro Carlos I, que de hecho aseguraba ya la continuidad dinástica. Al final, pues, ella jura como heredera del reino de Aragón, y su esposo, en tanto que consorte.¹¹⁷

3.5. BREVE REFERENCIA A LOS DOMINIOS NAPOLITANOS

Es inevitable hacer referencia, aunque sea brevemente, al reino de Nápoles y su relación con Fernando II y la propia de Corona de Aragón, un territorio vinculado a esta Corona desde el reinado de Alfonso el Magnánimo y del que Fernando se considera también el legítimo heredero.

Vinculado históricamente a Sicilia, en el siglo XII el papado confiere estos dominios a la dinastía imperial de los Hohenstaufen, hasta que ciertas controversias en relación con Tierra Santa llevan al pontífice Honorio III en 1227 a excomulgar a Federico I de Sicilia (II como emperador del Sacro Imperio y casado precisamente con Constanza de Aragón).

A pesar de todo, el reino no vuelve aún a la Santa Sede. A Federico le suceden como reyes de Sicilia y Nápoles (o las dos Sicilias) sus descendientes hasta Conrado I

114. William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos*, vol. IV, p. 88-94.

115. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IV, cap. XIII, s/f. Próspero de BOFARULL MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados*, p. 336.

116. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IV, cap. XX, s/f.

117. William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos*, vol. IV, p. 257-258. Próspero de BOFARULL MASCARÓ, *Los condes de Barcelona vindicados*, p. 337. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IV, cap. LV, s/f.

(IV de Alemania) en 1254.¹¹⁸ En ese momento, Alejandro IV reivindica el derecho de la Santa Sede a los reinos sicilianos y encomienda a Carlos de Anjou, conde de Provenza y hermano del rey francés, ocupar Nápoles en su nombre, para convertirse en su nuevo rey.¹¹⁹ Así hasta 1282, cuando los sicilianos se rebelan contra Carlos y proclaman rey al de Aragón, Pedro III (II de Cataluña); en ese momento se separan ambos territorios y Carlos de Anjou conserva sólo el reino de Nápoles.¹²⁰

La dinastía angevina domina Nápoles hasta el 23 de febrero de 1443, cuando Alfonso el Magnánimo de Aragón ocupa la capital con el apoyo y el reconocimiento del papa Eugenio IV.¹²¹

Alfonso, sin descendencia legítima, cede, como corresponde, sus dominios principales de Aragón a su hermano Juan II, pero Nápoles pasa a su hijo ilegítimo Fernando de Aragón (del mismo nombre que el Rey Católico).¹²² Este inicia, en 1458, una nueva etapa en la historia de Nápoles, no sin conflictos con el papado y con los pretendientes angevinos, que no cesan hasta el siglo xv, ya con el reinado de Fernando II de Aragón.

Fernando I de Nápoles,¹²³ en todo caso, es reconocido por el papa Pío II; y se casa primero con Isabel de Tarento, con la que tiene seis hijos (entre ellos, el heredero y primogénito, Alfonso), y luego con Juana de Aragón¹²⁴ (hija menor de Juan II de Aragón), con quien tiene dos hijas, la mayor con el mismo nombre que su madre.

118. José HINOJOSA MONTALVO, *Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón*, Barcelona y San Sebastián, Nerea, 2006, p. 143-156.

119. Michel GRENON, *Charles d'Anjou. Frère conquérant de Saint Louis*, París, L'Harmattan, 2012.

120. Ángel de SAAVEDRA, *Breve reseña de la historia del reino de las dos Sicilias*, Madrid, NoBooks, 2019, p. 7-12.

121. Jorge SÁIZ SERRANO, *Caballeros del rey: Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Publicaciones de la Universidad de Valencia, 2008, p. 23. Stefano BORGIA, *Breve istoria del dominio temporale della sede apostolica nelle due Sicilie*, Roma, 1789, p. 194.

122. William H. PRESCOTT, *Historia del reinado de los Reyes Católicos, D. Fernando y Dª Isabel*, vol. III, Madrid, Imprenta, Librería y Fundición de M. Rivadeneyra y Compañía, 1846, p. 17: «D. Alfonso dejó esta conquista [de Nápoles], a su hijo natural D. Fernando, en perjuicio de los derechos de Aragón, con cuya sangre y tesoros la había ejecutado».

123. William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos*, vol. II, p. 14, lo describe como un rey «oscuro, adusto y feroz; [...] [que] no se detuvo ante ningún acto de traición o de violencia por más atroz que fuera, y al fin tuvo la satisfacción de dejar su autoridad bien establecida sobre el terror de sus súbditos».

124. Nacida en 1455 en Barcelona, esta infanta ejerce de lugarteniente de Cataluña entre marzo de 1476 y abril de 1477; se casa con Fernando de Nápoles en el verano de 1477 en la misma Ciudad Condal y el duque de Calabria actúa en nombre del rey, su padre. Véase la biografía de Vicente GENOVÉS, *La triste reina de Nápoles, hermana del Rey Católico*, Madrid, Tipografía Yagües, 1943 (aprox.) (Figuras Históricas; 4).

En 1493 Carlos VIII de Francia reclama Nápoles, con la ayuda del ducado de Milán y del propio papa Alejandro VI.¹²⁵ Pero Fernando I fallece en enero de 1494¹²⁶ y le sucede su hijo Alfonso II, casado con María Sforza.

El rey francés le depone al poco tiempo y la Santa Sede acaba reconociendo al nuevo monarca. Pero Alejandro VI, finalmente, consigue convencer a Carlos VIII de que se ocupe de luchar contra los turcos y abandone Nápoles. Y así Alfonso II es coronado el 8 de mayo de 1494.¹²⁷

Pero su reinado será muy breve: ante las nuevas amenazas de Francia, con la derrota de la flota napolitana y la ocupación francesa de la capital el 22 de febrero de 1495, Alfonso decide abdicar en su hijo Fernando e ingresa en un monasterio de Mesina.¹²⁸

El nuevo rey, Fernando II de Nápoles, se casa con su tía Juana de Nápoles, hermanastra de su padre (e hija de la otra Juana de Nápoles, hermana de Fernando el Católico). Mientras debe hacer frente al invasor, el nuevo rey recibe ayuda de su tío Fernando de Aragón, con sus ejércitos dirigidos por Gonzalo Fernández de Córdoba, conocido como el Gran Capitán. Este consigue expulsar a los franceses del reino de Nápoles y el 21 de julio de 1496 se firma la capitulación en Comines.¹²⁹

El rey de Nápoles fallece sin descendencia muy pronto, el 7 de octubre de 1496, y le sucede su tío Federico de Calabria, hijo también de Fernando I.¹³⁰

125. El rey de Francia es el heredero de Renato de Anjou, rey de Nápoles, tras la muerte también sin hijos de su nieto Nicolás (Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 372). Véase la nota 119.

126. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, Madrid, Rialp, 1990, p. 33-36. Muerto su esposo, la reina Juana de Nápoles vuelve a Aragón, donde es nombrada, y ejerce de virreina en Aragón, Valencia y Cataluña; cuando menos, entra y jura en la capital valenciana el 23 de junio de 1501 (Salvador CARRERES ZACARÉS (ed.), *Llibre de memories de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia (1308-1644)*, vol. II, Valencia, Acció Bibliogràfica Valenciana, 1935, p. 719). En cambio, el Marqués de Cruïlles afirma que ejerció en Valencia de 1502 a 1503 (MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix*, p. 159). Y vuelve a serlo solo de Valencia entre 1505 y su muerte en 1517 (Luis ARCINIEGA GARCÍA y Amadeo SERRA DESFILIS, «El Palau del real en els temps de Germana: visites reials i corts virregnals», en Rosa E. RÍOS LLORET y Susana VILAPLANA SANCHÍS (ed.), *Germana de Foix i la societat cortesana del seu temps*, Valencia, Generalitat de València, 2006, p. 165).

127. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, p. 34 y 39.

128. Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 384. William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos*, vol. II, p. 33.

129. William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos*, vol. II, p. 44-62.

130. O el 7 de septiembre, como señala William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos*, vol. II, p. 63. Fernando el Católico no acepta esta sucesión e incluso manda embajadores a Roma para que el papa declare nula la investidura de Fernando I, el hijo bastardo de Alfonso el Magnánimo (Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, p. 117). Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 384.

A pesar de la oposición de Fernando II de Aragón a esta sucesión y de las reivindicaciones francesas, finalmente el papa Alejandro VI otorga a Federico I la investidura como nuevo rey el 11 de junio de 1497.¹³¹

Poco después, el nuevo rey, Luis XII de Francia, sucesor de Carlos VIII, quiere hacer efectivos finalmente sus derechos dinásticos sobre Nápoles y para ello decide pactar (en secreto) con Fernando II de Aragón, que por su parte siempre se ha considerado el sucesor legítimo de su tío Alfonso el Magnánimo también en el reino napolitano.

Ambos firman en 1500 el llamado Tratado de Chambord (el 10 de octubre, por la parte francesa) y Granada (el 11 de noviembre, por los Reyes Católicos), en el que acuerdan ocupar Nápoles y repartirse el reino, de manera que Aragón recibe Calabria y Apulia o Pulla, y Francia consigue el resto (la Tierra de Labor y los Abruzos).¹³² Incluso el papa lo aprueba mediante una bula de 25 de junio de 1501.¹³³

En ese momento la reina Juana de Nápoles, hermana del Rey Católico, regresa a la Corona de Aragón con su hija viuda de Fernando II.¹³⁴

El motivo que se aduce para justificar ahora esta invasión conjunta franco-aragonesa es que Federico habría buscado la ayuda militar del sultán de Constantinopla para hacer frente, en definitiva, a Francia y Aragón. Los ejércitos son dirigidos, entre otros, por César Borja (Francia) y Gonzalo Fernández de Córdoba (Aragón). El rey capitula el 6 de septiembre de 1501, mientras que su hijo resiste en Tarena (con solo trece años) hasta su rendición el 1 de marzo de 1502.

Federico I de Nápoles, por su parte, es detenido y hecho prisionero por Francia. Aun así, el rey Luis XII le cede vitaliciamente el ducado de Anjou y sus rentas, y Federico se instala con su familia (excepto el heredero) en la ciudad de Tours. Allí fallece el monarca el 9 de septiembre de 1504, a los cincuenta y dos años.¹³⁵

Ya con los nuevos pactos de Blois, en 1505, el mismo Luis XII cede sus derechos napolitanos a su sobrina Germana de Foix en razón de su matrimonio con Fernando el Católico, como referimos más adelante. Desde ese momento, Nápoles queda vinculada definitivamente a la Corona de Aragón.¹³⁶

131. LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, p. 117.

132. MARTÍN CARRILLO, *Anales y memorias cronologicas*, p. 387. FRANCISCO DE ARAUJO, *Historia de los martires de la ciudad de Otrento reyno de Napoles*, Nápoles, Egidio Longo Estampador Regio, 1631, p. 91-92. MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix*, p. 167. LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, p. 215 y sig.

133. LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, p. 219.

134. LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. El camino hacia Europa*, p. 219.

135. ANTONIO DE CAPMANY DE MONTPALAU SURÍS, *Compendio cronologico-historico de los soberanos de Europa*, vol. I, Madrid, Oficina de D. Miguel Escribano, 1784, p. 205. MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix*, p. 167.

136. ANTONIO DE CAPMANY DE MONTPALAU SURÍS, *Compendio cronologico-historico*, p. 205. Por su parte y como expresión de la buena relación que se pretende entre el rey de Aragón y el duque de Calabria,

Por lo que respecta al príncipe heredero, el duque Fernando de Calabria, nacido del segundo matrimonio del rey Federico I con Isabel de Balzo, ya no será coronado; la misma Juana de Aragón, reina de Nápoles viuda de Fernando I, pide ayuda para él a los Reyes Católicos, pero es en vano.¹³⁷

En un primer momento se le permite instalarse en Bari con total libertad, pero ciertas controversias llevan a Fernando el Católico a ordenar la detención de su sobrino y su traslado a la Península. Así, llega a Alicante a finales de 1502 y es trasladado a la corte de los Reyes Católicos (tiene catorce años).

Pero en 1512 un noble italiano, Filippo Coppola, le «indujo» a pasarse al bando francés para recuperar Nápoles y abandonar a Fernando de Aragón. Descubierta la intriga, el duque es detenido primero en el castillo de Atienza y luego en el de Játiva, donde permanece hasta su liberación el 13 de diciembre de 1523.

El resto de su familia (madre y hermanos), tras la muerte del rey Federico I, abandona Tours y se refugia en Ferrara bajo la protección de su pariente Alfonso de Este.¹³⁸

3.6. MUERTE DE ISABEL DE CASTILLA Y NUEVO MATRIMONIO DE FERNANDO II CON GERMANA DE FOIX

La reina Isabel fallece el 26 de noviembre de 1504 y en su testamento cede la Corona de Castilla y sus dominios a su hija Juana, casada con Felipe de Austria, hijo a su vez del emperador Maximiliano de Habsburgo. Asimismo, la reina difunta dispone que si su hija, a pesar de todo, no estuviera «sana para gobernar», en ese caso Fernando

cuando en 1506 el Rey Católico viaja a Nápoles con su nueva esposa, Germana de Foix, designa a Fernando de Nápoles lugarteniente general de Cataluña, Valencia, Mallorca y los condados de Rosellón y Cerdeña. Con el paso de los años, acaba casándose con la reina Germana, viuda de Fernando el Católico, y con ella se convierte en virrey de Valencia hasta su muerte en 1550 (ya viudo de doña Germana, que había fallecido en 1536) (Luis ARCINIEGA GARCÍA, *El monasterio de San Miguel de los Reyes*, vol. II, Valencia, Biblioteca Valenciana y Generalitat de València, 2001, p. 168-171). Véase también Carlos SARTHOU CARRERES, *El castillo de Játiva y sus históricos prisioneros*, 4a ed., Valencia, Signo Gráfico, 1988, p. 162-190.

137. Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronológicas*, p. 386.

138. Allí seguirá encarcelado hasta el reinado de Carlos V y llega a contraer matrimonio con Germana de Foix, ya viuda del Rey Católico, entonces virreina de Valencia. Martín CARRILLO, *Annales y memorias cronológicas*, p. 390. El propio duque pide al rey Fernando que auxilie a su madre, la reina de Nápoles, y a sus hermanos, Isabel, Julia, Alonso y César de Aragón, que viven en Nápoles con muchas penurias (Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro V, cap. LXXXII, s/f.). Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 116. Luis ARCINIEGA GARCÍA, *El monasterio de San Miguel de los Reyes*, p. 167-168. Pedro Mártir de ANGLERÍA, *Epistolario*, p. 75-77.

asumiera el gobierno de su reino hasta que el infante Carlos, nieto mayor de los Reyes Católicos, alcanzase los veinte años.¹³⁹

Fernando acepta la decisión de su esposa de ceder el reino a su hija Juana, renuncia al título de rey de Castilla y es jurado solamente como gobernador en las Cortes de Toro, celebradas a principios de 1505.¹⁴⁰ El monarca conoce el lamentable estado de salud mental de su hija, pero quiere evitarle mayores consecuencias y una exposición pública innecesaria, por lo que decide seguir él como gobernador de Castilla hasta la llegada de su nieto en los términos dispuestos en el testamento de su esposa.¹⁴¹

Sin embargo, sus intenciones chocan muy pronto con las de su yerno Felipe y las de sus asesores castellanos en Bruselas, que quieren desplazar a Fernando del gobierno de Castilla.¹⁴² Así se inicia un conflicto entre suegro y yerno en el que el Rey Católico acaba perdiendo el apoyo de la nobleza castellana.¹⁴³ Al final y casi como una reacción ante su evidente fracaso y su previsible separación del gobierno caste-

139. Cuando muere Isabel, Fernando tiene unos cincuenta y tres años; en ese momento «quedo solo en el gobierno de Castilla, y empezó a ser rey de solo Aragón y su Corona, con los reynos de Sicilia y Napoles» (Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 362). José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, Madrid, Espasa Calpe, 1944, p. 32-34. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IV, cap. LXXXIII, s/f.

140. Jesús LALINDE ABADÍA, «Fernando II de Aragón», p. 214. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro VI, cap. IV, s/f.

141. De hecho, Fernando pide a su yerno que regrese a Castilla con su esposa para poder comprobar su estado ante las Cortes e intentar llegar a un acuerdo con él (José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 35-36). Esta enfermedad mental puede ser herencia genética de su abuela, la reina Isabel, esposa de Juan II de Castilla, que «sintió tan grande dolor por la muerte del rey su marido, que cayó en enfermedad tan grave e larga de que no pudo convalecer» (Hernando del PULGAR, *Crónica de los señores Reyes Católicos*, p. 2). La reina madre, Isabel (que fallece el 15 de agosto de 1496), había estado recluida en Arévalo «por la enfermedad que tuvo, que era de tal calidad que por faltar la mejor parte del sentido, tuvo tan larga vida libre de todo cuidado, aunque con encerramiento» (Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro II, cap. XL, s/f.).

142. Al morir la reina, su propio embajador ante el emperador Maximiliano, Juan Manuel, se ofrece a Felipe de Austria «con las peores intenciones», sobre todo para intentar evitar cualquier acuerdo entre Fernando de Aragón y su yerno (Pedro Mártir de ANGLERÍA, *Epistolario*, vol. X, Madrid, Imprenta Gón-gora, 1955, p. 98-100). Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro VI, cap. II, s/f.

143. Felipe de Austria ya había pactado muy rápidamente con el rey de Francia para aislar a Fernando y conseguir echarle de Castilla (Tratado de Blois, 22 de septiembre de 1504), antes de la muerte de Isabel I de Castilla y ante su estado de salud y su posible pronta muerte. En este tratado, además de concertar el matrimonio del príncipe Carlos con Claudia de Francia, hija del rey, se cede a Luis XII el ducado de Milán a cambio de recuperar los Austria por la vía de ese matrimonio su antiguo ducado de Borgoña (José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 88-89). El grupo de consejeros castellanos de Felipe de Austria lo encabezaba don Juan Manuel, señor de Belmonte de Campos, descendiente de Fernando III de Castilla (del hijo de este rey y del mismo nombre que su descendiente) e inicialmente embajador de Fernando el Católico en Alemania, a pesar que al final se queda en Flandes, en la corte de doña Juana y de su esposo (Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 364). Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro VI, cap. VIII, XII y XIV, s/f.

llano, Fernando II de Aragón decide establecer un tratado de paz con el rey Luis XII de Francia en un intento de aislar políticamente a su yerno¹⁴⁴ y, además, le propone contraer matrimonio con una princesa de su familia.¹⁴⁵

La elegida como nueva esposa es la princesa Úrsula Germana de Foix, hija de la hermana del rey Luis, María de Orleáns, y de Juan de Foix, conde de Estampes y vizconde de Narbona,¹⁴⁶ hijo a su vez de Leonor de Aragón, hermanastra de Fernando y reina de Navarra.¹⁴⁷

Entre los pactos acordados, Luis de Francia cede a Germana y a sus descendientes sus derechos sobre el reino de Nápoles, así como el título de rey de Jerusalén, vinculado a la Corona napolitana.¹⁴⁸ A cambio, Fernando se compromete a pagar a

144. Precisamente, con este nuevo pacto con el rey de Aragón y forzado por su propia nobleza ante la imposibilidad de tener un heredero varón y la posibilidad de perder definitivamente Borgoña si se verifica el matrimonio de su hija, la princesa Claudia, con Carlos de Austria, Luis XII rompe el tratado anterior firmado con Felipe (José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 129-131).

145. Esprit FLECHIER, *Historia del señor cardenal D. Francisco Ximenez de Cisneros*, Madrid, Imprenta de Pedro Marín, 1773, p. 156: «[...] y aunque había hecho juramento de no bolverse a casar, y protestando muchas veces que no haría esta injuria a sus nietos, y que no tendría mas muger que a doña Isabel en el mundo, porque no podía hallar lo que había perdido, las pesadumbres que le había dado su yerno y el deseo que tenía de mantenerse en Castilla le obligaron a concluir este casamiento, y a un mismo tiempo el tratado con Francia». Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro VI, cap. XIII, s/f.

146. MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix*, p. 75-77.

147. No hay duda de que con este enlace, además de conseguir la paz con su permanente enemigo, el reino de Francia, Fernando resolvía el conflicto con los franceses por Nápoles (de hecho, él ocupa Nápoles tras derrotar a las fuerzas de Luis XII) y además establecía nuevos vínculos con Navarra (de cuyo trono Germana se convertiría en pretendiente a la muerte de su único hermano) (José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 133-135). Pedro Abarca afirma que con este matrimonio Fernando II «trato pues de quitar a su consuegro y a su yerno el mayor amigo y apoyo de ellos, qual lo era el frances, y tomarle para si» (Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 364). Fleurange Louise de SAVOYE, *Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France, depuis le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe*, vol. V, París, Chez l'Éditeur du Commentaire Analytique du Code Civil, 1838, p. 20.

148. El reino de Jerusalén se establece en la Primera Cruzada y su primer titular es Godofredo de Bouillón en 1099, también como protector del Santo Sepulcro. Le sucede su hermano, Balduino I. A la caída de Jerusalén, en 1187, la capital o centro del reino se fija en Acre hasta 1291 y es rey Enrique II (1270-1324), que lo es también de Chipre y está casado precisamente con Constanza de Sicilia. Ya en el exilio, a la muerte de Enrique II sin descendencia surgen distintos pretendientes; los principales, los reyes de Chipre, los más directos. Entre ellos, María de Antioquía (?-1307), hija de Bohemundo IV de Antioquía (1172-1233) y Melisenda de Chipre (1200-1250), hija menor de Isabel I (1172-1205) y de su cuarto esposo, Amalarico I de Chipre; María, de hecho, ya reivindicaba en vida de Enrique su mejor derecho a la Corona de Jerusalén, y ya antes de que este falleciera, en 1277, con autorización papal, lo vendió a Carlos de Anjou, nuevo rey de Nápoles y que precisamente al año siguiente consigue ocupar Acre. Desde ese momento, en todo caso, los reyes de Nápoles usan también el título de Jerusalén (Diego de MORA CASARUSA, *Los héroes y las maravillas del mundo. Dios, la Tierra y los hombres. Anales del mundo desde los tiempos bíblicos hasta nuestros días*, vol. III, Madrid y Barcelona, Librerías de Don José Pérez y el Heredero de Tieso, y Administración y Redacción de la Imprenta del Plus Ultra, 1855, p. 514-531).

Francia la suma de quinientos mil ducados en diez años (para compensar los costes asumidos por los franceses precisamente en la última guerra napolitana contra Aragón).¹⁴⁹

El tratado, pues, se formaliza el 28 de julio de 1505, y el 12 de octubre de 1505 juran cumplirlo Luis XII y los emisarios enviados por el rey Fernando. En este mismo acto en la corte real de Blois se celebra de palabra el matrimonio del rey de Aragón con Germana de Foix.

El enlace, por otra parte, pone en grave riesgo los derechos de Juana de Castilla en Aragón: si de esa unión naciera un hijo varón, este heredaría indudablemente los derechos de Fernando en sus territorios de la Corona de Aragón, sus dominios personales y naturales, además de Nápoles, Sicilia y Cerdeña.¹⁵⁰

La nueva situación tiene sus consecuencias políticas y de alguna forma obliga a Felipe de Austria a recapacitar e intentar llegar a un acuerdo con su suegro. Así, se reemprenden las conversaciones y el 24 de noviembre de 1505 se firma el llamado Tratado de Salamanca, ratificado el 6 de enero de 1506. Por estos pactos, Felipe y Fernando deberán compartir el gobierno de Castilla, Juana será jurada como reina por sus Cortes y ambos monarcas se repartirán las rentas de la Corona castellana.¹⁵¹

Mientras tanto y esperando la llegada de Felipe y Juana a Castilla, Fernando recibe a Germana en Dueñas el 14 de marzo de 1506 y al cabo de pocos días ratifica su tratado con Luis XII de Francia.¹⁵²

Al final, los pactos de Salamanca no llegan a ejecutarse: Felipe decide «que no había de pasar» por ellos ante los numerosos «ofrecimientos de parte de los grandes de Castilla» que recibía.¹⁵³ A pesar de todo, Fernando y Felipe se entrevistan en la Puebla de Sanabria el 23 de junio de 1506 y, ante el ya imposible entendimiento entre ambos, el siguiente 27 de junio firman la llamada Concordia de Villafáfila (Felipe el Hermoso la firma al día siguiente en Benavente), por la cual se reconoce la incapacidad de doña Juana para gobernar sus reinos y se confiere esta facultad a su esposo en todos sus dominios. Fernando de Aragón, por su parte, capitula, renuncia a la gobernación de Castilla y se retira con su esposa a Aragón a mediados de julio.¹⁵⁴

149. Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 364. José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 134-135.

150. José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 144 y 161-169.

151. José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 182-184.

152. José M. DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, p. 204.

153. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro VI, cap. XXIX, y libro VII, cap. I.

154. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro VII, cap. IV y VII, s/f. Manuel FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, *España y los españoles en los tiempos modernos*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca, 1979, p. 228. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 25. Los consejeros de Felipe «dieronle a entender que don Fernando había resuelto quitarle la Corona; que tenía espíritu altivo, que no quería persona que le dominase, [...], y que la alianza que

Ahora los monarcas van a viajar a Nápoles. De hecho, Fernando traslada su interés a Italia, a ese nuevo reino que quiere asegurar y que vincula especialmente a la futura descendencia de su segundo matrimonio junto con la Corona de Aragón.¹⁵⁵ Cruzan Aragón y Cataluña para embarcar en Barcelona y, a pesar de las muestras de afecto que reciben de sus súbditos, no pernoctan más de lo necesario en su camino hacia Italia (ni siquiera desembarcan en Mallorca).

El 1 de octubre de 1506 los esposos llegan a Génova, donde les espera el gran capitán, gobernador de Nápoles, con sus galeras; y de allí viajan a Portofí, donde deben desembarcar por «los vientos contrarios» que les impiden navegar. Están allí el día 7 de octubre cuando conocen la muerte de su yerno, el rey Felipe.¹⁵⁶ Pero continúan su viaje.

Ya en Nápoles, Fernando recibe el ruego de su hija Juana de volver a Castilla para asumir su gobierno. Él y su esposa regresan de inmediato, con una escuadra dirigida por Pedro Navarro, conde de Oliveto. Atracan en Cadaqués y siguen hacia Barcelona, donde al final no pueden desembarcar por la peste que asola la ciudad. Y ya el 20 de julio de 1507 el matrimonio llega al Grau, en Valencia. Allí se alojan en las atarazanas y el 25 siguiente entran solemnemente en la ciudad de Valencia. Ya desde allí, el 8 de agosto Fernando deja a Germana como virreina de Valencia y sigue su viaje para Castilla, adonde llega el 21 de agosto siguiente (con un recibimiento triunfal por parte de Juana y del cardenal Cisneros).

Fernando convence entonces a su hija para que se retire a Tordesillas y él asume su deseado gobierno de Castilla, que va a ejercer hasta su muerte (en 1516) en nombre de la reina Juana y de su nieto, el futuro Carlos I.¹⁵⁷

había hecho con Francia era prueba de sus malas intenciones; que tomaba ya sus medidas para establecer su dominación, a lo menos para enriquecer a Aragón de los despojos de Castilla, arruinar los infantes que tenía doña Isabel y exaltar a los que tendría la princesa Germana con quien acababa de desposarse» (Esprit FLECHIER, *Historia del señor cardenal*, p. 135).

155. Con ellos viajan las reinas de Nápoles, madre e hija del mismo nombre, Juana; y allí vivirán hasta su muerte al amparo del nuevo rey Fernando (Vicente GENOVÉS, *La triste Reina de Nápoles*, p. 44 y sig.). Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 370-371. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 25.

156. Felipe fallece en Burgos el día 25 de septiembre de 1506, sin haber cumplido veintiocho años y sin llegar a los cinco meses desde su llegada a Castilla. Julián del CASTILLO, *Historia de los reyes godos*, p. 352. Esprit FLECHIER, *Historia del señor cardenal*, p. 157.

157. La reina Juana tiene veintisiete años en el momento de la muerte de su esposo, su matrimonio ha durado diez años y de él han nacido seis hijos: Carlos, Fernando, Leonor, María, Isabel y Catalina (Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 371). Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 25-26. J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico. Doña Germana de Foix, última reina de Aragón*, Barcelona, Juventud, 1942, p. 54-61 (Vidas y Memorias); 4). Salvador CARRERES ZACARÉS, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino*, vol. I, Valencia, Imprenta Hijo de F. Vives Mora, 1926, p. 103-104. MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix*, p. 105-112.

Al año de su regreso y para sorpresa general, Germana de Foix está embarazada, y el 3 de mayo de 1509, en Valladolid, da a luz un hijo, el infante Juan de Aragón, llamado a ser el heredero de Fernando en la Corona de Aragón y en sus dominios italianos.¹⁵⁸ Un nacimiento que rompe el proyecto de unión dinástica de los Reyes Católicos.

Sin embargo, el neófito no alcanza a vivir más que apenas una hora y es enterrado en el monasterio de Poblet, en el panteón de los reyes de la Corona aragonesa.¹⁵⁹ Y aunque se intenta y Germana lo persigue, no habrá otros hijos de este matrimonio.¹⁶⁰ Con la muerte de aquel infante, en cualquier caso, se desvanece la oportunidad de que los territorios de la Corona de Aragón siguieran su devenir histórico con una dinastía propia separada de la castellana.

4. LOS ESTADOS DE LA CORONA DE ARAGÓN

Además de los conflictos políticos y familiares que Fernando vive en su entorno familiar, debemos destacar la grave crisis económica y social que sufren Aragón y Cataluña: problemas gestados y desarrollados ya en el reinado de su padre, Juan II, coincidiendo con la guerra civil en Cataluña, y cuyo máximo exponente es la rebelión prácticamente simultánea en ambos territorios del campesinado, como finalmente también ocurre en Mallorca.¹⁶¹

158. Es la fiesta de la Santa Cruz, entre la una y las dos de la tarde, en la casa del almirante de Castilla (Fray Prudencio de SANDOVAL, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V, maximo, fortissimo rey Catholico de España y de las Indias, islas y tierra firme del mar oceano, etc.*, Amberes, Gerónimo Verdussen Impressor y Mercader de Libros, 1681, p. 14). J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico*, p. 70.

159. Primero es depositado en el monasterio de San Pablo, en Valladolid, y luego es trasladado a Poblet (Fray Prudencio de SANDOVAL, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, p. 14). Rosa E. RÍOS LLORET, *Germana de Foix. Una mujer, una reina, una corte*, Valencia, Biblioteca Valenciana y Generalitat de València, 2003, p. 65-67. J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico*, p. 70.

160. La diferencia de edad entre los esposos es importante: ella se casó con dieciocho años cuando él ya pasaba de los cincuenta; pero cuentan los autores que Germana daba a beber a Fernando determinados potajes para «enardecer su virilidad» y «permitirle engendrar», ya desde el primer momento. De hecho, todos coinciden en señalar que la reina desea fervientemente un hijo de Fernando; y asimismo también se afirma que los potajes y los brebajes que suministraba a su esposo fueron la causa de su muerte (Rosa E. RÍOS LLORET, *Germana de Foix*, p. 68-69).

161. Los campesinos mallorquines gozan de mejores condiciones que los aragoneses y catalanes; de hecho, ya desde el siglo XIV eligen a los consejeros foráneos del Gran y General Consejo de Mallorca, pero las decisiones y el funcionamiento del Consejo los controlan realmente los representantes de la ciudad, y ello suscita numerosos conflictos. Es por ello que los payeses se rebelan en 1450, pero son sofocados por Alfonso V; igual ocurre en 1463, con el mismo resultado final (Enrique RODRÍGUEZ-PICAVEA MATILLA, *La Corona de Aragón en la Edad Media*, Madrid, Akal, 2006, p. 56). Aunque el conflicto vuelve a surgir en

Estas revueltas son especialmente virulentas en Aragón y en la llamada Cataluña Vieja (la antigua Marca Hispánica carolingia), donde los vasallos sufren abusos, los llamados malos usos feudales. Unos conflictos que Juan II no resuelve y que Fernando, ya en el trono, afronta con un resultado dispar.¹⁶²

De hecho, Fernando solo soluciona el levantamiento de los remensas catalanes con una célebre (y discutida) sentencia arbitral dictada el 21 de abril de 1486 y con la que elimina los abusos feudales, pero sin disolver el régimen señorial en Cataluña. Aun así, la sentencia favorece a los grandes arrendatarios y a los grandes señores feudales, que siguen controlando las relaciones con sus vasallos con capacidad de coerción.¹⁶³

En cambio, en Aragón la solución real es distinta. De hecho, el monarca atiende por separado los conflictos en distintos señoríos, pero el más conocido es el de Ariza, cuyo señor es Guillén de Palafox. En este caso, se produce un pronunciamiento en 1497 en Celada (el lugar donde se dicta es Celada del Camino, en Burgos), en virtud del cual el rey favorece aquí las pretensiones señoriales en perjuicio de los vasallos oprimidos.¹⁶⁴

Otra cuestión de evidente contenido socio-religioso y a la vez caso excepcional de renuncia real es la que se presenta cuando Fernando quiere hacer extensiva a la Corona de Aragón la pragmática castellana de 11 de febrero de 1502, que ordenaba a los sarracenos de Castilla su conversión so pena de expulsión, como había ocurrido

el reinado del Rey Católico, no estalla hasta 1521, ya fallecido Fernando (Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 477).

162. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 137-138.

163. Los malos usos abolidos son los llamados: *intestia*, o derecho del señor a apropiarse de parte del patrimonio del payés fallecido sin testar; *exorchia*, o derecho señorial a percibir cuatro quintas partes de la herencia del payés muerto sin descendencia; *cugucia*, o derecho del señor a apropiarse de los bienes de la esposa del payés en el supuesto de adulterio de la mujer que el marido conocía o hasta toleraba y consentía, pero si este ignoraba el adulterio, él y el señor se repartían los bienes de la mujer; *arsia*, o derecho del señor, en caso de una catástrofe, a ser indemnizado por el vasallo por los daños y perjuicios que haya sufrido el inmueble que este ocupa y trabaja; *firma de spoli*, o derecho del señor, en caso de que el payés deba obligar o hipotecar el inmueble que ocupa, a percibir el equivalente a un tercio de su valor en concepto de laudemio; y *remensa*, o derecho del señor a percibir cierta suma para permitir al vasallo poder moverse con libertad (Jerónimo PUJADES, *Crónica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII*, vol. IV, Barcelona, Imprenta de José Torner, 1832, p. 332-337). Eva SERRA PUIG, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona, Crítica, 1988, p. 17-52. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 159-166. Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Catalunya. Siglos XVI-XVII*, vol. I, Barcelona, Ariel, 1985, p. 224-227, y Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Catalunya. Siglos XVI-XVII*, vol. II, Barcelona, Ariel, 1985, p. 33-41.

164. Gregorio COLÁS LATORRE, «Fernando II y el mundo señorial aragonés», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 262-266. Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS y Esteban SARASA SÁNCHEZ, «El señorío de Ariza de la familia Palafox y la sentencia de Celada: alteraciones campesinas y triunfo señorial en el tránsito de la Edad Media a la Moderna», *Revista de Historia Jerónimo Zurita* (Zaragoza, CSIC), núm. 58 (1988), p. 31-50.

unos años antes con los judíos (a lo que nos referiremos a continuación). Las Cortes de los reinos de Aragón se oponen a ello y la disposición no se aplica en sus territorios, con comunidades musulmanas muy importantes en Aragón y Valencia y otra más reducida en Cataluña.¹⁶⁵

Al margen de estos conflictos sociales de indudable trascendencia que condicionan de una forma u otra el progreso económico de cada territorio, aun con el absentismo real (general), en todos los casos la actuación de Fernando se articula especialmente en cuatro ámbitos y en ningún caso ni los súbditos ni las instituciones respectivas reaccionan favorablemente. Se trata de estas actuaciones:

- introducción del Tribunal de la Inquisición,
- expulsión de los judíos,
- sustitución de la lugartenencia del reino por el virreinato y el Consejo de Aragón (vinculado a lo anterior), y creación de las audiencias reales, y
- constitución (o recuperación, propiamente) de las Cortes Generales de la Corona de Aragón.

Estas cuatro actuaciones comunes se manifiestan de forma paralela, pero separada y aislada por el territorio, y además suelen ir acompañadas de otras medidas de control político y económico prácticamente iguales también en cada territorio:

— Dada la grave crisis económica de las instituciones de gobierno, se imponen límites a su financiación externa y en general se promueve aumentar su activo patrimonial y reducir su pasivo.

— En lo político, se trata de medidas para el control de los cargos públicos en todos los órganos colegiados de la Administración, con la introducción del sistema de elección insaculatorio, lo que evita la patrimonialización o reserva de determinados cargos a favor de ciertos grupos sociales, no precisamente afines a la autoridad real, y la reducción también de la presión sobre la Corona.

Todo ello provoca el obvio forcejeo entre la autoridad real y los estamentos, que defienden la autonomía foral y, en definitiva, sus intereses.

Quizás por eso —o en parte, no del todo—, Fernando opta también por alejarse de sus reinos y evitar los enfrentamientos, a menudo irresolubles, con los estamentos. Pero aun desde la lejanía, no renuncia a su proyecto y acaba imponiendo sus reformas.

Vamos a exponer esos aspectos fundamentales sobre los que Fernando desarrolla su política en la Corona de Aragón, aunque sea brevemente.

165. LUIS SUÁREZ FERNÁNDEZ, «El máximo religioso», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 55. Sobre los sarracenos catalanes y su conversión, véase JOSEP SERRANO DAURA, *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (segles XII-XIX)*, vol. I, Barcelona, Fundació Noguera, 2000, p. 299-356. En las Cortes de Valencia de 1510 se prohíbe la conversión de «los moros» (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, Valencia, Universidad de Valencia, 1972, p. XXIX).

4.1. EL TRIBUNAL DE LA INQUISICIÓN

Para los Reyes Católicos, la unificación religiosa es un elemento indispensable para la cohesión social e ideológica de la población.¹⁶⁶ O, dicho de otro modo, la unidad política y la religiosa van unidas: se trata de construir la unidad de los territorios históricos con cohesión espiritual.¹⁶⁷ De ahí la importancia de este Tribunal de la Inquisición o del Santo Oficio, creado en principio para la lucha contra el cryptojudaísmo.¹⁶⁸

De hecho, en la Corona de Aragón ya existía este tribunal, introducido en 1242, dependiente del obispo de cada diócesis y controlado de alguna manera por las cortes de cada reino y los municipios. Ahora deja de ser eclesiástico y se transforma propiamente en un tribunal político y de orden público, sin depender del obispo y sin que las instituciones de cada territorio puedan ejercer ningún control sobre él.¹⁶⁹

El 1 de noviembre de 1478 el papa Sixto IV crea la nueva Inquisición para la Corona de Castilla a ruego de Fernando e Isabel. Y, ya desde su origen, la institución deviene un tribunal controlado por el rey.¹⁷⁰

Por carta de 25 de mayo de 1481, Fernando pide al pontífice extender la Inquisición a sus dominios de la Corona de Aragón, con una interpretación muy libre del documento anterior de 1478, que solo se refiere a Castilla. Pero, sin esperar la respuesta papal, el monarca ya nombra inquisidor general de Aragón al general de la Orden de los Dominicos (fray Gaspar Jutglar). Y el 6 de enero de 1482 «es posa el tribunal de la Santa Inquisición a Valencia» y nombra a los primeros inquisidores: fray Juan Cristóforo de Galves y fray Ors, ambos dominicos, con el aguacil, Garcia de Agramunt, caballero de la ciudad.¹⁷¹

166. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 47: «Toda la sociedad es una comunidad cristiana y los restos de desviación (“herética pravedad”) o de infidelidad (musulmanes, judíos) se contemplaban como anomalías peligrosas que debían ser reducidas a la impotencia o extirpadas». Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna a la Corona d'Aragó (1483-1518)», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ (dir.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 18.

167. Gustavo VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516)*, p. 186.

168. Ignasi FERNÁNDEZ, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 17.

169. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 173. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 18. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, «El máximo religioso», p. 50. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 63.

170. El P. Martínez publica la bula de Sixto IV (Gonzalo MARTÍNEZ DÍAZ, SI, *Bulario de la Inquisición española hasta la muerte de Fernando el Católico*, Madrid, Complutense, 1997, doc. núm. 17, p. 74-79). Véase también Ben Zion NETANYAHU, *Los orígenes de la Inquisición en la España del s. XV*, Madrid, Nagrela, 2014.

171. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 64. Salvador CARRERES, *Llibre de memòries de diversos sucesos*, p. 675.

Ante ello, el papa, en su breve *Nunquam dubitavimus*, de 29 de enero de 1482, se opone y suspende las concesiones de 1478. Prohíbe, por tanto, la extensión de la Inquisición a la Corona de Aragón. Poco después, por la bula *Gregis dominici* el mismo Sixto IV acusa a los inquisidores aragoneses de abusos en su proceder e insiste en que deben someterse a sus obispos, sin perjuicio de que los acusados puedan en todo caso apelar a Roma; además, otorga a los ordinarios la potestad de absolver a los herejes que se arrepientan.¹⁷²

Fernando, por su parte, responde airado al pontífice contra los conversos y quejándose de su proceder. Pero el papa se limita a recordar a los inquisidores, por un escrito de 10 de octubre de 1482, que siempre deben actuar contra los herejes de acuerdo con el derecho canónico.¹⁷³

Finalmente, la Santa Sede reconsidera su decisión y por la bula *Ordinavimus nuper*, de 25 de mayo de 1483, autoriza a los reyes a nombrar a los inquisidores en sus reinos y acepta que el inquisidor general atienda las apelaciones contra las resoluciones del Santo Oficio.¹⁷⁴

Y el 17 de octubre de 1483 el mismo Sixto IV, mediante el breve *Supplicari novis*, nombra a fray Tomás de Torquemada nuevo inquisidor de los reinos de Aragón y Valencia y del Principado de Cataluña; y como él ya era entonces inquisidor general de Castilla, de esta manera el cargo se unifica para toda la monarquía.¹⁷⁵

Ya las instituciones aragonesas en cada uno de sus territorios se oponen inicialmente (cada uno por su parte) a la introducción de este tribunal por las mismas causas:

— En primer lugar, por la existencia ya entonces de un tribunal de esta naturaleza en cada obispado desde la edad media.

— En segundo lugar, por lo que implica de reforzamiento de la autoridad real en perjuicio de las instituciones propias de cada reino.

— Y en tercer lugar, por tratarse de un tribunal ajeno a las instituciones territoriales y con inquisidores extranjeros (castellanos).¹⁷⁶

172. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 64-65.

173. Gonzalo MARTÍNEZ DÍAZ, *Bulario de la Inquisición española*, doc. núm. 39, p. 96-113. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 151.

174. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 65. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 18-19.

175. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 67. Gonzalo MARTÍNEZ DÍAZ, *Bulario de la Inquisición española*, doc. núm. 35, p. 158-159. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 19.

176. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 18. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 155.

Algún autor (y creo que con razón) señala que en realidad no se trataba tanto de impedir el castigo de los herejes como de dilucidar si el nombramiento de los inquisidores correspondía al rey (como Fernando pretende) o al reino (a las Cortes).¹⁷⁷

El rey se propone resolver este conflicto en las Cortes Generales de la Corona de Aragón que convoca en Tarazona en 1484. Esta asamblea se reúne allí los meses de abril y mayo de ese año, con la ausencia de Cataluña. Los asistentes, aragoneses y valencianos, aprueban todo lo actuado; los catalanes no lo acatarán en virtud de su privilegio de contar con un inquisidor general propio. Pero Torquemada ya es el inquisidor general de la Corona de Aragón según su nombramiento pontificio y, en ejercicio de sus facultades, nombra ya los inquisidores para los tribunales de Huesca, Zaragoza, Valencia, Teruel y Barcelona el mismo mes de abril de 1484.¹⁷⁸

También entre 1483 y 1484 se crea el Consejo Supremo de la Inquisición,¹⁷⁹ y el 3 de febrero de 1486 se designa al propio Torquemada inquisidor general de toda la monarquía.¹⁸⁰

Para Zurita, la creación de la Inquisición fue en todo caso «el mas aprobado remedio que se pudo hallar para el aumento de nuestra Santa fe Católica» y se introdujo en los reinos de Castilla y de Aragón «para que se estirpase todo genero de error y herejía en aquellos tiempos». Añade que el rey «parece haberse movido por inspiracion divina para que se preservase en lo verdadero toda España de la pestilencia de infinitos errores y herejias que, por nuestros pecados, van inficionando y destruyendo la mayor parte de la Cristiandad».¹⁸¹

Este Tribunal actúa fundamentalmente contra los judíos conversos, muchos de los cuales ya han incluso abandonado su residencia hacia el exilio, con los efectos por otra parte devastadores en lo social y en lo económico (se trata mayoritariamente de comerciantes y artesanos).¹⁸² Por cierto, aun habiéndose exiliado, esos judíos conversos eran juzgados en efigie.¹⁸³

177. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, «El máximo religioso», p. 52.

178. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 69-70.

179. Se organiza con dos secretarías: una para Castilla y otra para Aragón, Navarra y América (Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 19).

180. Gonzalo MARTÍNEZ DÍAZ, *Bulario de la Inquisición española*, doc. núm. 39, p. 168-171.

181. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. VI, s/f.

182. En 1485 más de quinientas familias de conversos habían abandonado Barcelona (Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 24).

183. En Valencia entre 1484 y 1530 se juzga a 2.160 judaizantes, y de ellos 909 son condenados a muerte; en Cataluña se condena a 16 y al menos 4 son quemados; en Mallorca se multa a 423 conversos, y de 1.308 sentencias 1.225 afectan a judíos ausentes (Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 21-26).

Efectivamente, se presentan quejas en Roma contra el proceder del Tribunal no solo por juzgar a ausentes, sino también por juzgar a personas que antes habían sido absueltas e incluso a conversos fallecidos.¹⁸⁴

Por otra parte y por el contrario, el monarca favorece a conversos que están a su servicio,¹⁸⁵ por su buena posición económica; algunos pasan a ocupar puestos muy relevantes en la sociedad y en los órganos de gobierno cerca de los monarcas.

Unos conversos controlan la hacienda en la Corona de Aragón e incluso contribuyen también económicamente al descubrimiento de América. Tres tienen, de hecho, un papel muy importante en este proyecto: Juan Cabrero, Juan de Coloma y Luis de Santángel. El primero es de Zaragoza y ejerce como camarero mayor del rey; el segundo es de Borja y es secretario del monarca; el tercero es secretario de Hacienda («escribano de ración») y financia la Corona y, particularmente, el primer viaje de Cristóbal Colón (con quien mantiene una cierta relación personal).¹⁸⁶

También financian en buena parte la campaña de Granada (enero de 1492), pero pocas semanas después de su conquista ya se publica el edicto de expulsión de los judíos.¹⁸⁷

En cualquier caso, la Inquisición, como verdadero tribunal de orden público, se convierte en un instrumento básico para el desarrollo del absolutismo real y la confesionalización y centralización del estado.¹⁸⁸

Y aunque los reinos de Aragón se oponen a su introducción porque vulnera la legalidad foral, el Santo Oficio se consolida y constituye la única institución común a las dos coronas, con lo que se convierte también en un elemento centralizador.

Además, este nuevo consejo real asume otros cometidos, como perseguir la disidencia real utilizando incluso los procesos canónicos contra la herejía.

A continuación vamos a señalar los principales aspectos de la Inquisición en relación con cada uno de los reinos de Aragón.

184. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 176-177.

185. Por ejemplo, a Luis de Santángel (que financió el viaje de Colón a América) y su madre; o a su tesorero, Alfonso Sánchez (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 185 y 207). El tesorero figuraba como propietario de un barco cargado de trigo que la ciudad de Barcelona intercepta en su dominio de Flix (en el Ebro catalán) y que debía abastecer la Ciudad Condal; en realidad era del rey y este quería dirigirlo a Italia (Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 208). Un Pedro de Santángel era obispo de Mallorca en 1466 con Juan II (Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica*, p. 538).

186. Luis de Santángel había sido elevado a la condición de caballero de Aragón por Juan II en agradecimiento por su ayuda económica en la pasada guerra de Cataluña (Jaime CONTRERAS, «Fernando el Católico y la Inquisición en Aragón», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 340). Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. xvi.

187. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 202-207.

188. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 26.

4.1.1. Aragón

En Aragón, la Diputación General del reino mantiene su oposición a la Inquisición por cuanto: vulnera el régimen constitucional propio; además, de acuerdo con su derecho, ningún extranjero puede ejercer funciones públicas; el procedimiento inquisitorial procede por la vía de la *inquisitio*, y el sistema jurídico penal aragonés sigue la de la *accusatio*. Por otro lado, a los aragoneses les «inquietaban otros usos inquisitoriales como la aplicación de la tortura, el secreto impenetrable, el secuestro y la confiscación de bienes».¹⁸⁹

El rey, por su parte, responde insistiendo en el carácter eclesiástico del Santo Oficio y en que el nombramiento del inquisidor general es papal y no real (con jurisdicción pontificia); incluso les acusa de ir contra la fe.¹⁹⁰

En Teruel, los magistrados municipales no dejan entrar a los inquisidores en la ciudad. Pero el rey dirige ahí su ejército y el municipio capitula en verano de 1485.¹⁹¹

Y en Zaragoza el inquisidor Pedro Arbués es asesinado mientras ora en la Seo (el 15 de septiembre de 1485), lo que le convierte en un mártir a manos de los herejes falsamente convertidos, autores del complot. Esta muerte permite al Tribunal de la Inquisición eliminar sin ninguna oposición a buena parte de las principales familias conversas.¹⁹²

4.1.2. Cataluña

En el caso catalán, el Principado se halla repartido entre tres tribunales de la Inquisición: el de Barcelona, el de Zaragoza (por el obispado compartido de Lleida) y el de Valencia (por el obispado de Tortosa).¹⁹³

189. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 70-71.

190. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 71. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 157.

191. Jaime CONTRERAS, «Fernando el Católico», p. 357-358. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 158. GUILLERMO REDONDO VEINTEMILLAS, «Fernando II y los gobiernos municipales en Aragón: el caso de Teruel en 1479», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 235.

192. Arbués fue beatificado por el papa Alejandro VII el 17 de abril de 1662 y canonizado por Pío IX el 29 de junio de 1867; su sepulcro, realizado por Gil Morlanes, se encuentra en la capilla de San Pedro Arbués, de la Seo de Zaragoza. MARTÍN CARRILLO, *Annales y memorias cronologicas*, p. 378. Jaime CONTRERAS, «Fernando el Católico», p. 359-360. HENRY KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 170-171. IGNASI FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 22.

193. VÍCTOR FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 161.

En noviembre de 1485, puesto en marcha el nuevo Tribunal, más de quinientas familias de judíos conversos ya han abandonado Barcelona.¹⁹⁴

Pero sus Cortes consiguen firmar unas concordias aún bajo el reinado de Fernando, en 1510 y 1512, con los obispos de Lleida y Tortosa (este, inquisidor general), por las cuales: se restringe la actividad del Tribunal a causas estrictamente de fe; su fuero privado se reduce a sus oficiales a sueldo y a sus esposas; los jueces ordinarios pueden detener delincuentes en sus casas, obligar a sus miembros a pagar tributos generales y locales, y limitar el número de sus familiares; se prohíbe a sus oficiales y funcionarios el acceso a la judicatura local y al gobierno y la administración municipales.¹⁹⁵

4.1.3. Valencia

En Valencia, el 8 de julio de 1484 las Cortes elevan un *greuge* o agravio al rey contra la introducción del Santo Oficio, por anticonstitucional.¹⁹⁶ Fernando hace caso omiso a esta queja y, a pesar de la oposición institucional inicial, puede afirmarse que en 1487 ya se ha consumado la implantación de la nueva Inquisición, que sustituye definitivamente a la anterior medieval.¹⁹⁷

4.1.4. Mallorca

En Mallorca la Inquisición se instaura en 1488.¹⁹⁸ Anteriormente, los jurados mallorquines, ante las informaciones negativas que llegan de la península, manifiestan sus temores al monarca. De hecho, aunque muchos conversos ya han huido, se inician cientos de procesos, en los que muchos son juzgados en efigie.¹⁹⁹

En la década de 1490 a 1500, los magistrados municipales reiteran sus quejas contra los inquisidores por vulnerar los privilegios y las franquezas propias del reino mallorquín y por la forma de actuar contra los acusados judaizantes: procesos sumariales que provocan indefensión, condenas sin pruebas suficientes o con falsos testimonios, etcétera.²⁰⁰

194. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 24.

195. VÍCTOR FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 160-161.

196. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. xxvi. EMILIA SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», en ESTEBAN SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 467. Pero en general véase RICARDO GARCÍA CÁRCCEL, *Orígenes de la Inquisición española. El Tribunal de Valencia, 1478-1530*, Barcelona, Península, 1976.

197. Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «L'establiment de la Inquisició moderna», p. 24.

198. ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 154-155.

199. JOSEP JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 487-488.

200. JOSEP JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 488.

4.2. LA EXPULSIÓN DE LOS JUDÍOS

Tras las violentas persecuciones de 1391, las aljamas judías de la Corona de Aragón quedaron muy diezmadas, muy mermadas, y muchas desaparecieron. La mayoría de los judíos se vieron obligados a bautizarse y a convertirse en cristianos, aunque en muchos casos seguían en privado su antigua religión mosaica.²⁰¹

Pocos años después, con ocasión de la llamada Disputa de Tortosa, entre 1412 y 1414, patrocinada por el papa Benedicto XIII, también se producen muchas conversiones.²⁰²

Aun así, surge y subsiste el llamado problema converso, que desde el siglo XIII es combatido por la inquisición pontificia y episcopal,²⁰³ finalmente reformada y transformada en el Santo Oficio que conocemos en el reinado de los Reyes Católicos.

En todo caso, el edicto de expulsión de los judíos, tanto naturales como extranjeros, se publica el 30 de marzo de 1492, y se les da cuatro meses para convertirse o abandonar los reinos hispánicos.²⁰⁴

Podemos referirnos también a la oposición institucional de los reinos de la Corona de Aragón con población judía, por imponerse de nuevo una orden castellana; pero finalmente acaba aceptándose sin mayores problemas. De hecho, seguramente la Inquisición causará más estragos en su actuación contra los conversos, que la orden de expulsión de los judíos en sí misma.

En Aragón, Cataluña y Valencia, como los judíos y sus aljamas estaban «obligados al rey[,] y a monasterios e iglesias, y a diversos pueblos», se decide «hacer sequestro general» de todos sus bienes para liquidar sus deudas y saldar las prestaciones pendientes.²⁰⁵

En 1492 queda una cuarta parte de la población judía que había un siglo antes. En Girona solo quedan veinticuatro contribuyentes, mientras que las aljamas de Barcelona, Mallorca y Valencia prácticamente ya han desaparecido.²⁰⁶

201. Yitzhak BAER, *Historia de los judíos en la España cristiana*, vol. II, Madrid, Altalena, 1981, p. 386-413. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 62.

202. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 193. Josep SERRANO DAURA, *Senyoriu i municipi*, p. 289.

203. Introducida en 1232 por Gregorio IX entonces para combatir la herejía cátara o albigense (J. MESEGUER FERNÁNDEZ, «El período fundacional», en Joaquín PÉREZ VILLANUEVA y Bartolomé ESCANDELL BONET (dir.), *Historia de la Inquisición en España y América*, vol. I, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, p. 282-290. Pilar HUERGA CRIADO, «Fernando II y Torquemada», p. 63).

204. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 814. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 185. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *La expulsión de los judíos. Un problema europeo*, Madrid, Ariel, 2012. Miguel Ángel MOTIS DOLADER, *La expulsión de los judíos de Aragón*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, 1990, 2 v.

205. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. VI, s/f.

206. Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 195. Para Pedro Abarca, «premio Dios a

4.3. EL VIRREY, LA AUDIENCIA Y EL CONSEJO DE ARAGÓN

El habitual absentismo del monarca en sus dominios naturales requiere la creación de unos organismos delegados a través de los cuales pueda ejercer su gobierno. Uno de ellos es el Consejo de Aragón, establecido en la corte con el rey, y otros dos organismos se instauran en cada uno de sus reinos: el virreinato o lugartenencia general y la Real Audiencia.²⁰⁷

4.3.1. *El virrey*

Una solución que se adopta ya en 1479 para proveer el gobierno y la administración de justicia en los reinos de la Corona aragonesa en ausencia del rey, es la de instaurar un lugarteniente general en cada uno de ellos.²⁰⁸ Un cargo representante del rey, con amplios poderes propios de la potestad soberana, como si fuere su titular, y que ya a partir del siglo xvi se denomina virrey.²⁰⁹

Se introduce primero en Cataluña y Mallorca, en ese mismo año 1479, luego en Aragón en 1482 y, finalmente, en Valencia en 1496.²¹⁰

El lugarteniente es nombrado por el monarca, es su *alter nos*. Sus actos tienen la misma eficacia que si los realizara el propio rey, goza de sus mismos privilegios, se sienta en el trono real con los atributos propios de la real persona, etcétera. Le corresponden todas las potestades regias, excepto la convocatoria de Cortes y la potestad legislativa. La delegación podía ser por tres o por cinco años.²¹¹

don Fernando aquella su generosa fe con que despidió los tributos y los comercios de los judíos, abriendo para el las inmensas arcas de los indios, y en ellas los tesoros de la Naturaleza encubiertos y cerrados a nuestra codicia desde la Creacion o población del mundo» (Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 310). Feliu de la Peña precisamente señala que «premio Dios este año al rey la generosa Fe con que desprecio las riquezas y tributos de los judios, con otra mayor riqueza en el descubrimiento de las Indias» (Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 92).

207. Jesús LALINDE ABADÍA, «Virreyes y lugartenientes generales en la Corona de Aragón», *Cuadernos de Historia de España* (Buenos Aires), vol. xxxi-xxxii (1960), p. 98-172. Jesús LALINDE ABADÍA, *La institución virreinal en Cataluña (1479-1716)*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1958.

208. De hecho ya existía una lugartenencia general vinculada siempre al heredero, a la esposa o a un miembro próximo a la familia real, pero tenía un carácter extraordinario por unos motivos muy concretos y que permitían incluso la presidencia y hasta la clausura de las cortes, funciones estas últimas que no pueden atribuirse a la nueva institución virreinal (Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 209).

209. Jesús LALINDE ABADÍA, *La institución virreinal*, p. 59-63 y 200 y sig. Víctor FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 63-86. Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 480.

210. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 145. Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 480.

211. Véase la nota 206.

El cargo de lugarteniente es prácticamente el único cargo público de nombramiento real en el que no es requisito imprescindible la condición de natural del reino de quien lo ejerza. Incluso se considera aconsejable que no lo sea para asegurar su imparcialidad.²¹²

4.3.2. *La Real Audiencia*

Con el virrey se crea la Real Audiencia, para asesorarle y administrar la más alta justicia del reino. Este nuevo órgano es en sí mismo fruto de la evolución de la antigua Curia Real y se instaure en Cataluña y Aragón en 1493, en Valencia en 1506 y en Mallorca en 1571.²¹³

Presidida por el lugarteniente general o virrey, la integran: un canciller, un vicescanciller, un número determinado de doctores y otro de jueces de corte para los asuntos criminales.

4.3.3. *El Consejo de Aragón*

Por último, por la Pragmática de 19 de noviembre de 1494 el rey Fernando crea el Consejo de Aragón, resultado de la evolución de la Curia o consejo privado real medieval. Su función primera es asesorar al monarca en los asuntos de sus reinos, incluidos sus dominios italianos;²¹⁴ además, actúa como instancia suprema en causas de apelación de Valencia, Mallorca y Cerdeña. En los casos de Cataluña y de Aragón,

212. Jesús LALINDE ABADÍA, *La institución virreinal*, p. 202.

213. Teresa CANET APARISI, *La Audiencia valenciana en la época foral moderna*, Valencia, Institució Valenciana d'Estudis d'Investigació, 1986, p. 184. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 473. Víctor FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 129-138. Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 202-205. Josep JUAN VIDAL, «La instauració de la Reial Audiència al Regne de Mallorca», *Pedralbes* (Barcelona, Universitat de Barcelona), núm. 14 (1994), p. 14-61.

214. La pragmática de 1494 fija incluso su horario y período de trabajo: en invierno, desde el 1 de enero hasta la Pascua de Resurrección, de 8 a 11 h de la mañana y de 14 a 16 h de la tarde; y en verano, desde la Pascua de Resurrección hasta el 30 de septiembre, de 7 a 10 h de la mañana y de 15 a 19 h por la tarde. En 1522 Carlos I confirma la pragmática de 1494 de creación del Consejo y lo reorganiza; y desde 1547 se denomina Supremo Real Consejo de la Corona de Aragón, pero en ese momento ya se ha creado un nuevo Consejo de Italia para los dominios de Milán, Nápoles y Sicilia, que se separan así de Aragón (a cuya Corona aún sigue vinculada Cerdeña; Jon ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1994, p. 72, 99, 140, 153 y 239). Víctor FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 51. Jesús LALINDE ABADÍA, «El vicescanciller y la presidencia del Consejo Supremo de Aragón», *Anuario de Historia del Derecho Español* (Madrid, Ministerio de Justicia), núm. xxx (1960), p. 175-248.

solo conocía de las causas de los oficiales reales instadas por razón de su oficio y las que afectaban al patrimonio real, así como las referentes a casos de gracia.²¹⁵

Pero ese carácter consultivo da paso a otras funciones de gobierno (cada vez más relevantes): control de las villas y ciudades de jurisdicción real; provisión de oficios de la administración de justicia; control de la administración de justicia (régimen de visita); propuestas para designar los oficiales de la administración real; elaboración de las disposiciones reales (cédulas, pragmáticas y otras); realización de informes; funciones de orden público (en casos generalizados, como el bandolerismo); autorización para la edición de libros; control del orden moral y religioso; defensa militar; concesión de gracias y mercedes, etcétera. Y, en todo caso, sirve de nexo entre el monarca y sus representantes en los territorios de la Corona, para la mejor información y asesoramiento del rey.²¹⁶

El Consejo se establece con el rey en la corte castellana y siempre le acompaña. Está integrado por un oficial llamado vicescanciller (jefe de la Cancillería Real); el tesorero general de la Corona; siete regentes de la Cancillería (dos por Cataluña, dos por Aragón y dos por Valencia, más un séptimo por Cerdeña); cuatro secretarios (por Aragón, Cataluña, Valencia, y Mallorca y Cerdeña); un abogado fiscal y un abogado patrimonial.²¹⁷

Se observa cierta marginación mallorquina, pues ese reino queda relegado a una secretaría; de hecho, los reinos peninsulares son los principales integrantes del Consejo.²¹⁸

4.4. LAS CORTES GENERALES DE LA CORONA DE ARAGÓN

Otra institución creada en el siglo XIII y que Fernando el Católico recupera y promueve de una manera prácticamente definitiva es la de las Cortes Generales de la Corona:²¹⁹ la reunión de las cortes privativas o particulares de Aragón, Cataluña

215. En Cataluña y Aragón rige el principio de que toda causa judicial debe resolverse en su territorio (VÍCTOR FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 45-46 y 53). JON ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo*, p. 491-507.

216. JON ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo*, p. 491-507. LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 208.

217. VÍCTOR FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 51-52. Cuando el rey se desplaza fuera de la Corte, de hecho una parte de sus miembros se quedan en ella con funciones de justicia, mientras que el resto acompaña al monarca para seguir asesorándole en cuestiones de gobierno y de alta política (JON ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo*, p. 117).

218. Se vincula esta marginación al hecho de que los mallorquines no habían aceptado la invitación del mismo rey Fernando para participar en las Cortes Generales celebradas en Tarazona en 1484 (JOSEP JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 479).

219. Las primeras Cortes Generales de la Corona parece que son las convocadas para Aragón y

y Valencia en una misma localidad. Con ello se evitaban al monarca excesivos desplazamientos y también se simplificaba todo convocando en un mismo lugar a las cortes propias de cada territorio (si bien cada corte realizaba individualmente sus tareas y funciones).

El rey podía, pues, convocar cortes generales para todos sus reinos, o particulares para uno determinado. Las generales que Fernando convoca son las de 1484 en Tarazona y las de 1510²²⁰ y 1512 en Monzón.²²¹ Esta será la sede definitiva de la institución, puesto que la ciudad de Tarazona se halla muy próxima a Castilla, pero mucho más lejos que Monzón (también en Aragón) para catalanes y valencianos (prácticamente en la frontera de los tres reinos).²²²

Especialmente importantes son las primeras Cortes de Tarazona (con ausencia catalana), por contenido, por conflictivas y por su duración. Se firma la convocatoria

Cataluña en 1289 (Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV*, Barcelona, CSIC, 2003, p. 317). La sede habitual es casi desde su origen la ciudad de Monzón, en Aragón pero a corta distancia de las fronteras con Cataluña y Valencia. VÍCTOR FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 59-60. VÍCTOR FERRO POMÀ, «Algunes reflexions historiogràfiques sobre les Corts Generals de la Corona d'Aragó. Objecte i metodologia», *Revista de Dret Històric Català* (Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Jurídics), núm. 9 (2009), p. 77-81. DARÍO ESPAÑOL SOLANA, *Cortes Generales de la Corona de Aragón, siglos XIV y XV. Balance historiográfico y estado de la cuestión* [en línea], Zaragoza, Universidad de Zaragoza, 2013, 19 p., <<http://medievalia.es/wp-content/uploads/2013/07/CORTES-GENERALES-DE-LA-CORONA-DE-ARAGON-SIGLOS-XIV-Y-XV.BALANCE-HISTORIOGRAFICO-Y-ESTADO-DE-LA-CUESTION.pdf>>. La prácticamente única excepción es la de las cortes que se convocan en 1337, celebradas progresivamente con muy relativo éxito y sucesivamente en Burriana (Castellón de la Plana), Gandesa (Tarragona) y Daroca (Zaragoza); su objetivo era tratar y resolver los conflictos suscitados por los derechos de la reina Leonor, viuda del rey Alfonso III el Benigno, y los de sus hijos Fernando y Juan, con el nuevo rey, su hijastro Pedro III (Amalio MARICHALAR y Cayetano MANRIQUE, *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, vol. VII, Madrid, Imprenta Nacional, 1863, p. 29; y Amalio MARICHALAR y Cayetano MANRIQUE, *Historia de la legislación y recitaciones del derecho civil de España*, vol. V, Madrid, Imprenta Nacional, 1863, p. 106 y sig.).

220. En este caso, el motivo principal para convocarlas era la necesidad de obtener recursos económicos para la conquista del litoral africano (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. XVI-XVII).

221. Jesús LALINDE ABADÍA, «Fernando II de Aragón», p. 217.

222. Catalanes y valencianos protestan aduciendo que la convocatoria es ilegal porque está hecha desde fuera de sus territorios, lo que va en contra de sus fueros; al final solo los catalanes no acuden, y se celebran con aragoneses y valencianos (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 155). Quizás los catalanes también lo hacían para no verse obligados a intervenir en las discusiones sobre la instauración de la nueva Inquisición fernandina (Henry KAMEN, *Fernando el Católico, 1451-1516*, p. 155 y 167).

el 28 de diciembre de 1483 en Vitoria,²²³ se inauguran el 12 de febrero de 1484,²²⁴ se suspenden el 1 de mayo siguiente, se reinician en diciembre de 1487,²²⁵ se trasladan sucesivamente a Zaragoza, Valencia y, finalmente, Orihuela, donde se clausuran en 1489.²²⁶

En su contenido, el monarca plantea instaurar la Inquisición en la Corona de Aragón, propone limitar los privilegios de ciertas personas, sanear la moneda y reorganizar los municipios. Ante el fracaso de sus planteamientos, decide suspender las Cortes en Tarazona y prorrogar por separado las aragonesas en Zaragoza y las valencianas en Valencia. Pero antes y además, también se trata de la creación de una hermandad de armas en Aragón, con la consiguiente oposición de los estamentos.²²⁷

Para las Cortes aragonesas deja a su hijo natural, el arzobispo de Zaragoza, Alfonso de Aragón, como presidente, y él se desplaza a Valencia para presidir las de este reino. Es el 1 de mayo de 1484.²²⁸

Por su parte, las Cortes de Monzón de 1510 se convocan precisamente para recabar apoyos económicos con los que pueda hacer frente a la conquista del norte de África, los reinos de Túnez y de Bugía, con las ciudades de Argel y Trípoli, para la Corona de Aragón. El rey obtiene quinientas mil libras.²²⁹

En síntesis y en todo caso, no es en sí misma una nueva institución común a todos los reinos de la Corona, pues cada corte sigue su proceso por separado, como si se celebrara en su territorio.²³⁰ Pero lo hacen todas en un mismo lugar y en unas mismas fechas, el rey las convoca a la vez y solo tiene que desplazarse a una localidad, no a cada reino.

223. Los reyes se hallan en Vitoria para tratar cuestiones relativas a Navarra y Francia (tras la muerte de Luis XI), y con algunos asesores plantean la conveniencia de celebrar cortes conjuntas para tratar dos temas que él señala como urgentes: la conquista de Granada y la recuperación del Rosellón y la Cerdeña (Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 215). Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 170.

224. Se había previsto que los procuradores convocados se reunieran en Tarazona el 15 de enero de 1484, luego se retrasó hasta el 12 de febrero (Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 215). En su discurso, Fernando se refiere a las necesidades militares de la Corona e incluye la recuperación de los territorios del Rosellón y la Cerdeña, además de prometer reparar los agravios cometidos y ocuparse de las finanzas de las instituciones de gobierno de sus reinos (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 171).

225. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 171-172.

226. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. XIII.

227. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 171-172. Nos referimos a ello más adelante.

228. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos. Fundamentos de la monarquía*, p. 215-216.

229. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro IX, cap. XIII, s/f. Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 134.

230. Jesús LALINDE ABADÍA, «Fernando II de Aragón», p. 217.

También es cierto que, aunque las cortes se celebraran separadas, los intereses de los respectivos estamentos serían muy parecidos en ciertos aspectos, habría importantes coincidencias en los planteamientos de los brazos de cada corte. De alguna manera, estas cortes simultáneas también permitían al rey abordar de forma conjunta la variada casuística de sus territorios.

5. OTRAS CONSIDERACIONES PARTICULARES SOBRE LOS TERRITORIOS DE LA CORONA DE ARAGÓN

Hemos visto las cuatro principales actuaciones del Rey Católico en sus dominios hispánicos, todas ellas con el objetivo común de fortalecer el poder real frente a las instituciones privativas de cada reino. Al margen de estos ámbitos, se producen obviamente otras cuestiones particulares en cada territorio que, en todo caso, completan y complementan esta visión de conjunto sobre la relación de Fernando con sus dominios de la Corona de Aragón.

Y aún queremos destacar, por lo paradójico, que a lo largo de las distintas cortes particulares y generales que se convocan y reúnen, se constata su muy escasa actividad constitucional o foral, puesto que se aprueban muy pocas disposiciones o fueros.²³¹

5.1. ARAGÓN

En Aragón suele definirse la relación de Fernando con sus instituciones como imposible o, como mínimo, muy tirante durante prácticamente todo su reinado, especialmente con la nobleza. Las causas son varias: en Aragón no se acepta la prácticamente permanente ausencia y el alejamiento del rey, ni su castellanización, ni sus modos y sus formas en el trato con los estamentos, en particular cuando requiere servicios y ayudas económicas.²³²

En este último caso, ya en 1481 ha de crearse una comisión mixta para resolver el problema; se reitera en las Cortes de Tarazona de 1484, cuando el rey pide recursos para recuperar el Rosellón y la Cerdaña, y no se resuelve ni entonces ni en 1488, cuando vuelve a plantearse el mismo donativo. E igual ocurre en años posteriores en relación con las campañas militares en Nápoles (1495, 1502, 1510 y 1512).²³³

231. Respecto de Valencia, son solo cuatro cortes y dos parlamentos (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. xii).

232. Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 203.

233. Se trataba de un ejército de hombres a caballo (unos quinientos) y unos servicios de doscientas mil libras que a partir de 1510 serán ya fijos (Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 203-204).

Tal es el agotamiento que todo ello causa al monarca, que es frecuente, casi norma, que acabe enfadándose y abandonando las Cortes aragonesas, cediendo su presidencia a un familiar o a otra persona de su entorno.

Otro conflicto reiterado con la nobleza señorial es el relativo al ejercicio de la jurisdicción criminal, pues el monarca considera que le corresponde a él la potestad de atender las apelaciones de los vasallos contra la justicia señorial. Pero en este litigio la nobleza se opone a las pretensiones del rey e impone su criterio.²³⁴

Parece que justamente por este bajo nivel de colaboración con la nobleza, Fernando se plantea crear en Aragón (como ya existe en Castilla) un ejército propio. Y en 1486 consigue poner en marcha el proyecto de acuerdo con el consejo municipal de Huesca y una treintena de localidades más, pero por tres años; es lo que viene a llamarse la «Hermandad» de tres compañías armadas, con sus propias ordenanzas y su propia organización judicial y policial.

Al año siguiente, en las Cortes de Zaragoza el rey obtiene la aprobación de los estatutos para establecer la Hermandad en todo el reino, y para cinco años; sus ordenanzas se aprueban el 18 de diciembre de 1487 y deben empezar a regir el 1 de enero siguiente.

Y el 8 de agosto de 1492 los reyes, con el príncipe Juan y las infantas, se encuentran en Borja, donde se había convocado ya la Junta de la Hermandad de Aragón.²³⁵ Pero al final la misma nobleza, que en sí nunca la apoyó, consigue del rey en las Cortes de 1495, también en Tarazona, que la disuelva, lo que en las Cortes de 1510 se confirma de forma definitiva.²³⁶

En otro ámbito, en cambio, en una situación de crisis económica general, el monarca consigue imponer un plan de saneamiento (entre otras medidas, se reducen los tipos de los censales al 5% en general) y su control sobre la Diputación General de Aragón.²³⁷

234. La nobleza los denuncia en las Cortes de 1515 en Calatayud (LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 204).

235. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. x, s/f.

236. En 1510 se aprueba el «Acto de quitamiento perpetuo de la Hermandad» a cambio, sin embargo, de un servicio de quinientas mil libras contra los moros (LUIS GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 206-207; JESÚS LALINDE ABADÍA, «Fernando II de Aragón», p. 223; ENRIQUE SOLANO CAMÓN, «Significado histórico», p. 281).

237. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 218-219. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 172.

5.2. CATALUÑA

En el caso de Cataluña, el Principado ha padecido durante diez años su guerra contra Juan II, de la que se derivan graves efectos sociales y económicos.²³⁸ Además, se sufre la peste y en general una larga crisis agravada por el conflicto remensa, que no se resuelve hasta 1486 con la conocida sentencia arbitral de Fernando II, llamada de Guadalupe: con ella se eliminan los llamados abusos o malos usos feudales y se liberaliza la condición del payés.²³⁹

Por otra parte, la guerra civil provoca el éxodo de buena parte de la burguesía catalana hacia Valencia. Pero, pacificado el reino, en el orden económico se producen las siguientes mejoras: el comercio y la industria se recuperan en Barcelona, con sus mercados tradicionales de Europa y del norte de África, así como de la península; se reabren los consulados catalanes en Pisa y Génova; se dictan medidas proteccionistas sobre todo para el sector textil, etcétera.²⁴⁰

La recuperación general del territorio se observa, por ejemplo, también en Lleidá, donde el rey concede la facultad de establecer el Consulado de Mercancías (con jurisdicción) y devuelve al municipio la libertad para la constitución de cofradías.²⁴¹

En cambio, en 1488 el monarca debe suspender la Diputación General catalana ante sus deudas y su insostenible situación económica.²⁴²

Simultáneamente a la recuperación económica, en todo caso y una vez pacificado el país, se plantea otra cuestión: la recuperación definitiva de los territorios del Rosellón y la Cerdaña, cedidos a los franceses en garantía de su ayuda económica a la Corona en su guerra en Cataluña. Tras los pactos fallidos de Perpiñán en 1473, los franceses vuelven a poseer dichos territorios,²⁴³ y precisamente uno de los motivos de la convocatoria de las Cortes Generales de Tarazona en 1484 es la obtención de recursos militares y económicos para recuperar ese territorio y expulsar a los franceses.²⁴⁴

Pero ante la oposición de los aragoneses y la ausencia en esas Cortes de los catalanes, finalmente la monarquía opta por priorizar la conquista de Granada y suspender los planes relativos a aquellos territorios catalanes (aun con la amenaza que

238. Jaime VICENS VIVES, «Instituciones económicas, sociales y políticas de la época fernandina», p. 12, destaca «el desbarajuste económico catalán a consecuencia de la guerra civil de 1462 a 1472, provocado por el secuestro de bienes, la congelación de créditos, la fuga de capitales, la inflación monetaria y la paralización de los negocios».

239. Véase la nota 162.

240. Marina MITJA, «El comercio barcelonés en tiempos de Fernando el Católico: perspectivas de un futuro desarrollo», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 89-96.

241. Enrique MUT REMOLÀ, «Notas sobre la vida económica de Lérida», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 64.

242. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 219.

243. Véase la nota 62.

244. Véase la nota 177.

supone tener tan cerca los ejércitos franceses y la posible invasión tanto por Cataluña como por Aragón).

Precisamente en Francia, Luis XI, pocos años atrás, en 1483, antes de morir (el 23 de mayo) ordena la devolución del Rosellón y la Cerdaña a Fernando el Católico. Pero a su muerte le sucede su hijo menor, Carlos VIII; y la regente, ante la minoría de edad del monarca (su hermana, Ana de Beaujen), aduciendo esa misma circunstancia, suspende el cumplimiento de la orden paterna.²⁴⁵

Ya en 1492 Carlos VIII de Francia, que aspira también entonces a ocupar y recuperar Nápoles, quiere hacer la paz con Fernando de Aragón y devolverle esos territorios. Para ello propone al Rey Católico hacer una concordia o tratado, y cada parte nombra a sus embajadores para proceder a su redacción.²⁴⁶

Fernando de Aragón, tras la conquista de Granada y ante esta nueva situación, recupera su objetivo de recuperar la soberanía sobre el Rosellón y la Cerdaña. Por este motivo, los reyes se ausentan de aquella ciudad en mayo de ese año y, tras dos meses en Castilla, viajan a Aragón. Llegan a Zaragoza el 8 de agosto, acompañados por sus hijos, para, especialmente, dirigir las negociaciones para la restitución de dichos territorios por Francia.²⁴⁷

Hallándose ya la comitiva real en Barcelona en el mes de diciembre, a la salida de una audiencia en la Casa de la Diputación el día 7 de diciembre, a mediodía, Fernando sufre un atentado que hubiera podido costarle la vida, puesto que el atacante lo apuñala por la espalda. Se teme entonces una conspiración contra la familia real, pero el autor es un campesino muy humilde, Juan de Cañamas, de unos sesenta años y demente, que finalmente es juzgado y ejecutado.²⁴⁸

Prácticamente superado este grave incidente, los embajadores suscriben el 18 de enero de 1493 en Narbona los nuevos pactos, los llamados «capítulos de alianza y confederación»: a cambio de la ayuda al rey francés frente a sus enemigos, la Corona de Aragón en quince días recuperará finalmente los territorios del Rosellón y la Cerdaña, previo pago de las deudas acumuladas por la administración y la ocupación de los mismos. Otros acuerdos que los Reyes Católicos aceptan son: someter a arbitraje cualquier conflicto que pueda suscitarse con Francia, no casar a sus hijos sin el consentimiento del rey de Francia y no hacer la guerra contra el reino vecino.

245. Hernando del PULGAR, *Crónica de los señores Reyes Católicos*, p. 221-224. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Fernando el Católico y Navarra*, p. 116-117. Luis TÉLLEZ-GIRÓN FERNÁNDEZ DE CÓRDOBA, *Fernando el Católico como diplomático*, p. 65.

246. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. VII, s/f.

247. William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos D. Fernando y Dª Isabel*, vol. IV, Madrid, Imprenta de la Biblioteca del Siglo, 1848, p. 73-76.

248. William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos*, p. 76-79. Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 91.

Al tratado se adhieren las ciudades de Barcelona y Zaragoza, y Narbona y Tolosa. Tras ello, el rey francés lo firma en Tours el 19 de enero de 1493 y Fernando de Aragón hace lo propio en Barcelona el mismo día.²⁴⁹

En abril de 1493, poco después de estos actos, los Reyes Católicos, durante su estancia en Barcelona, reciben a Cristóbal Colón en su regreso tras el descubrimiento del Nuevo Mundo.²⁵⁰

Sin embargo y por su parte, Carlos VIII no cumple sus compromisos, pues no devuelve los territorios, con la posibilidad de que se rompan los pactos suscritos. Al final, el 10 de septiembre de 1493 son finalmente restituidos los condados de Rosellón y Cerdaña. Precisamente para tomar nueva posesión de ellos, los reyes salen de Barcelona el 6 de septiembre y poco después, al siguiente día 12, entran en Perpiñán²⁵¹ (en octubre ya están otra vez de regreso a Barcelona).²⁵²

Precisamente la Ciudad Condal afianza al rey en el pago de los quinientos mil ducados que debe abonar al rey francés para liquidar las deudas pendientes vinculadas a los territorios del norte de Cataluña, según lo pactado.²⁵³

Ello no obsta para que siga desconfiándose del vecino francés, al tiempo que debe garantizarse la seguridad de la nueva frontera con Francia, para lo que Fernando cuenta entonces con la imprescindible ayuda castellana: mil quinientas lanzas permanentes, además de doscientos hombres de armas y trescientos jinetes por tres años.²⁵⁴

En las Cortes de Aragón de 1495 Fernando vuelve a pedir ayuda insistiendo en que los condados de Rosellón y Cerdaña son una de las principales posesiones «de su señorío y estaba inseparablemente unida con esta Corona, y era la puerta y entrada de sus reinos».²⁵⁵

Ya en 1496 un ejército francés vuelve a asaltar el castillo de Salses, en la frontera catalana: lo ocupan y matan a casi todos los soldados allí guarnecidos (unos ochocientos). Volverá a recuperarse con un ejército peninsular de dos mil hombres a caballo y cuatro mil peones.²⁵⁶ Esa será una constante en los años siguientes.

Por ejemplo, en 1502 los franceses quieren ocupar de nuevo el Rosellón, empujando por la fortaleza de Salses, en el límite entre ambos reinos. El rey, sin embargo,

249. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. XIV, s/f.

250. William H. PRESCOTT, *Historia de los Reyes Católicos*, vol. IV, p. 79-90.

251. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 273. Pedro Abarca, en cambio, señala la fecha del 19 de enero de 1493. Tratado que el rey francés firma en Tours ese día y Fernando en Barcelona en una fecha indeterminada (Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 316).

252. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. X, XV y XVIII, s/f.

253. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 838.

254. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. XII, s/f. Fernando MARTÍNEZ LAÍNEZ, *Fernando el Católico. Crónica de un reinado*, p. 288.

255. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. XII, s/f.

256. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro I, cap. XXXVI, s/f.

manda ahí al duque de Alba con un numeroso ejército que ocupa todo el territorio hasta aquel castillo para su defensa. Al mismo tiempo, Fernando promueve la formación de otro cuerpo armado en el territorio vasco (Vizcaya) para hacer incursiones en Francia y promete ayuda al rey de Inglaterra si quiere atacar a Francia y ocupar la Normandía. Al final el ejército de Alba expulsa a los franceses y obliga a establecer una tregua.²⁵⁷

Por su parte, en 1503 Valencia aporta cien jinetes para proteger la frontera con Francia. Y al final también se forma un ejército con catalanes y aragoneses, así como castellanos.²⁵⁸

Otra novedad del reinado de Fernando en Cataluña es la introducción del sistema insaculatorio para la elección de los diputados y oidores miembros de la Diputación General (en 1493) y en los organismos municipales (en 1510).²⁵⁹

En otro orden, destacamos que, por la ayuda catalana en la conquista de Granada, Fernando concede a los ciudadanos honrados de Barcelona el grado de caballeros.²⁶⁰

5.3. VALENCIA

Valencia adquiere una gran relevancia a mediados del siglo xv a causa de la guerra que enfrenta Cataluña con Juan II. Un conflicto que provoca la salida de capital del Principado y el exilio de mercaderes, banqueros, etcétera. Y todos o casi todos se trasladan e instalan en Valencia.²⁶¹

A ello se añade la importancia creciente de su puerto marítimo y su riqueza agrícola. Es el momento de mayor esplendor de Valencia, que se manifiesta también en la cultura, la arquitectura y las artes en general.

257. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro v, cap. I, LI, LII, LIII, LIV y LV, s/f.

258. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. xvi. Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 116.

259. Aunque, de hecho, este sistema ya lo utiliza Vic en 1450, Girona en 1457 y Tortosa desde 1459 (Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, «Fernando el Católico y Cataluña», en Esteban SARASA SÁNCHEZ (dir.), *Fernando II de Aragón, el Rey Católico*, p. 447-448). Víctor FERRO POMÀ, *El dret públic català*, p. 294-297.

260. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, p. 839. Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, «Fernando el Católico y Cataluña», p. 436-437.

261. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 137. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 461.

El rey visita Valencia varias veces, incluso con su esposa e hijos.²⁶² Y desde allí se apoyan financieramente las conquistas contra los sarracenos en al-Ándalus²⁶³ y de América. Pero, de hecho, la ciudad de Valencia va más allá: se convierte en la capital financiera de la monarquía.²⁶⁴

En las Cortes de 1484 la Generalitat valenciana reclama introducir la insaculación como sistema de elección de sus miembros (diputados y oidores), pero la nobleza no está de acuerdo con ello. Tal es la disparidad de opiniones y los enfrentamientos que se producen, que en 1487 el monarca decide secuestrar los cargos.

Es ya en las Cortes de Monzón de 1510 cuando se reintroduce la insaculación para proveer los oficios del brazo militar; se establecen turnos rotatorios para la elección de los cargos de villas y ciudades (con excepción de nobles y clérigos); se toman medidas de saneamiento económico de la administración propia (por ejemplo, en los censales se impone una pensión de seis dineros por libra para reducir las cargas económicas que se soportan); se reduce el mandato del maestro racional (cabeza de la administración financiera del reino) a tres años, y se prohíbe a los oficiales municipales que asuman la administración de servicios y rentas en la ciudad.²⁶⁵

Por último, el rey también promueve, con diferentes medidas, una nueva política de saneamiento financiero con el objeto de incrementar el activo patrimonial y no depender económicamente del aumento de tributos (aun mejorando la recaudación de los ya existentes).²⁶⁶

5.4. MALLORCA

Mallorca siempre ocupa un lugar de segundo orden en la Corona de Aragón, pues carece de cortes y del poder político de que gozan los otros reinos, ni participa

262. Fernando visita la ciudad en octubre de 1479, a los pocos meses de fallecer su padre, Juan II, con la celebración de fiestas y desfiles suntuosos (hace su entrada el día 5 y, en esos días, sobre todo el 9, se conmemoraba precisamente la conquista de Jaime I); volvió el 27 de noviembre de 1481 con la reina Isabel; y en 1488 ambos volvieron con sus hijos, el príncipe Juan y la infanta Isabel (entran el 4 de marzo), y el príncipe es jurado entonces como heredero de la Corona (el día 13) (Francisco ALMELA VIVES, «Aspectos del vivir cotidiano en la Valencia de Fernando el Católico», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 206-210).

263. Así ocurre con las de Málaga, Baza y Granada, todas ellas celebradas con grandes festejos (Francisco ALMELA VIVES, «Aspectos del vivir cotidiano en la Valencia de Fernando el Católico», p. 209 y sig.).

264. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 461. Francisco SEVILLANO COLOM, «Las empresas nacionales de los Reyes Católicos y la aportación económica de la ciudad de Valencia», *Hispania* (Madrid, CSIC), núm. LVII (1954), p. 511-623.

265. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Cortes del reinado de Fernando el Católico*, p. XXVI-XXVIII.

266. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 474.

en las Cortes Generales de la Corona. Eso explica que el derecho oficial que rige en el territorio provenga fundamentalmente del rey y de su lugarteniente.²⁶⁷

Tampoco parece, según los autores, que los estamentos mallorquines tengan excesivo interés en cambiar esta situación. Precisamente Fernando los invita a participar en las Cortes que convoca en Tarazona en 1484, pero no aceptan y no envían representantes, ningún síndico.²⁶⁸ Esta actitud del reino provoca en Fernando un cierto desinterés por Mallorca, hasta el extremo de que nunca visita el reino, ni siquiera hace escala allí en sus viajes a Nápoles.²⁶⁹

E incluso cuando en 1494 se crea el Consejo de Aragón, mientras que Aragón, Cataluña y Valencia cuentan con dos consejeros cada uno, a Mallorca sólo se le asigna una secretaría.²⁷⁰

Cuando menos sí podemos señalar como relevante, por ejemplo, que en Mallorca se crea en 1483, según Privilegio real de 31 de agosto, un estudio general precedente de la Universidad de las Islas Baleares.²⁷¹

A pesar de todo, los mallorquines ayudan humanamente y económicamente a Fernando en sus campañas de Nápoles, aportan vituallas a la armada real cuando hace escala en su puerto, asisten a las campañas del norte de África, etcétera.²⁷²

6. EL FIN DEL REINADO DE FERNANDO II DE ARAGÓN

De los últimos años del reinado de Fernando el Católico cabría destacar al menos dos hechos de su gobierno en Castilla que de alguna manera inciden, aunque por razones distintas, en la Corona de Aragón:

267. Román PIÑA HOMS, *El derecho histórico del reino de Mallorca: fuentes e instituciones*, Palma de Mallorca, Cort, 1993.

268. Parece que adoptan la solución por temor a que el rey aproveche para pedirles alguna aportación dineraria especial (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 178-180). La cuestión se discutió en el Gran y General Consejo y se votó con este resultado: treinta y nueve votos en contra, frente a treinta y tres a favor (Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 479).

269. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, p. 180. Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 479.

270. Ello ya supone una cierta marginación en la Corona (Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 479).

271. Mallorca es la ciudad que más directamente debe al Rey Católico la iniciativa de su Estudio General. Su origen remoto lo encontramos en la creación de estudios lulianos; y la concesión se hace a los jurados de la ciudad y al reino de Mallorca, con las enseñanzas de artes y filosofía (como lo había hecho Juan II para las universidades de Zaragoza y Valencia en 1474) (Elías SERRA, «Les universitats catalano-aragoneses sota Ferran el Catòlic», en *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*, p. 32-33). Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 489-490.

272. Josep JUAN VIDAL, «Fernando el Católico y Mallorca», p. 481-482.

— En 1512, como hemos visto, ocupa Navarra, expulsa a sus reyes y, sin considerar los derechos dinásticos de su esposa, Germana, decide asumir su Corona e incorporarla a la de Castilla en lugar de la aragonesa, a la que históricamente se hallaba más vinculada.

— Por otra parte, renueva su pacto con Luis XII de Francia el 1 de abril de 1513, con lo cual garantiza cuando menos por un tiempo la paz en la frontera de Aragón y Cataluña.²⁷³

Por otro lado y prueba una vez más de su indudable preferencia por Castilla, de hecho su gran obra de gobierno, sus ocupaciones allí le obligan a encomendar y delegar en su esposa, Germana, distintas funciones propias de la Corona en sus dominios naturales:

— La lugartenencia de Valencia en 1507, cuando a él le reclaman en Castilla tras la muerte de su yerno.

— En 1510, hallándose ocupado en la conquista del norte de África, nombra a su esposa lugarteniente general de la Corona de Aragón con la facultad de convocar cortes generales y particulares de sus reinos (de forma ilimitada).

— Le encomienda también presidir las Cortes Generales de 1512 y las particulares que se celebran ese año en Cataluña (en Lleida), como también las aragonesas de 1515 (en Calatayud).²⁷⁴

Ya en Castilla, el rey convoca Cortes en Burgos en mayo de 1515 para comunicar su decisión de ceder el reino de Navarra a su hija Juana, pero conservando él el título de rey hasta su muerte. Y así lo hace personalmente el día 7 de julio de 1515, en tanto que su deseo «siempre había sido de acrecentar la corona real de estos reinos de Castilla, de León y Granada».²⁷⁵

Las cortes castellanas aceptan formalmente que Navarra se incorpore a su Corona, aunque también es cierto que para los navarros se trataba realmente de una unión dinástica, y no de una incorporación subordinada al gobierno de otro reino.²⁷⁶

Desde Burgos, Fernando se dirige a Madrid, adonde llega el 28 de octubre,²⁷⁷ y sigue viaje, ya enfermo, hacia Plasencia, donde se casará su nieta Ana de Aragón (hija de

273. J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico*, p. 87-91. ROSA E. RÍOS LLORET, *Germana de Foix*, p. 139-140.

274. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro x, cap. xciii, s/f.

275. ÁLVARO ADOT LERGA, «La vinculación del Reino de Navarra a Castilla según la doble interpretación de las Cortes Generales de ambos territorios», *Auracaria. Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades*, año 15 (2013), núm. 29 (primer semestre), p. 256.

276. ÁLVARO ADOT LERGA, «La vinculación del Reino de Navarra a Castilla», p. 258-259.

277. JOSÉ MANUEL CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico. 22 de enero de 1516*, Madrid, Fundación Casa de Alba, 2013, p. 9.

su hijo natural, el arzobispo de Zaragoza) con el duque de Medina Sidonia.²⁷⁸ Sale de esta ciudad el 15 de diciembre en dirección a la Serena, para alojarse en la propiedad extremeña del duque de Alba, en Abadía; y allí el rey recibe a Adriano de Utrecht, embajador de su nieto Carlos de Austria.²⁷⁹

Fernando de Aragón aún preside en Trujillo el Capítulo General de la Orden de Calatrava para nombrar a su nuevo comendador mayor (o maestro general).²⁸⁰

Pero, ya moribundo, se queda en la localidad de Madrigalejo (Cáceres), en el camino hacia el monasterio de Guadalupe. Se instala con su séquito en unas dependencias del mismo monasterio conocidas como la Casa de Santa María. Germana, «como supo el extremo en que el rey estava, partio a largas jornadas» de Calatayud, donde se hallaba presidiendo las Cortes aragonesas. Y llega junto al rey el 21 de enero de 1516.²⁸¹

Ese mismo día Fernando prepara su último testamento, que firma la tarde del 22 de enero de 1516.²⁸² Asimismo, dirige a su nieto Carlos una carta en la que lamenta no haberle conocido y le pide que cumpla su testamento.

El monarca instituye herederos de todos sus dominios de Navarra y de la Corona de Aragón a su hija Juana y su nieto Carlos.²⁸³ Y hace especial mención de su esposa Germana, con el ruego a Carlos de «ayudarla y socorrerla» con las rentas que él prevé en sus disposiciones sucesorias.²⁸⁴

278. Fray Prudencio de SANDOVAL, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, p. 36. José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 9.

279. El objetivo de Adriano de Utrecht era conocer de primera mano el estado de salud de Fernando II y asegurarse de que los derechos hereditarios de Carlos no quedarían en ningún caso mermados en favor de su hermano Fernando, infante criado en Castilla por el propio Rey Católico (José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 9).

280. J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico*, p. 100-106.

281. Fray Prudencio de SANDOVAL, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, p. 36. Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 416: «Iba al principio divertido con el buelo de garças, pero oprimido del triste peso de su hidropesia; llevo mas mortal que fatigado en aquella de sus infinitas jornadas a Madrigalejo, aldea de Truxillo». J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico*, p. 107-108.

282. Publica el testamento José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 21-42. Véase otra transcripción en Gaspar ESCOLANO, *Décadas de la historia*, p. 477-507.

283. Cláusulas 34-36 (José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 36-38).

284. Cláusulas 15 y 16 (José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 15 y 30-32). J. GARCÍA MERCADAL, *La segunda mujer del rey Católico*, p. 110-111. En particular, Fernando reconoce a favor de su esposa las rentas fijadas en las capitulaciones matrimoniales: de la ciudad de Zaragoza, en Sicilia, y de las villas de Tárrega, Sabadell y Vilagrà, en Cataluña; 7.000 ducados sobre la Aduana Mayor de Nápoles; 4.000 más sobre las pécoras (3.000 ducados sobre las ferias de Lanchano y el resto a cargo del comisario real de las tierras de Labor, todo en Nápoles). Y además le concede como legado testamentario durante su viudez, 5.000 ducados con cargo a las rentas reales de la Basilicata. Pero con Carlos I y de acuerdo con la propia Germana, todo ello se sustituye por las rentas de las villas de Arévalo, Olmedo y Madrigal,

Además, nombra gobernadores de los reinos hasta la llegada de su nieto Carlos: de la Corona de Aragón, a su hijo natural Alfonso de Aragón, arzobispo de Zaragoza; y de la Corona de Castilla, al cardenal Cisneros, Francisco Ximénez.²⁸⁵

Sobre el gobierno de los territorios aragoneses, Fernando recomienda a Carlos «que no faga mudança alguna para en el gobierno y regimiento de los dichos reynos, [...], y mas que no trate ni negocie las cosas de los dichos reynos sino con personas naturales dellos ni ponga personas stranieras en el Consejo ni en el gobierno y otros officios», pues era la mejor manera de mantenerlos con «mucho contentamiento y descanso».²⁸⁶

El rey nombra, además, a sus albaceas: su esposa, doña Germana; su nieto y sucesor, el príncipe Carlos de Austria; su hijo natural, el arzobispo de Zaragoza; su tía, la duquesa de Cardona; su primo, el duque de Alba; Ramón de Cardona, virrey de Nápoles; su confesor, fray Tomás de Matienço; y su protonotario, Manuel Velázquez Clemente.²⁸⁷

Finalmente, el monarca fallece en la localidad de Madrigalejo la madrugada del 23 de enero de 1516.²⁸⁸ Y, cumpliendo también su voluntad, de hecho su primera disposición testamentaria, es enterrado con su primera esposa, la reina Isabel, en la Capilla Real de la catedral de Granada. Es llevado allí por un cortejo fúnebre, sin embalsamar y amortajado con el hábito dominico. Los restos llegan a Granada el 6 de febrero de 1516.

Sandoval, a manera de elogio fúnebre nos dice:

Era el Rey Catolico de mediana estatura, aunque muy fornido, muy exercitado y fuerte en las armas, mayormente a cavallo, prudente y suffrido en los trabajos, de juyzio claro, y assentado entendimiento, bien afortunado, justiciero, apacible, llano, humano. Y assi era muy amado de los suyos, aunque era poco liberal. Muy zelosso del servicio de Dios, como se vee por lo que hizo en España.

más otras determinadas de Salamanca, Ávila y Medina del Campo (en total suponen 25.168 ducados de oro anuales) durante toda su vida (MARQUÉS DE CRUÏLLES, *Germana de Foix*, p. 132-133).

285. Cláusulas 25 y 26 (José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 36-38).

286. Cláusula 25 del testamento (José Manuel CALDERÓN, *Testamento del rey Fernando el Católico*, p. 37). Enrique SOLANO CAMÓN, «Significado histórico», p. 294. Véase Josep SERRANO DAURA, «Carlos I y la Corona de Aragón», *Revista de Dret Històric Català* (Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Jurídics), núm. 17 (2018), p. 119-172.

287. Pedro ABARCA, *Segunda parte de los anales históricos de los reyes de Aragón*, p. 416.

288. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey Don Fernando el Católico*, libro x, cap. xcix, s/f. La leyenda dice que el rey falleció por el abuso de unas pociones afrodisíacas con cantiridina que le daba su esposa para permitirle engendrar y conseguir así un sucesor para la Corona (Regina PINILLA PÉREZ DE TUDELA, «Germana de Foix, una virreina per a València», a Rosa E. RÍOS LLORET y Susana VILAPLANA SANCHÍS (ed.), *Germana de Foix i la societat cortesana del seu temps*, Valencia, Generalitat de València, 2006, p. 57.

Finalmente fue uno de los excelentes principes del mundo en paz y en guerra. Tengale Dios en su gloria. Amen.²⁸⁹

Me gustaría recoger también la loa que desde Cataluña hacía de él Narcís Feliu de la Penya:

Fue el Catolico Fernando Restaurador de la Justicia, Fundador de Paz, Autor de la Monarquía, Reparador de la caída o resvaladiza Corona de Castilla; el primero que saco sus naturales a la luz y a la gloria de empresas forasteras, que la libro de los judios, y el ultimo extirpador de la venenosa potencia de los moros, aniquilando las mahometanas fuerças de los de Granada, que por tantos siglos la oprimian; el Artifice de la pureza y seguridad de su Fe, su libertador y triunfante vencedor de proprios y estraños [...]. Este fue quien tuvo a raya los mas belicosos reyes de Francia, arrancoles de Cataluña, les despojo y desterro de Napoles [...].²⁹⁰

7. A MANERA DE CONCLUSIÓN

El principal logro que se atribuye al reinado de Fernando el Católico e Isabel de Castilla es haber transformado el estado, o, más propiamente, dirigido el tránsito, como señalan los autores, del estado medieval al estado moderno.²⁹¹ Pero, aun así, ese objetivo no obedece tanto a un proyecto político bien previo y definido, sino al hecho de que Fernando e Isabel supieron sacar partido de las especiales circunstancias de su reinado, ocupando cada vez mayores parcelas de poder frente a los estamentos y las instituciones de sus distintos reinos.²⁹²

Y no podemos olvidar que el ensamblaje de las coronas de Castilla y Aragón no constituía una tarea fácil y requería el respeto de las respectivas instituciones. Aun así, en la aragonesa, con un régimen más restrictivo del poder regio, el monarca consiguió introducir cambios en su estructura de gobierno para reforzar su autoridad, y eso, paradójicamente, con el apoyo final de los estamentos o de una parte muy importante de los mismos.²⁹³

289. Fray Prudencio de SANDOVAL, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, p. 37.

290. Narciso FELIU DE LA PEÑA FARELL, *Anales de Cataluña*, p. 156.

291. Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Fernando II de Aragón, el Rey Católico», p. 12: «[...] con la unión dinástica resultante y con el proyecto político que llevaron a cabo se dio el paso que resultó ser decisivo para transformar la realidad histórica de la España medieval, caracterizada por la diversidad política de reinos, en la realidad de la España moderna como Estado-nación».

292. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 471.

293. Las dificultades de relación entre ambas monarquías conducen al rey a crear esas nuevas es-

Dicha unión dinástica, superado el peligro de separación que suponía el segundo enlace matrimonial de Fernando, con Germana de Foix, se mantendrá sin perjuicio de los conflictos que se suscitarán y se reiterarán en los siglos siguientes, fundamentalmente desde los territorios de la Corona de Aragón en reivindicación del derecho y de las instituciones propias frente a los abusos de la autoridad real y de sus oficiales.

En cualquier caso y para concluir, no podemos olvidar que Fernando II de Aragón es un príncipe admirado por Nicolás Maquiavelo hasta el extremo de convertirlo en un modelo de los príncipes europeos, como proclama en su obra *El príncipe* de «un modo sumamente apreciativo y admirativo».²⁹⁴ Efectivamente, Maquiavelo, en el capítulo XXI de la obra, «Por qué medios consigue un príncipe hacerse estimar», afirma:

A Fernando V, hoy día reinante en España, se le puede mirar como un príncipe nuevo, puesto que de simple rey de un estado pequeño ha llegado a ser por su grande reputación y gloria, el primer rey de la Cristiandad.

Apenas subió este príncipe al trono, cuando dirigió sus armas contra el reino de Granada, guerra que fue el fundamento de su grandeza, pues distraídos los magnates de Castilla con las batallas, estuvieron muy lejos de fijar su atención en las novedades políticas y de advertir la autoridad que el rey iba acrecentando cada día a costa de ellos, manteniendo con los caudales del pueblo y de la Iglesia, los ejércitos que le elevaban al alto grado de poder en que le vemos.

Para formar luego empresas todavía más brillantes, se cubrió mañosamente con la capa de religión, y por un afecto de piedad bárbara y cruel, lanzó a los moros de sus estados, rasgo verdaderamente deplorable y sin ejemplo.

Vistióse también del mismo disfraz para invadir sucesivamente el África, la Italia y la Francia, alimentando siempre los proyectos más vastos, y al mismo tiempo más idóneos para concentrar la atención de sus súbditos en los sucesos de su reino.

estructuras de gobierno que hemos visto (Consejo de Aragón, Real Audiencia, virreinos) (Luis GONZÁLEZ ANTÓN, «Las instituciones aragonesas», p. 207). Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Fernando II y Valencia», p. 471.

294. Esta obra la escribe Maquiavelo entre julio y diciembre de 1513, pero no se publica hasta 1532, y la dedica a Lorenzo de Médici, príncipe de Florencia y duque de Urbino. Existen numerosas ediciones, incluso traducidas al castellano. Con veintiséis capítulos bien estructurados, Maquiavelo se refiere a los principados ya existentes adquiridos por herencia, y los distingue de los de nueva creación y de los conquistados por las armas, así como de los eclesiásticos; también dedica unos capítulos a describir cuáles han de ser las grandes virtudes de un buen príncipe, y en uno se ocupa especialmente de la Italia de su tiempo. Véase: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Isabel la Católica vista desde la Academia*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2005, p. 159; Quintín ALDEA VAQUERO, *El cardenal infante don Fernando o la formación de un príncipe de España*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1997, p. 14-15; y Antonio FONTÁN, *Príncipes y humanistas. Nebrija, Erasmo, Maquiavelo, More, Vives*, Madrid, Marcial Pons, Ediciones de Historia, 2008, p. 279-280. Gustavo VILLAPALOS SALAS, *Fernando V (1474-1516)*, p. 294-295.

Así es como este príncipe ha sabido disipar las tormentas que se formaban contra él, y le hemos visto luego conseguir sus fines sin encontrar obstáculos de parte de sus súbditos.²⁹⁵

295. Seguimos la edición de Nicolás MACHIAVELLI, *El Príncipe de Maquiavelo, precedido de la biografía del autor y seguido del Anti-Maquiavelo o Examen del Príncipe, por Federico el Grande, rey de Prusia*, Madrid, Imprenta de D. José Trujillo, Hijo, 1854, p. 94-95. La obra incluye la traducción castellana de la obra de Maquiavelo y también la crítica que a su obra realizó Federico de Prusia; así, por ejemplo, al texto transcrito de *El Príncipe*, el príncipe prusiano afirma en su *Examen* simultáneo: «Fernando de Aragón no se contentaba siempre con hacer simplemente la guerra, sino que ocultaba sus designios bajo el velo de la religión, y abusaba con frecuencia de la fe de sus juramentos. La justicia salía a menudo de sus labios, pero ni estaba en su corazón ni se veía en sus acciones; y estas malas cualidades que tanto afearon sus virtudes, son precisamente las que elogia Maquiavelo» (Nicolás MACHIAVELLI, *El Príncipe de Maquiavelo*, p. 97). Otra edición muy reciente en castellano es: Nicolás MAQUIAVELO, *El Príncipe*, traducción de Lilia Villanueva, México, Selector, 2017 (Buque de las Letras).

ALGUNES REFLEXIONS SOBRE L'ÚS DE LA LLENGUA A LA CATALUNYA BARROCA I LA SUPERACIÓ DEL CONCEPTE DE *DECADÈNCIA*¹

Xavier Baró i Queralt

Universitat Internacional de Catalunya

Resum

Fins fa relativament poc, la historiografia i la cultura catalanes de l'època moderna, sobretot del segle XVII, es consideraven una etapa decadent de la cultura catalana. En els darrers anys, aquest panorama ha començat a canviar substancialment. En el present article es presenten algunes reflexions sobre la superació del concepte de *decadència* i es mostren diversos casos pel que fa al posicionament dels autors catalans del moment davant la tria de la llengua en què escrivien les seves obres.

Paraules clau: historiografia, cultura catalana, Barroc, Decadència.

ALGUNAS REFLEXIONES SOBRE EL USO DE LA LENGUA EN LA CATALUÑA BARROCA Y LA SUPERACIÓN DEL CONCEPTO DE *DECADENCIA*

Resumen

Hasta hace relativamente poco, la historiografía y la cultura catalanas de la Época Moderna, sobre todo del siglo XVII, se consideraban una etapa decadente de la cultura catalana. En los últimos años, este panorama ha comenzado a cambiar sustancialmente. En el presente artículo se presentan algunas reflexiones sobre la superación del concepto de *decadencia* y se muestran varios casos sobre cómo se posicionaron los autores catalanes del momento ante la elección de la lengua en la que escribían sus obras.

Palabras clave: historiografía, cultura catalana, Barroco, Decadencia.

1. Aquest article ha estat realitzat en el marc del projecte d'investigació «Poder y representaciones culturales en la Época Moderna: la monarquía de España como campo cultural (siglos XVI-XVIII)» (ref.: HAR2016-78304-C2-1-P), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern espanyol.

SOME REFLEXIONS ABOUT USE OF LANGUAGE
IN BARROC CATALONIA AND SUPERATION
OF CONCEPT OF *DECADENCIA*

Abstract

Until relatively recently, the Catalan historiography and culture of the Early Modern Age, especially the 17th century, were considered to be a declining stage of Catalan culture. In the last years, this panorama has begun to change substantially. This article presents some reflections on the overcoming of the concept of *decline*, and several cases are presented on how the Catalan authors of the moment were positioned before the choice of the language in which they wrote their works.

Keywords: historiography, catalan culture, Baroque, Decline.

QUELQUES RÉFLEXIONS SUR L'USAGE DE LA LANGUE
DANS LA CATALOGNE BAROQUE ET LE DÉPASSEMENT
DU CONCEPT DE *DÉCADENCE*

Résumé

Jusqu'à relativement récemment, l'historiographie et la culture catalanes de l'époque moderne, notamment du XVIIe siècle, étaient considérées comme une étape décadente de la culture catalane. Depuis ces dernières années, cette approche s'est substantiellement modifiée. Le présent article présente quelques réflexions sur le dépassement du concept de *décadence* et illustre par quelques exemples la position adoptée par les auteurs catalans de l'époque face au choix de la langue dans laquelle ils écrivaient leurs œuvres.

Mots-clés: historiographie, culture catalane, baroque, décadence.

1. INTRODUCCIÓ

Fins fa relativament poc, els manuals d'historiografia i de literatura catalanes passaven de puntetes per l'època moderna. Partint d'una interpretació curulla dels paradigmes interpretatius de la Renaixença, després d'un període gloriós, el de la cronística baixmedieval, semblava que la historiografia catalana barroca no tenia cap interès i només servia per a exemplificar la decadència política i cultural en què havia caigut el Principat. Afortunadament, els estudis des de l'àmbit de la literatura (Albert Rossich i Pep Valsalobre, entre d'altres) i la historiografia (Antoni Simon,² Jesús Villanueva, Fernando Sánchez Marcos) han fet canviar un panorama que semblava desolador. En presentar el seu manual sobre literatura i cultura catalanes de l'època moderna, Valsalobre apuntava tres fets que evidenciaven les dificultats per a la persona interessada en aquest període cultural: el desconeixement generalitzat de la història cultural de l'època, una clara actitud negativa envers el període i la manca d'una història literària actualitzada del període sencer.³ Quelcom semblant es podria dir de la historiografia catalana del segle XVII,⁴ si bé, com hem dit, el paradigma interpretatiu ha anat canviant en els darrers anys. Segons Simon, «hi ha elements per fer judicis més matisats sobre la historiografia d'aquest període i no condemnar-la directament a la foguera».⁵

En aquest article pretenem presentar una sèrie de reflexions i dades sobre el ja (gairebé) superat concepte de *decadència*, i estudiar també alguns aspectes vinculats a la tria de la llengua en les obres dels nostres autors barrocs. És per això que, tal com ha apuntat Fernando Sánchez Marcos, cobren una importància especial els pocs testimonis existents de la «gent corrent» de l'època, com poden ser els dietaris de Miquel Paretts o el del petit propietari rural Joan Fàbrega de Cererols,⁶ a banda dels autors més consagrats, els que conegueren una major difusió en el seu moment. A partir de les

2. A. SIMON, «La historiografia del Barroc (de Jeroni Pujades a Narcís Feliu de la Penya)», a A. BALCELLS (coord.), *Història de la historiografia catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2005, p. 93-116.

3. P. VALSALOBRE i A. ROSSICH, *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, Barcelona, UOC, 2008, p. 11.

4. Cal destacar, entre d'altres, els treballs de J. VILLANUEVA, *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII: las polémicas sobre los orígenes medievales de Cataluña*, Alacant, Universitat d'Alacant, 2004, i X. BARÓ, *La historiografia catalana en el segle del Barroc (1585-1709)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2009, i «L'escriptura de la història i la identitat catalana: de Jeroni Pujades (1568-1635) a Antoni de Capmany (1742-1813)», *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. XXI (2016), 25 p.

5. A. SIMON, «La historiografia del Barroc (de Jeroni Pujades a Narcís Feliu)», p. 93. En aquest mateix text, Simon apunta dues causes que explicarien la limitació de la historiografia barroca: no haver utilitzat una metodologia que s'alliberés del llast precientífic de l'època i la utilització excessiva del discurs històric com a arma política.

6. Vegeu F. SÁNCHEZ MARCOS, «Memòria i identitat a la Catalunya del segle XVII: la construcció social del passat», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, vol. 23, núm. II (2003), p. 477-489.

obres més conegudes i difoses, però també de la literatura de caire personal i memoria-
lístic, es pot forjar una visió més completa de la complexa realitat catalana de l'època.

2. LA TRIA DE LA LLENGUA A LA CATALUNYA BARROCA

En aquest tema no pretenem dur a terme un estudi de la història de la llengua catalana en el segle XVII, ni tampoc estudiar el denominat *conflicte* entre català i castellà en l'època moderna, sinó que més aviat volem centrar-nos en quins foren els motius i els arguments dels autors en la tria de la llengua. Bona part d'aquesta informació s'extreu de les introduccions de les obres, on s'acostuma a fer una referència a aquesta qüestió. De fet, es tracta de veure com la llengua és valorada per alguns autors del segle XVII per tal de justificar, entre altres assumptes, una sèrie de privilegis i un tracte específic per part de la monarquia catòlica.

Precisament per això, val la pena tenir present, segons el nostre punt de vista, una sèrie de qüestions preliminars. Cal fugir del debat polític presentista i centrar-se, fins on sigui possible, en la consulta de les fonts primàries, sense fer-ne lectures presentistes, polititzades o anacròniques. És ben sabut que els termes que utilitzem en l'actualitat no tenien el mateix sentit en l'època moderna. En aquest context, la relació entre l'estudi de la història i l'estudi de la semàntica i l'hermenèutica pot ajudar a (re)plantejar temes i qüestions que a primera vista esdevindrien tan clars com inexactes.⁷ Conceptes com *nació*, *pàtria* o *país* han variat el seu significat, així com les diverses accepcions que té el terme *Catalunya* al llarg de l'època moderna.⁸

D'altra banda, és important tornar a recordar que la idea de *nació* en el sentit que té avui en dia no neix fins després de la Revolució Francesa.⁹ Fetes aquestes dues observacions preliminars, sembla evident per a bona part de la historiografia actual que Catalunya tenia uns índexs d'alfabetització minsos, com la resta de territoris europeus de l'època,¹⁰ i que el castellà només era conegut per alguns sectors de la

7. Cfr. R. ROBIN, *Histoire et linguistique*, París, Armand Colin, 1973.

8. Vegeu, entre d'altres, M. BAJET i E. MERCADÉ, «Diverses nominacions per a Catalunya en el *Dietari del Antich Consell Barceloní*: 1576-1585 i 1668-1677», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, vol. 9 (1989), p. 201-215; E. DURAN, «Patriotisme i mil·lenarisme al segle XVI», *Recerques*, vol. 32 (1995), p. 7-18.

9. Joan Lacavalleria, en el seu diccionari català-llatí (1696), posa com a exemple de nació la nació espanyola, és a dir, «los espanyols de nació». Vegeu Joan LACAVALLERIA, *Gazophylacium Catalano-Latinum*, Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1696, p. 756.

10. Cfr. A. PETRUCCI (ed). *Libros, editores y público en la Europa moderna*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1990.

noblesa i l'alt clergat català,¹¹ vinculats de manera gairebé exclusiva al món urbà. Pel que fa als manuscrits i les obres impreses, al llarg de l'època moderna el català no té només com a *rival* la llengua castellana, sinó que també ha de *competir*, en altres registres, amb el llatí i l'italià. D'altra banda, com és ben sabut, el castellà és considerat un idioma de major difusió que el català.

3. ACTITUDS DAVANT LA LLENGUA: DEFENSA, PRAGMATISME I MENYSTENIMENT

Les diverses consideracions lingüístiques són assumides de maneres ben diferents pels autors de la Catalunya barroca, i els llibres publicats en són un fidel reflex.¹² Sens dubte, la polèmica més coneguda fa referència a quina havia de ser la llengua utilitzada en la difusió de la fe catòlica. De fet, aquest fou un dels principals afers dels concilis provincials eclesiàstics de Tarragona entre els anys 1635-1636 i 1636-1637. El tema, però, es continuà tractant posteriorment i aparegueren obres escrites sobre la qüestió. Així, Alexandre Ros optà per la defensa acarnissada del castellà:

Cáusame admiración que hagan tan ignorante, con tan rigurosa generalidad, del Castellano en este Principado, donde todos los libros que se imprimen son en esta lengua. Las freqüentes impresiones, más continuas que en ninguna parte de España, agotadas por el séquito de los libros, ¿no es argumento evidente que se lee mucho en Castellano y que se entiende? [...] ¿Dónde se imprimen más Tomos de Comedias que en Cataluña, y se rozan no sólo de los Críticos, sino del vulgo, hallándose más en las almodillas de las damas, que en las librerías de los Doctos? Luego entienden las lenguas las mugeres aun en elevada oración, y en lo pomposo del verso [...]. Los oficiales entienden a los Castellanos, quando mercan algo en sus tiendas; y no dudo que si les dizen alguna injuria, se indignan, que es señal que entienden comúnmente los plebeyos esta lengua.¹³

11. Cfr. J. M. NADAL, «El català en els segles XVI i XVII», *L'Avenç*, vol. 100 (1987), p. 24-30; M. SEGARRA, «El conflicte lingüístic català-castellà als segles XVI i XVII», a *Història de la cultura catalana*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1997, p. 169-192.

12. He intentat reflectir les aportacions històriques i literàries més destacades a: X. BARÓ I QUERALT, *La toga, l'espasa i la mitra: antologia de textos d'història i literatura catalanes del Barroc (1573-1709)*, Barcelona, Dux, 2009.

13. J. GÓMEZ ADRÍN (pseudònim d'Alexandre Ros), *Memorial en defensa de la lengua castellana para que se predique en ella en Cataluña*, 1636 (?), també afirma: «[...] esta lengua [la castellana] substancialmente es una en toda España, aunque tiene diferencias accidentales en diversas provincias».

Però altres autors optaren per la defensa abrandada del català, com ara Dídac Cisteller en la seva resposta a Alexandre Ros. Cisteller defensava l'ús del català en la prèdica religiosa argumentant que el castellà era força desconegut al Principat, a excepció dels alts estaments de la ciutat de Barcelona:

Piensa [...] el doctor Adrín que [...] si San Pablo en Corinto, donde sola una lengua se hablava, predicava en muchas por la variedad de gentes que a ella, como emporio, acudían, en las de Cataluña se ha de predicar en Castellano por el trato que con los castellanos tienen. Este argumento flaquea por mil partes. Primo, porque si algo provasse, probaría solamente que en Barcelona, escala de Italia y emporio de Naciones estrangeras, se avía de predicar en castellano. Pero ¿cómo lo prueba de Tortosa, Girona, Lérida, que a todo tirar sólo ven dos o tres días, y bien de passo, algún castellano? ¿Qué será de Manresa, Solsona, Vique y Urgel, que si ven algún castellano es por milagro? [...] Lo que veo es que siempre toma a bulto las Ciudades de Cataluña sin señalarlas, porque sabe, quitada Barcelona, en ninguna de las demás poder llamarse común el castellano. Luego todo el pleyto es por sola Barcelona, y aun en ésta la plebe, que es la mayor parte, no la entiende, como los barrios de los Arrabales, la parroquia entera de San Pedro (pues en ella se predica en Catalán por juzgarse no se percibe el castellano), mucha parte de la parroquia de Santa María de Pescadores y Hortelanos, y assí de las demás, de que no cabe poca parte a la misma Catedral en la qual santíssimamente el Señor Obispo que meritíssimamente preside oyen ella, haze se prediquen en Catalán los Sermos que Su Ilma. reparte.¹⁴

En síntesi, es pot copsar que el debat pivotava sobre tres qüestions fonamentals: el grau de difusió real de cada llengua a Catalunya, la valoració de la capacitat expressiva d'ambdues llengües i la vinculació de la llengua castellana al poder polític (com se sap, el castellà havia esdevingut la llengua de la monarquia catòlica).¹⁵ L'exaltació del català és duta a terme també per Andreu Bosch, que el 1628 ja es lamenta del desnivell que s'aprecia respecte a la llengua castellana:

Molt mes ocasio tenien los Cathalans de posar en mes alt punt llur llengua, puix de son natural es estada tant propria, pulida, apta, y rebuda com està dit, si sobre ella se agues fet semblant estudi, com de la Castellana, desterrant los noms improprios, y barbaros, y tenintli mes aficio no abusant de ella, ni mesclantli tantes improprietats, y syllabas, fora de son natural, y no-s fos arribat a tant gran necesidad,

14. D. CISTELLER, *Memorial en defensa de la lengua catalana para que se predique en ella en Cataluña*, Tarragona, Gabriel Roberto, 1636.

15. R. GARCÍA CÁRCCEL, *Las culturas del Siglo de Oro*, Madrid, Historia 16, 1999, p. 150-151.

y estrem que ja no's te per saui, ni ben parlat, qui no diu paraules extraordinaries, sens saber lo que diu, mudant las vocals, y de ells entran, y se comunican, sens pensar, tantes necedats, barbarismos, y improprietats als demes, y resta la llengua tant corrupuda, y barbara.¹⁶

Al llarg del Barroc sovintegen les defenses i lloances de la llengua catalana, combinades amb una clara manifestació de preocupació per la manca de cultiu de les lletres al Principat. El carmelità de Perpinyà Josep Elies Estrugós lamenta que «axí per falta de estudi si a pochs que sàpian parlar català y menos escriure»,¹⁷ i el clergue Josep Romaguera, tractant d'imitar l'estil de Gracián, també manifesta el seu dol, la seva preocupació per l'estat de la llengua:

Si-m vituperas lo aver escrit en Cathala, not temo; porque murmurant la lle[n]gua, ab que parlas, fentla instrument de sas ignominias, los mateixos ecos del vituperi, resonan Calumnias à ta vil censura. [...] Pero ò llastima! Que las medodias de tants Orfeos Cathalanas, que pogueren moures emulacio als mes sutils estrangers, vajan entre recatats aplauso, si yà no es, que las sepulte lo olvit, sent la privaciò, digne suplici de nostre descuyt. Que Nació no gosa, son parestatje en la celebre llibreria del Parnaso, aont los forasters curiosos cultiva[n] sa noticiosa inclinaciò, y saben fins sos Antipodas, que en lo Cor del augusto Apolo, te lustre lo plectre de sos Alumnos. Sols la nostra, es la que desprecia esta gloria en sos ingenis.¹⁸

Situats en els primers compassos del segle XVIII, el catedràtic de retòrica gironí Narcís Julià s'expressa en termes semblants, tot recordant Andreu Bosch:

Totas las naciones se enobliren ab art tant cèlebre, y se esmérán en tenir poetas en son propri ideoma; sols la nostra és la que menos los aprecia, estimant més als que se exercítan en llengua agena, lo que ha ja més de una centúria judicaba digne de plor, en son doctíssim llibre de *Títol de honors de Cathalans*, lo Doctor And[r]eu Bosch, digne per sos escrits de fama eterna. Perquè ja en son temps apreciaban los naturals la llengua estrangera, causant ells mateixos menspreu y vilipendi a la de la pròpia pàtria.¹⁹

16. A. BOSCH, *Summari, índex o epítome dels admirables títols d'honor de Catalunya*, Rosselló i Cerdanya, Perpinyà, Pere Lacavalleria, 1628, p. 27.

17. J. E. ESTRUGÓS, «Al lector», a J. E. ESTRUGÓS, *Fènix català, o llibre del singular privilegi, favors, gracias y miracles de Nostra Senyora del Mont del Carme*, Perpinyà, Esteue Bartau, 1644.

18. J. ROMAGUERA, «Pròlech al lector», a J. ROMAGUERA, *Atheneo de grandesa sobre eminencias cultas, catalana faciúndia, ab emblemas il·lustrada*, Sueca, Lletra Menuda, 1980.

19. N. JULIÀ, *Parnàs Català*, 1703, f. 1. Es tracta del manuscrit 350 de la Biblioteca del Monestir de

També trobem autors que semblen optar per la resignació, pel canvi d'idioma. N'és un exemple clar Francesc Martí Viladamor:

Y para que lo afectado de éste supla la senzillez del catalán idioma, evocando su universal jurisdicción al más dessabrido pecho, dexo industrioso por remissa la lengua de mi querida nación y hurto lícitamente al enemigo la suya.²⁰

N'hi ha d'altres que mostren un clar recel (Pere Gil)²¹ i d'altres que, amb esperit canviant, passen del recel a la naturalitat (Jeroni Pujades).²² Pel que fa a la prosa religiosa, en general predomina un esperit —diguem-ne— utilitari, tant si es tria la llengua castellana (major difusió) com si es tria la catalana (és la llengua més coneguda pels habitants del Principat). Hi ha casos interessants, com el del catecisme de Juan Eusebio Nieremberg, l'original del qual era en castellà però fou traduït al català per a obtenir una major difusió entre els lectors del Principat.²³ En canvi, Reginald Poc justifica així la tria de la llengua castellana:

Aduierte ultimadamente que si el lenguaje no es tan proprio y casto como el que hablan los senadores de Toledo, ni tan fecundo como el de los predicadores de Andaluzia, el autor no es toledano ni andaluz, sino catalan, y que por ue[n]tura todos los castellanos y andaluces juntos no sabran hablar otro tanto ni con tanta propiedad en catalan como el ha hablado aquí en castellano [...]. Catalán soy, y de

Montserrat (reedició a càrrec d'Albert Rossich, *Una poètica del Barroc: El "Parnàs català"*, Girona, Estudi general, 1979).

20. Fragment citat a X. TORRES (ed.), *Escrips polítics del segle XVII. Tom I. Notícia Universal de Catalunya de Francesc Martí Viladamor*, Vic, Eumo, 1995, p. 31-32.

21. P. GIL, *Menyspren del món*. En el pròleg opta per escriure el llibre en llengua catalana perquè la castellana «a penes és ben entesa de la gent comuna i plebeia». Citat a: M. SEGARRA, «El conflicte lingüístic català-castellà», p. 185. D'altra banda, en l'obra catequètica *Modo d'ajudar a ben morir*, Pere Gil afirma: «[...] per ser esta llengua la mia natural y per fer aquest bé a la nació cathalana». Altres autors secundaris, com Jeroni Taix en el *Llibre dels miracles de Nostra Senyora del Roser* (Barcelona, Sebastià Cormellas, 1592), afirmen que «pareixia que feyha injuria als meus Cathalans y a la mia llengua, he volgut pendrer aquest treball de fer-lo en llengua Cathalana». També Pere Nicolau, catedràtic de la Universitat de Perpinyà, en el prefaci del *Llibre y declaració dels noms, virtuts, perfeccions, gràcies, títols, excel·lencies y grandezas de la sempre Santa y Verge Maria Mare de Déu* (1630), afirma «aver escrit aquest llibre en la nostra pròpia i natural me ha obligat lo que dec a una nació, pàtria y parròquia».

22. Pujades, en el pròleg a la *Crònica universal del Principat de Catalunya* (1609), considera que és «ingrat à la Patria i a la nació dexant la propia per altra llengua», però també dedica poemes en castellà als ducs de Cardona (J. M. NADAL, «El català en els segles XVI i XVII», p. 29). Sobre aquest autor, vegeu E. MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades*, Barcelona, IEC, 2010.

23. X. BARÓ I QUERALT, «Juan Eusebio Nieremberg (1595-1658) a Catalunya: principals edicions de les seves obres (s. XVII-XVIII) i la traducció catalana del seu Catecisme», *Revista Catalana de Teologia*, vol. 42, núm. 1 (2017), p. 91-107.

tal me precio, que si escrivo en castellano es porque es más entendida la lengua y desseo se entienda la devoción destes Santos.²⁴

En qualsevol cas, l'obra de Poc és introduïda per una sèrie de poemes la majoria dels quals estan escrits en català.²⁵ Per la seva banda, Joan Lacavalleria, en el moment de publicar el seu diccionari català-llatí (1696), s'expressa de la manera següent:

La consideracio de no tenir nosaltres vocabulari copiós traduït lo Catalá ha fet dar á la Estampa lo present; y si be lo Fons verborum, y lo Vocabulari son llibres molt erudits, totavia se troban tant succints, que en ells falta un numero considerable de vocables, y tant poch exornats, que contenen poques frases no solament pera la composició, sino tambe pera variarla.²⁶

Sembla evident, per tant, que moltes obres de caire espiritual s'escrigueren en català perquè aquesta era la llengua del poble, el qual amb dificultats podia llegir en castellà. L'any 1666 Francesc Marès escriu en el pròleg de la seva obra sobre la Mare de Déu de Núria:

Escrichlo en llengua cathalana a peticio de algunas personas, y tambe perq[ue] aquest Santuari ordinariament es frequentat de la gent de las montanyas de Cathalunya, que may son exits de entre aquellas montanyas, y no entenen la llengua castellana, o no tindrian tant gust en llegirla com tindran en la propria de sa patria.²⁷

I en termes semblants s'expressa Francesc Baucells, que en la seva *Font mística y sagrada del Paradís de la Iglesia* (1704) reconeix:

Per alguns anys de experiencia que tinch, en las diferents Missions que he fetas en moltas y diferents parts de aquest Principat de Cathalunya, he vist (Germans meus) la gran necessitat que tenen molts de tenir una obra manual, o promp-

24. R. POC, «Aduertencias para quien leyere», a R. POC, *Compendio de la vida, muerte y milagros de los dos gloriosos labradores, San Galderique de Canigon, San Isidro de Madrid*, Perpinyà, Luys Roure, 1627.

25. Paga la pena destacar que alguns d'aquests versos són escrits per dones, bàsicament religioses dominiques de Perpinyà.

26. J. LACAVALLERIA, «Al lector», a J. LACAVALLERIA, *Gazophylacium Catalano-Latinum*, Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1696.

27. F. MARÈS, «Prolech al lector», a F. MARÈS, *Història i miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Núria*, Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1666.

tuari en romans cathalá perque los Pares de familia, pugan ensenyar à sos fills, y criats, y apendrer las cosas mes necessarias, que uns, y altres deuen saber.²⁸

També trobem autors com Onofre Manescal, que a l'inici del segle XVII es veuen amb l'obligació personal de vindicar les virtuts de l'idioma català:

Pero [el català] és llengua curta. Si vol dir que no tenim tants vocables com los castellans, és no saberla, puys és fertilíssima. Si entenen qu'és curta perquè no és comuna, y no la entenen tots, té rahó, però axò és molta alabança de nostra llengua, «Ditticiliaque pulchra», digué l'altre, las cosas millors no són fàcils, sinó dificultosas, y per ser-ho tant nostra llengua, la sabem tan pocs. Si vol dir qu'és curta perquè los vocables no són tant llargs com los d'altres llengües, acerteu, però esta és entre altres una grandesa de nostra llengua, que essent curts los vocables la significació sia llarga.²⁹

Un cas curiós és el de Narcís Camós, que en el *Jardín de María* (1657), obra situada en el context de la postguerra del conflicte del 1640, sembla avergonyir-se d'haver trobat documents escrits en català. Vegem-ne un fragment:

Son muchas las marauillas que por esta Image[n] obrò el Cielo [fa referència a la Mare de Déu de les Sagues], dentre las quales no dexarè de referir aquella que por manifestar su grandeza quiso Dios que se viesse dentro del agua, qua[n]-do huuo sucedido el milagro de su inuencion, como después de tiempo advirtieron muchos, y se halla en el auto que por esso se sacó, que contiene lo siguiente, aunque en lengua catalana.³⁰

Així, després del conflicte del 1640 trobem testimonis que mostren una reculada clara del català, com el conegut fragment de Jacint Ayom (probable pseudònim de

28. F. BAUCCELLS, «Carta dedicatoria», a F. BAUCCELLS, *Font mística y sagrada del Paradís de la Iglésia*, Barcelona, Joseph Teixidó, 1704. De manera gairebé idèntica s'expressa Joan Àngel Serra quan afirma que la temàtica de la seva «se troba en molts llibres, en uns en llatí (i no és per tots), en altres en romanç castellà, però jo, que desitjo ser deutor a tots, doctes e indoctes, a pobres i a rics, lo oferesc per comoditat de los d'est principat de Catalunya en romanç català». Vegeu J. À. SERRA, «Epístola al lector», a J. À. SERRA, *Llibre dels miracles de Nostra Senyora del Carme*, Barcelona, Jeroni Palol, 1701.

29. O. MANESCAL, *Sermó vulgarment anomenat del Sereníssim Senyor Don Jaume II*, Barcelona, Sebastià Cormellas, 1602, p. 2. En termes gairebé idèntics s'expressa el literat Jacob Perrinet en el sonet en què elogia Miquel Mates pel fet d'haver escrit la seva obra en català. Aquest sonet s'inclou en les dedicatòries inicials del llibre de Mates. Vegeu J. PERRINET, «Sonet», a M. MATES, *La devota peregrinació de la Terra Santa, y ciutat de Hierusalem*, Barcelona, Gabriel Graells i Giraldo Dotil, 1604.

30. N. CAMÓS, *Jardín de María, plantado en el Principado de Cataluña*, Barcelona, Jayme Plantada, 1657, p. 248.

Jacint Moia) que el 1674 tradueix al castellà l'obra de temàtica militar de Domènec Moradell. Ayom afirma taxativament:

De la lengua catalana han fenecido las admisiones y aplausos, no sé si por mal entendida o por mal recibida [...]. Tan trocados miramos los tiempos, que si ahora escribiera en lengua catalana aunque fuese un Salomón, no sería aplaudido.³¹

També, a la darrereria del segle XVII (1699), el jesuïta Francisco Mora mostra una certa prevenció no sols envers la llengua catalana, sinó també envers el poble català en general. Sens dubte, els esdeveniments polítics havien arrelat en determinades consciències:

He visto el Libro que en lengua del País, para ser mas comun su inteligencia, y assi el aprovechamiento mas vniversal, cuyo Author es el Doct. Iosef Plens, Cura dignissimo de la Iglesia Parroquial de S. Iayme de Mollerusa, y no hallo cosa repugnante à nuestra Santa Fè Catholica, ni definiciones de los Sagrados Concilios, ni tradiciones de la Santa Madre Iglesia, ni menos à las buenas costumbres: antes bien contiene doctrina muy provechosa, pia, y devota confirmada con authoridad de muchos Santos, y Escritores [...]; pudiendo Cataluña agradecer al Señor, que siendo país tan suyo le aya favorecido con Retor de tan vniversal vtilidad.³²

Aquest fet planteja una realitat dual: per als llibres escrits amb la intenció que fossin llegits més enllà de Catalunya sovint s'emprava el castellà, mentre que en les obres d'àmbit estrictament català es planteja el debat sobre l'ús del català, ja sia perquè el castellà no és prou conegut per la població catalana (tal com s'ha dit, és el cas de la literatura religiosa), ja sia per un sentiment d'afirmació en voler escriure en la pròpia llengua. Aquesta és la postura defensada per Narcís Peralta l'any 1620:

A esto digo que he andado siguiendo los passos de mis mayores en este mismo caso, que no han escrito en latin, sino en nuestro cathalan [...] a lo demas digo que tenia escrito este memorial en lengua cathalana mas mandaronme personas a quien deuo respeto y obediencia lo traduxesse en castellano, mouie(n)doles a ello el dezeo que tienen que se publique en estraños reynos (harta desdicha para

31. D. de MORADELL, *Compendio de los preludios del arte militar*, Barcelona, Jacinto Andreu, 1674. Citat a: A. COMAS, *La Decadència*, Barcelona, Els Llibres de la Frontera, 1986, p. 36.

32. F. MORA, «Aprobacion del P. Francisco Mora de la Compañia de Iesus», a J. PLENS, *Catecismo pastoral de plàtiques doctrinals, y espirituels per tots los diumenges del any vtilissim, y profitos; a tots los rectors, y regint cura de animas, com tambe confessors y predicadors*, Barcelona, Rafel Figueró, 1699.

mi) por no ser nuestra lengua entendida fuera los limites deste Principado, auendose la castellana estendido tanto que ya parece querer competir con la latina.³³

Després d'una dècada, Antoni Vicenç Domènec s'expressa en termes similars:

Tambien si van [les vides dels sants] en Castellano, entienas ha sido para que la vniversalidad del Idioma las comunicara, y ternan mucha ocasión de alabar a Dios en sus Santos. Y si van en Castellano humilde, es no por ofender al delicado gusto del cortesano, sino para que el Catalan, que nunca ha salido de entre estos montes, pueda leer las vidas de sus santos patricios, aunque en lenguaje Castellano, llano para el, y facil de entender.³⁴

I a l'inici del segle XVIII trobem el conegut fragment de Feliu de la Peña on justifica el canvi lingüístic apel·lant a la major difusió de la llengua castellana:

Siendo Catalan, y natural de Barcelona parece devia escribir esta Obra en el Catalan Idioma; pero para que se dilaten las noticias, y por los papeles, y libros que en la Centuria de 1600 se han escrito en Idioma Castellano, desdorando algunas acciones de Cataluña; deviendo manifestar si equivocacion, no puedo escusar la respuesta en la Lengua castellana.³⁵

No ens ha de sorprendre, doncs, que a la darrerria del segle XVII l'incipient criticisme historiogràfic liderat per Pau Ignasi de Dalmases emprés com a «lingua franca» el castellà, tant en la seva obra més coneguda, la *Dissertacion historica por la patria de Paulo Orosio* (1702),³⁶ com en les sessions de l'Acadèmia dels Desconfiats.³⁷

Òbviament, en temps de guerra les tensions s'aguditzen. És interessant destacar el testimoni aportat per un pamflet anònim escrit en ple conflicte del 1640, on es relaten uns fets d'armes a la Terra Alta:

33. N. PERALTA, «Al lector», a N. PERALTA, *Memorial en favor de la ordinación hecha por la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Geronimo Margarit, 1620.

34. A. V. DOMÉNECH, «Prólogo al lector», a A. V. DOMÉNECH, *Historia general de los santos y varones ilvstres en santidad del Principado de Catalvña*, Girona, Imprenta de Gaspar Garrich, 1630.

35. N. FELIU DE LA PEÑA, «Al letor», a N. FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña*, Barcelona, Joseph Llopis, Jayme Svrià, Juan Pablo Martí, 1709, 3 v. Reedició facsímil a cura de Jaume Sobrequés: Barcelona, Base, 1999.

36. P. I. de DALMASES, *Dissertacion historica por la patria de Paulo Orosio, discípulo y amigo de las dos clares lumbreras de la Iglesia, s. Jerónimo y s. Agustín. Que fue Tarragona, en Cataluña, y no en Braga en Portugal. En que se satisfacen las razones que en contra escribió el Excelentísimo Señor Marqués de Mondéjar*, Barcelona, Rafael Figueró, 1702.

37. P. VOLTES I BOU, *Pau Ignasi de Dalmases i el seu temps*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1962.

Te escribo esta pequeña relación en lengua castellana que tantos millares de razones tienes para aborrecer a los naturales que la hablan pero como sospecho que negocio de nuevas corre por diversas partes del mundo, y por todo él se habla agorra de las guerras de nuestra patria oprimida injustamente de castellanos [...]. Por si acaso llegare a estampa y corre por algunas provincias [...] como la lengua castellana corre más que la nuestra por el mundo, para que todo él se entienda qual crueles, bárbaros y fementidos son nuestros enemigos los castellanos, hago esta relación en castellano.³⁸

Així, aquest podria ser el panorama general, que es veu alterat en moments de conflicte. En la Guerra dels Segadors, doncs, hi ha autors que fan una lectura més «polititzada» i ideològica de la llengua.³⁹ En qualsevol cas, sembla evident que no es pot parlar d'una posició única a Catalunya pel que fa a l'ús i el prestigi de la llengua catalana. Aquests posicionaments diversos es perceben nítidament en la historiografia actual (recordeu, a tall d'exemple, el posicionament antagònic d'autors com Modest Prats o Mila Segarra enfront del de John H. Elliott). Certament, cal relacionar aquests fets amb la suposada decadència viscuda per la literatura catalana en aquest període. Albert Rossich argumenta que no es pot parlar de decadència. La tesi de Rossich és clara i presenta novetats interpretatives enfront d'altres plantejaments més tradicionals, com els de Riquer i Comas:⁴⁰ el català davallà en el moment en què assumí el model literari castellà barroc, que no s'ajustava al model català (més clar, sense artificis).⁴¹ En aquest sentit, és interessant recordar la dicotomia argumentada per J. M. Nadal (el català és usat per a llibres de temàtica real i quotidiana, mentre que el castellà ho és per a llibres de caire més intel·lectual).⁴² Tot i això, s'han de recordar aportacions de literats com Francesc Fontanella, que en obres com *Amor, finesa y porfia* (1642) tracta de demostrar que el català pot ésser també llengua de registre culte i teatral. Així, doncs, el concepte de *decadència* (format pels impulsors de la Renaixença, fet que no es pot oblidar) hauria de ser, com a mínim, qüestionat.

38. *Relación muy verdadera de las trayciones y crueldades con que el Conde de San Guin y sus soldados entraron y saquearon la villa de Arnes*, 1642, Biblioteca de Catalunya (BC), Fullets Bonsoms (F. Bon.), ms. 5973, f. 1-1v.

39. Cfr. M. SEGARRA, «El conflicte lingüístic català-castellà», p. 174 i seg.

40. A. COMAS, «La cultura catalana en la època del Barroco», a Ramón MENÉNDEZ PIDAL (dir.), *Historia de la cultura española: El Siglo del Quijote (1580-1680)*, vol. II, *Las letras, las artes*, Madrid, Espasa Calpe, 1996, p. 513-576.

41. A. ROSSICH, «La literatura catalana del Renaixement a la Renaixença», *Revista de Catalunya*, vol. 71 (1993), p. 125-139, i «La literatura (1516-1716)», a *Història de la cultura catalana*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1997, esp. p. 163-166.

42. J. M. NADAL, «El català en els segles XVI i XVII», p. 30.

En definitiva, sembla clar, segons l'opinió d'autors com August Rafanell, que els catalans del sis-cents tenien una clara consciència lingüística⁴³ i que aquesta gaudia de més prestigi davant els alts estaments i la monarquia. Enfront d'aquesta realitat, com hem vist, hi ha posicionaments diversos i fins i tot antagònics,⁴⁴ però es pot apreciar que en alguns casos l'afany de difondre els esdeveniments comporta el canvi de llengua sense contemplacions i fins i tot, com en el cas de Francesc Martí Viladamor, el reconeixement que el castellà és la llengua de l'«enemic».

4. CONCLUSIONS

Després d'analitzar desenes de casos, podem copsar que la tria de la llengua per part dels autors del Barroc català estigué fortament marcada pel destinatari al qual anava dirigida l'obra. Tot i tenir una consciència lingüística clara, s'optava pel castellà si es tractava d'obres que podien ser llegides més enllà de Catalunya, sense que això impliqués que es deixés de publicar en la llengua originària del Principat. En resum i per tal de centrar el debat lingüístic en el rerefons historiogràfic, els textos d'història de Catalunya escrits en el Barroc se centren en tres grans eixos tematicococeptuals: la religió, la lectura del passat i la cultura (en el sentit ampli del mot). Pel que fa a la religió, no és ni nou ni excepcional que s'apel·li a la catolicitat dels catalans (com ho fan altres pobles en l'època moderna), i s'ha de dir que els autors apel·len a esdeveniments certs (presència de la religió cristiana en el baix imperi, expulsió dels musulmans, instauració de la primera Inquisició a la Península) o llegendaris (presència de l'apòstol Jaume, presència de catalans en la crucifixió de Crist). Pel que fa a la lectura del passat, sobresurten com a gestes dignes de menció l'expulsió dels musulmans, l'establiment d'una dinastia que sempre va pactar (i no imposar) el seu poder, i l'expansió heroica dels catalans per la resta de la Península i el Mediterrani. Els historiadors del segle XVII tenen com un dels principals objectius vindicar el passat català, i ho fan en un moment en què el predomini (polític, cultural i demogràfic, entre d'altres) de la Corona de Castella és colpidor. En darrer terme, la legitimació cultural està estretament lligada a qüestions lingüístiques i literàries. En aquest aspecte, com hem vist, no hi ha acord ni entre la historiografia del segle XVII ni entre l'actual. Aquest desacord mostra fins a quin punt les problemàtiques de la societat del segle XVII han arribat, si bé amb lògiques i evidents diferències de context, fins als nostres dies. Es percep, això sí, que

43. A. RAFANELL, «Notes sobre la interferència lingüística», a *El Barroc català. Actes de les Jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987*, Barcelona, Quaderns Crema, 1987, p. 630.

44. Aquest debat es feu també palpable en l'àmbit de la difusió de la doctrina catòlica. Com és ben sabut, mentre que el baix clergat continuà utilitzant la llengua catalana, l'alt clergat, determinats ordes religiosos i la Inquisició, sovint amb membres no catalans, optaren per la castellana.

alguns autors del segle XVII defensen i legitimen l'ús del català en un moment en què altres autors (Alexandre Ros, per exemple) consideren que tots els súbdits han d'usar la llengua del monarca (la castellana).

En qualsevol cas, els diferents esdeveniments del segle XVII a Catalunya configuren, al seu torn, diversos discursos polítics i històrics per tal de llegir el passat. Així, a grans trets, hem pogut distingir dues grans situacions, marcades per l'existència o no de conflictes amb la monarquia hispànica. Mentre que l'obra de Francesc de Montcada i el *Fénix de Catalunya* de Feliu de la Peña mostren un discurs possibilista i pactista (els autors exposen els elements que, segons el seu parer, legitimen els privilegis originaris dels catalans), els textos de Francesc Martí Viladamor, Gaspar Sala o els *Anales de Catalunya* de Feliu de la Peña són fruit i testimoni d'una època de conflicte. El llenguatge esdevé més violent i la legitimació sovint és exposada com un dret (gairebé com una exigència) al qual no es pot renunciar. En aquest sentit, Joan Lluís Palos ha constatat que es produí una ruptura discursiva paral·lela a la ruptura institucional.⁴⁵ Evidentment, la Guerra dels Segadors i la de Successió intensifiquen el nivell del discurs dels autors catalans.

Paral·lelament, sembla clar que continuar referint-se, en termes d'història cultural, al segle XVII com a període decadent, té cada vegada menys sentit. Quan els nostres textos barrocs es reeditin i es tornin a publicar acuradament, es podrà copsar que la Decadència no fou pas tan sagnant com creien els prohoms de la Renaixença.

45. Aquesta reflexió es troba en la seva ressenya a l'edició facsímil de la *Proclamación católica* de Gaspar Sala, apareguda a *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, vol. 22 (2002), p. 181-185.

EL GOVERN DELS GREMIS DE BARCELONA AL SEGLE XVIII

Pere Molas Ribalta

Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

Resum

La Nova Planta de 1716 no va abolir les antigues institucions de govern dels gremis catalans, sens perjudici de la seva regulació amb diversa normativa al llarg dels segles XVIII i XIX. En aquest article es fa una relació de les seves institucions fonamentals.

Paraules clau: Nova Planta, prohoms, oficials gremials, consell.

EL GOBIERNO DE LOS GREMIOS DE BARCELONA EN EL SIGLO XVIII

Resumen

La Nueva Planta de 1716 no abolió las antiguas instituciones de gobierno de los gremios catalanes, sin perjuicio de su regulación con diversa normativa a lo largo de los siglos XVIII y XIX. En este artículo se hace una relación de sus instituciones fundamentales.

Palabras clave: Nueva Planta, prohombres, oficiales gremiales, consejo.

THE MANAGEMENT OF BARCELONA'S GUILDS IN THE XVIIIth CENTURY

Summary

1716's Nueva Planta regime did not abolish the Catalan guild's old administration institutions, even though they were ruled with various regulations throughout the XVII and XIX centuries. This article lists the most important institutions of these guilds.

Keywords: Nueva Planta, master craftsmen, guild journeymen, council.

L'ADMINISTRATION DES CORPORATIONS DE BARCELONE AU XVIIIe SIÈCLE

Résumé

Le décret de *Nueva Planta* de 1716 n'a pas fait disparaître les anciennes institutions régissant les corporations catalanes, sans préjudice des diverses réglementations qui ont présidé à leur régulation au cours des XVIIIe et XIXe siècles. Cet article retrace leurs principales formes d'administration.

Mots-clés: *Nueva Planta*, prud'hommes, représentants syndicaux, conseil.

Joan Mercader Riba, l'historiador de la Nova Planta borbònica, va escriure que la neutralització política dels gremis va ser el fet més decisiu d'aquell règim polític en l'ordre municipal o ciutadà, sobretot en el cas de Barcelona, però les corporacions d'oficis, els gremis, mantingueren la seva personalitat social i econòmica.¹ Encara més, el govern dels gremis traduïa, a petita escala, el sistema polític del Consell de Cent: consells generals i consells restringits, dirigents col·legials i dirigents de renovació freqüent. Les formes institucionals de la que els textos de l'època anomenaven la «ciutat antiga», que no s'havien conservat en el cas del Consolat del Mar, van continuar en el centenar de gremis existents a la ciutat de Barcelona.²

1. ELS PROHOMS

Al capdavant dels gremis hi havia un govern col·legiat, com ho havia estat el dels consellers de Barcelona. De manera genèrica, aquests dirigents gremials rebien el títol de prohoms. Se'ls considerava «la cabeza por quienes se gobiernan los gremios». El projecte d'ordenances del gremi de mercaders a la menuda del 1834 els denominava «jefes inmediatos de los agremiados».³ Els documents notariais en llatí es referien a ells a vegades com a «próceres».

La denominació *prohoms* era a la vegada genèrica i específica. Una part dels dirigents dels gremis tenien altres denominacions. Especialment, les corporacions que portaven el títol de col·legis i que corresponien a l'estament tradicional dels «artistes»,

1. Joan MERCADER RIBA, *Els capitans generals (segle XVIII)*, Barcelona, Teide, 1957, p. 120: «[els gremis] saberen servir la seva forta personalitat i la seva antiga cohesió, mantenint enquadrades les classes populars». Vegeu també Joan MERCADER RIBA, *Felip V i Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1968, p. 105 i seg.

2. Pere MOLAS, *Economia i societat al segle XVIII*, Barcelona, La Paraula Viva, 1975, p. 41.

3. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Gremis, lligall 21-7, ordenança 12a.

considerats diferents i superiors als simples «menestrals» de les «arts mecàniques». Els col·legis de notaris eren dirigits per «priors». La resta de col·legis (apotecaris, adroguers, cerers, corredors d'orella, argenters, pintors) ho eren per cònsols. Aquesta diferència era coneguda i assumida en l'època. Parlant de les ordenances del nou gremi de mercaders a la menuda, la Junta de Comerç de Barcelona deia el 1803: «[...] en las corporaciones gremiales se denominan sus cabezas cónsules cuando son colegios y prohombres cuando son gremios».⁴

Però aquesta afirmació era inexacta: alguns dels gremis més importants també estaven governats per cònsols. Un d'ells era el de botiguers de teles, que era el precedent del de mercaders a la menuda. I també els gremis de la indústria de la llana (païres, abaixadors, tintorers, teixidors), els de belles arts (escultors, dauradors, pintors de vidrieres) i els de la indústria de la pell (blanquers i assaonadors).

En algun gremi una mica especial, com era el de mesuradors de blat, trobem el títol d'administradors. També hi havia administradors en el gremi de païres, però en aquest cas es tractava de càrrecs subordinats als cònsols.⁵ I també tenien prohoms alguns dels gremis de joves o fadrins, com el de forners i el de flequers, que en tenien tres. En canvi, el consell general dels joves cirurgians estava presidit pel clavari.⁶

El nombre de prohoms variava segons el gremi, el nombre d'agremiats i fins i tot l'època. Les corporacions molt nombroses (sastres, sabaters) en tenien fins a quatre. Un gremi amb pocs membres podia tenir un prohom únic (com els cotoners el 1834, però en tenien dos el 1789). El nou gremi de cistellers tenia només un prohom el 1716 i dos alguns anys després.⁷ En la junta general de gremis celebrada el 1817 per a demanar l'indult del general Lacy, la gran majoria tenien dos prohoms.⁸ Llogaters de mules i botiguers de teles en tenien tres. Però aquests darrers proposaven el 1774 tenir dos diputats en lloc de tres cònsols, «atendiendo a que la muchedumbre en el mando suele fomentar disensiones».⁹ Dins el sistema col·legial que seguien els gremis, l'autoritat màxima requeria en el «prohom en cap», prohom primer o «en ordre primer», o bé cònsol en cap, primer o major. En el gremi de perxers galoners trobem el 1814 la denominació «viceprohom». En un gremi d'estructura complexa com era el de serrallers, el prohom major o primer corresponia a aquest ofici, mentre que el

4. Biblioteca de Catalunya (BC), Junta de Comerç (JC), lligall 36, núm. 1, f. 1-23.

5. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), notari Rafael Albià, Llibre de consells de la confraria de païres, 1703-1711.

6. AHPB, notari Joaquim Tos Brossa, Segon manual de 1767, f. 291.

7. AHPB, notari Anton Cassani, Llibre de diferents gremis i confraries, f. 15-27.

8. Junta General de Gremios en la Sala de la Cofradía de Texedores de Velos, notari Joan Oller i Quintana, 15 d'abril de 1817. Imprès a AHCB, Gremis, lligall 9, Cotoners, *Memorial a SM de los colegios, gremios y fábricas de Barcelona*.

9. BC, JC, lligall 35, Impresos, lligall 201/7, *Ordenanzas del gremio de mercaderes de telas, sedas y paños*, article primer.

prohom segon podia pertànyer als oficis d'armer o d'aguller, que havien intentat separar-se del conjunt.¹⁰

A partir de la Nova Planta, els prohoms i cònsols dels gremis de Barcelona foren nomenats formalment pel Real Acuerdo, és a dir, pel capità general i l'Audiència, a partir d'una terna formada pel mateix gremi en el seu consell general. Aquest se celebrava a finals d'any i els nous prohoms prenien possessió del càrrec en els primers mesos de l'any següent. Vegem algun exemple d'aquesta pràctica administrativa. El desembre del 1779 l'administrador primer de la germandat de mesuradors de blat informava que «tots anys en est temps se acostuma a fer ternes per nous administradors». Aquell mateix any el secretari del Real Acuerdo comunicava als nous prohoms del gremi de passamaners el seu nomenament i els advertia que el seu mandat duraria fins al darrer dia de l'any, data en la qual es nomenarien els seus successors, i que a mitjan novembre haurien de convocar el gremi per a formar la preceptiva terna «de sujetos que se consideren más a propósito».¹¹ En gremis poc nombrosos no es proposaven ternes, sinó «duetes», com feren el 1789 els cotoners «respecte del poc número d'individus que se compon est gremi».¹² Els perxers galoners proposaven sis noms per a cada càrrec. En aquest gremi, les propostes de nous prohoms es feien conèixer «en alta veu per intelligència de tots los concurrents», mentre que en altres corporacions es votava dient el nom a l'orella del notari.¹³

Tenim diferents fórmules de jurament de dirigents gremials. El 21 de febrer de 1767 els nous cònsols del gremi de dauradors van prestar, davant el consell general i el cònsol en cap sortint, «lo acostumat jurament de portar-se be i lleialment en son encàrrec».¹⁴ Els prohoms del gremi de tintorers de llana juraren el 1777 «a Deu Nostre Senyor i a sos quatre Evangelis sobre una senyal de la creu [...] portar-se be i lleialment, posposant tot amor, odi i mala voluntat».¹⁵ Els de la confraria¹⁶ de músics i ministrils «elegits en la forma estilada» juraren davant de l'agutzil «i en senyal de dita possessió se asentaren en son lloc corresponent».¹⁷

Arribar a prohom o cònsol era la culminació d'un *cursus honorum*; i mai més ben dit, perquè se'ls donava el títol d'honorable. Els gremis establien un sistema basat en el *seniorat*. Límits d'edat i, sobretot, d'antiguitat en la corporació asseguraven la direcció del gremi als més antics i impediien que un mestre nou pogués arribar a

10. BC, JC, lligall 38, núm. 1, Comissió de gremis, doc. 104.

11. AHCGB, Gremis, lligall 43-1, Passamaners. Pere MOLAS, *Economia i societat al segle XVIII*, p. 113.

12. AHPB, notari Gaietà Ferran, Manual de 1789, f. 64.

13. AHPB, notari Lluch Vilallonga, lligall 1103/14, 17 de novembre de 1774.

14. AHPB, notari Joaquim Tos Brossa, Manual de 1767, f. 124-125.

15. AHPB, Francesc Madriguera Galí, 24 de març de 1777.

16. La denominació oficial de les corporacions d'oficis que nosaltres anomenem *gremis* era a Barcelona fins al segle XVIII la de «collegis i confraries». També s'utilitzava la denominació «comú».

17. AHPB, notari Gaietà Ferran, Manual de 1780, f. 8.

la direcció de l'ofici. Les ordenances dels botiguers de teles del 1676 disposaven almenys sis anys d'antiguitat en la mestria per a ser insaculat en la bossa de la qual s'extreien els cònsols. Els cònsols del col·legi d'argenteres havien de tenir casa i botiga, haver exercit prèviament el càrrec de majordom i aportar una fiança econòmica. Estava prohibida la reelecció immediata i a la fi del seu mandat havien de retre comptes.¹⁸ Les ordenances dels llibreters i impressors (1789) dividien els mestres en tres classes (més antics, menys antics i més moderns) per a ocupar pel seu ordre respectiu les tres places de cònsols.¹⁹ Els tres casos esmentats, argenteres, llibreters i botiguers de teles, corresponien a gremis d'un cert nivell social, amb títol de «collegi» o aspiracions a ser-ho.

Podem veure els càrrecs exercits pel passamaner Lluç Gònima. Va ser successivament prohom tercer (1773-1774) i segon (1778-1779 i 1784-1785), credencer (1787-1791) i, finalment, dues vegades prohom primer (1791-1792 i 1795-1796).²⁰

Era oligàrquic, el govern dels gremis? No podem pas afirmar-ho de manera taxativa. Podem aportar una llarga llista de prohoms de condició humil, per exemple compresos en la segona categoria del cadastre, fins i tot descrits com a pobres o inhàbils. Els prohoms dels escudellers el 1729 no tenien botiga pròpia i treballaven per a altres mestres. El mateix succeïa amb hostalers i taverners. Molts no sabien escriure, segons el que es desprèn de les relacions del cadastre. En els gremis menys nombrosos, per poc que s'observessin la rotació i la prohibició de reelecció, quasi tots els mestres podien accedir a la prohomia. Diferent devia ser la situació en els gremis nombrosos, amb alguns centenars de mestres. En el gremi de paraires i en els primers anys del segle XVIII, d'un total de vint-i-dos cònsols, tres van repetir en el càrrec, i de quaranta-quatre administradors, sis van ocupar també el càrrec de cònsol. Sis persones més van repetir en el càrrec d'administrador.²¹ En el gremi de botiguers de teles, entre el 1770 i el 1780 alguns prohoms van ocupar el consolat més d'una vegada.²²

Els defensors dels gremis creien, des d'una posició paternalista, que l'exercici de funcions directives era una mena de compensació social per a les persones sotmeses a un dur treball manual. Romà Rossell parlava el 1766 de la «concurrència a las juntas de cofradía y gremios, las funciones» i «la ambicioncilla de obtener los empleos».²³

18. BC, JC, lligall 36, núm 4. Miquel GONZÁLEZ SUGRANYES, *Contribució a la història dels antics gremis d'arts i oficis de la ciutat de Barcelona*, vol. I, Barcelona, 1915, p. 314-318.

19. *Ordenanzas... del Colegio de librerías e impresores de Barcelona*, Barcelona, 1789, articles tercer i quart. I afegia: «[...] se tendrá en la sede del colegio una tabla con los nombres de todos los individuos con la nota del año de su maestría».

20. AHC, Gremis, lligall 43-3, Llibre de consells de la confraria de passamaners.

21. Pere MOLAS, «El gremi dels paraires de Barcelona durant la Guerra de Successió», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. XXXI (2013), p. 226-227.

22. AHPB, Notari Joan Prats Cabrer, *Primus Liber Deliberationum*, Cònsols i Gremi de Botiguers de Teles, Sedes i Panyos (sic).

23. Pedro MOLAS, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII*, Madrid, 1970, p. 183 i 566.

Més explícit era encara Antoni de Capmany. Partia de la idea que les corporacions socials havien de tenir «empleos y honores a que todos los individuos pueden aspirar» i arribava a la conclusió que «la preeminencia de presidir una junta o una fiesta podrá dulcificar la dureza del trabajo y la inferioridad de esta clase». L'aspiració als càrrecs produïa una «ambición honesta en el orden de los maestros [...] una general emulación para no hacerse indignos de los empleos». L'assistència a actes públics obligava els treballadors manuals a mantenir «cierta decencia y compostura exterior».²⁴

En teoria, els diferents prohoms d'un gremi formaven un equip. El prohom en cap feia les seves propostes al consell de la corporació «en veu sua i de consentiment de son company». Però es produïen tensions entre prohoms d'un mateix gremi, entre prohoms i altres dirigents gremials (els anomenats «oficials»), i entre els prohoms i el comú del gremi. Vegem alguns exemples d'aquesta conflictivitat. El 1749 el mestre que havia estat elegit, i nomenat, prohom segon del gremi de torcedors de seda es va negar a prendre possessió del càrrec adduint que no havien passat els tres anys de vacant preceptius, però segons els prohoms sortints la veritable raó de la negativa era que l'havia de precedir com a prohom primer un mestre més jove, car ell havia estat diverses vegades prohom primer, «por ser de los individuos viejos, así en edad como en maestría». El 1753 el prohom segon del gremi de velers, Gabriel Garriga, juntament amb els altres «oficials» de la corporació, es va enfrontar al prohom primer, Manuel Armengol, perquè havia convocat una concessió de mestratge a casa seva, però «en ninguna de las ordenanzas del común se halla prescrito que los exámenes se ejecuten en casa del prohombre primero». A més, tampoc no li corresponia la convocatòria de l'acte, ja que aquesta atribució era de «la junta de prohombres y oficiales, junto con los elegidos por el gremio, vulgarmente llamado ochena». En el gremi de torners i capsers el 1764 el prohom segon es queixà que el prohom en cap no li comunicava els temes que s'havien de tractar en el consell del gremi, «contra el que estava acostumat». El 1772 un mestre capser protestà contra la terna de prohoms perquè un dels proposats exercia el càrrec de clavari i l'altre, el d'examinador «contra les ordenances del present gremi». El 1789 dos mestres del gremi de tintorers de seda presentaren una causa contra els prohoms per la concessió de quatre mestries.²⁵

24. Antoni de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes*, vol. II, tom 2, Barcelona, Cámara de Comercio y Navegación, 1961, p. 1074. Aquestes idees ja havien estat desenvolupades per Capmany en el *Discurso económico político en defensa del trabajo de los menestrales*, que havia publicat sota el pseudònim de Ramón Miguel de Palacio el 1778.

25. AHPB, notari Madriguera Famades, Manual de 1749, f. 9 (torcedors de seda); AHPB, notari Carles Rondó, Manual de 1753, f. 30-32 (velers); AHPB, notari Mas i Güell, 1764, f. 344, i 1772, f. 417 (torneros i capsers); AHPB, notari Gaietà Ferran, Manual de 1789, f. 44 (tintorers de seda).

2. ELS «OFICIALS»

Els prohoms eren auxiliats en la gestió del gremi per altres mestres que s'encarregaven de les qüestions econòmiques i representatives. Se'ls anomenava «oficials» i, a vegades, «empleats».²⁶ Els principals eren el clavari, el credencer i el síndic.

El clavari solia ser elegit «a pluralitats de veus», com els prohoms, el dia que aquests prenen possessió. Tanmateix, el 1711, abans de la Nova Planta, en el gremi d'abaixadors «tots anys se acostuma en la festivitat de Sant Isidre extreure proms i clavari de la dita confraria». Les funcions del clavari eren les de tresorer i recaptador. Les ordenances dels adroguers del 1767 les descriuen de la manera següent: «[...] tendrá la obligación de recoger y custodiar los caudales y tributos [...] teniéndole a disposición del colegio y no podrá extraer la menor cantidad sin expresa libranza y orden de los cónsules y credencero, bajo la pena de restituirla doblada». Cobraven els drets d'entrada i les multes, el seu mandat podia ser bianual i també tenien tractament d'honorable.

Alguns gremis disposaven d'instruccions escrites respecte de les seves obligacions, com la *Instructa per lo senyor clavari dels senyors passamaners per son regiment del que ha de tenir present en lo discurs de l'any*.²⁷ Aquestes instruccions es podien estendre al conjunt dels «oficials». El 1781 el col·legi de llibreters va disposar que «per més fàcilment saber los oficiales del present gremi les obligaciones de son encàrrec [...] per son bon regiment se prenguessin uns apuntaments de les resolucions preses per dit gremi d'anys atrás, continuant-les en lo llibre de consells».²⁸

No sempre era clara la delimitació de funcions entre els diferents càrrecs gremials. En el gremi d'espasers el 1781 el prohom major actuava com a administrador i el prohom segon, com a clavari.²⁹ Tenim casos en què una mateixa persona exercia les funcions de clavari i de síndic (gremi de blanquers, 1766). En els gremis de fadrins el clavari podia exercir les funcions dels prohoms, amb dret a convocar el consell.

La gestió del clavari era controlada pel credencer, una mena de secretari comptable. Portava els comptes del gremi en el «llibre de la credença». Les esmentades ordenances dels adroguers definien les seves atribucions amb les paraules següents: «Será de su obligación llevar libro de cuentas de los cobros que hiciere el clavarío, como también de las libranzas o órdenes que contra él se dieren, y con este mismo libro asistirá a las cuentas que debe dar el clavarío para examinarlas y cotejarlas muy

26. El terme porta a certa confusió perquè amb la mateixa paraula es designava a vegades tots els mestres i també de manera més concreta els «fadrins» o «joves» del gremi, «mancebos» segons la terminologia castellana de les relacions del cadastre personal.

27. Vegeu les ordenances dels adroguers a BC, JC, lligall 36. Per als passamaners, AHCB, Gremis, lligall 43-4, Llibre de consells de la confraria de passamaners.

28. AHPB, notari Madriguera Galí, 30 de novembre de 1781.

29. AHPB, notari Ribas Granés, Manual de 1781, f. 68 i 94: «Josep Carreras, mestre espaser, prom menor i en est nom clavari de la confraria del gloriós Sant Pau».

por menor, con la escrupulosa reflexión que se debe». Les ordenances dels botiguers de teles del 1626 encomanaven al credencer les funcions de secretari. En realitat, el càrrec no existia a molts gremis i les seves funcions eren dutes a termes pels oïdors de comptes. En algun gremi el credencer passava automàticament a ser clavari en acabar el seu mandat. Així succeïa el 1774 en el gremi de passamaners, el qual va prendre la decisió «que lo credencer puja a ocupar lo puesto de clavari i se fassa nova elecció de credencer, com ja antigament se practicava».³⁰

El control de les despeses del gremi es completava amb la figura dels «oïdors de comptes», que no existia en tots els gremis. Sabem que n'hi havia dos en el gremi de llibreters (1782), dos en el de tintorers de seda (1789) i quatre en el de sabaters (1800), que era més nombrós. Però una corporació de fadrins com la Germandat de Joves Forners i Flequers tenia un equip complet de clavari, credencer i oïdors de comptes.³¹

Mentre que les tasques de clavari i credencer estaven relacionades amb la hisenda gremial, un tercer «oficial», el síndic, tenia la funció de representar el gremi davant les autoritats. També, segons les ordenances dels adroguers, «será de su cargo celar que ninguno de los individuos contravenga a los estatutos y ordinaciones del colegio». El càrrec de síndic no era permanent a tots els gremis, sinó que es nomenava segons les circumstàncies. Vegem com justificava el gremi de fusters, un gremi nombrós, el nomenament d'un síndic el 1767: «Respecte les moltes dependències que ocorren molt a menut al present comú, a les que no poden els prohoms, respective lo gran treball tenen ab lo dit comú, donar curs amb la prontitud que ho practicaria un síndic, essent est assalariat, ab lo salari que apareixerà al comú, que per ço se fassa elecció d'ell».³² Les ordenances dels sabaters del 1800 nomenaven, a més, dos sotssíndics. També els passamaners tenien un sotssíndic. Els síndics podien ser mestres del mateix gremi. El 1784 els prohoms del gremi de torners, el clavari i el credencer, «usant de la comissió o facultat conferida per lo consell general», nomenaren síndics i procuradors dos mestres torners. Però també es podia nomenar una persona aliena al gremi. El 1749 el consell general dels ferrers nomenà síndic un notari, perquè representés els interessos de la corporació en l'àmbit legal. En aquests casos s'establia una remuneració econòmica pel servei que es feia al gremi.³³

Només alguns gremis tenien la figura d'examinador. Les ordenances del col·legi de pintors del 1684 disposaven l'existència de quatre examinadors, nomenats pels cònsols entre els qui haguessin exercit aquest càrrec o el de clavari.³⁴ També en tenien quatre els teixidors de llana (1765), els barreters d'agulla (1775) i els tintorers (1777).

30. AHCB, Gremis, lligall 43-3, Llibre de consells de la confraria de passamaners, f. 53 (1774).

31. AHPB, Antoni Cassani, Llibre de diferents gremis i confraries, 1724-1726, s/f.

32. AHPB, notari Tos Brossa, Manual de 1767, f. 263.

33. AHPB, notari Mas Vidal, 1784, f. 15 (torners). AHPB, notari Madriguera Famades, Manual de 1749, f. 89 (ferrers).

34. *Colección de documentos inéditos de la Corona de Aragón*, volum 41, *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón*, Barcelona, 1910, p. 396-418, ordenança 10a.

Els llibreters en tenien dos, que feien també les funcions d'òidors de comptes. Les ordenances dels mestres sastres del 1807 n'establien sis.³⁵ Però els paraires, l'important gremi de la indústria de la llana, declaraven: «[...] dit ofici i confraria no té persones fixes ni diputats per examinar ni aprobar aquells qui vulguin entrar». En aquest i en casos similars, les funcions d'examinador eren dutes a terme pels prohoms i «oficials», o per la junta particular del gremi, com hem vist en el cas dels teixidors de vels.

3. EL CONSELL DEL GREMI

La màxima autoritat del gremi era el consell general, que estava format per tots els mestres agremiats. El consell elegia els dirigents, prohoms i oficials, aprovava les despeses i prenia les grans decisions. Però poques vegades es reunia la totalitat dels mestres. A vegades només eren la quarta part. El dret de convocatòria el tenien els prohoms, sobretot el prohom primer, que proposava els temes que s'havien de tractar. Després del 1714 havia d'assistir al consell general un agutzil reial, i després de l'avalot de les quintes del 1773 calia que el prohom en cap demanés el permís per escrit al corregidor i exposés el motiu de la convocatòria, fins i tot quan aquest era repetitiu, com ara la formació de ternes dels successors o la concessió d'un mestratge. Hi havia tendència a restringir les convocatòries generals, sobretot en els gremis més nombrosos: sastres (1744), sabaters (1774). El 1807 el nou gremi de mercaders al detall, que en teoria havia d'estar format per tres-cents mestres, tenia una junta de cinquanta mestres, dels quals se'n renovarien deu cada any, per ordre d'antiguitat.³⁶ El 1802 els mestres sastres demanaven que es limités el consell del gremi a seixanta individus, «de los más juiciosos». Aquesta tendència restrictiva va culminar en el projecte de bases del 1833, la darrera proposta col·lectiva dels gremis. El seu article 30 acceptava que es reunís el consell general «cuando se tenga por conveniente», però preferia els consells restringits i adduïa que «la experiencia acredita que muchas veces la multitud reunida produce confusión de ideas, lo que imposibilita el acierto en las deliberaciones».³⁷ Dos anys després, la «junta general representativa» de l'esmentat gremi de mercaders al detall va ser reduïda de cinquanta a vint membres.³⁸

Però, a part dels consells generals, molts gremis tenien consells restringits, formats per les autoritats del gremi, prohoms i «oficials», més alguns mestres elegits que, sobretot, haguessin exercit algun càrrec. En el gremi de passamaners, els prohoms sor-

35. *Reales ordenanzas [...] para el buen orden, régimen y gobierno de los individuos y gremio de Maestros Sastres de Barcelona*. BC, JC, Impresos, lligall 201/14, article segon.

36. *Ordenanzas para el gremio de mercaderes al por menor*, BC, JC, Impresos, lligall 201/15, article quart.

37. Pedro MOLAS, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII*, p. 622.

38. AHCB, Gremis, lligall 21-7, «Proyecto de nuevas ordenanzas...».

tints més tres elegits formaven la «sisena». Els llogaters de mules i els velers tenien una «vuitena»;³⁹ els paraires, els velluters i els perxers, una «dotzena»; els blanquers, una «tretzena»; els sabaters, una «setzena», els membres de la qual s'escollien per sorteig. Els argenters tenien un «consell particular» format pels «oficials» (prohoms, clavari, etc.) «i tots los que han estat majordoms». En el gremi d'assaonadors, la junta estava formada per «los cònsols, clavari i major part dels individus que componen lo consell de la tretzena de dita confraria». Els barreters d'agulla elegien sis mestres per a la junta i els llibreters, quatre.

Aquests consells restringits eren anomenats «prohomia», «prohomenia» o «junta de prohomia». Fins i tot trobem la denominació «promenada».⁴⁰ Hi havia una gran varietat d'aquests consells. Els botiguers de teles completaven els «oficials» amb sis «elets», extrets de les tres bosses en què es dividia el gremi a l'efecte de la insaculació per a elegir els cònsols: dos de cadascuna de les bosses de cònsol en cap, de cònsol segon i de cònsol terç. Els «elets» exercien les funcions d'oïdors de comptes i d'examinadors, «conforme feia abans la dotzena», és a dir, abans de la separació de botiguers de teles i julians mercers vells el 1626. En les ordenances del 1774 la junta particular estava formada per dos diputats, un tresorer, un comptador i quatre revisors de comptes, composició que amb algun canvi de nom es va conservar en les ordenances posteriors.⁴¹

En alguns gremis els membres de la prohomia procedien de «braços» o «estaments», perfectament estructurats. Així succeïa amb els apotecaris i els paraires. Els apotecaris seguien un sistema d'insaculació amb dues bosses, una de «vells» i una altra de «joves».⁴² La «dotzena» del gremi de paraires estava formada per quatre membres de tres braços diferents, i dos d'aquests braços corresponien als antics cònsols i administradors. Era la «dotzena» qui elegia els administradors del gremi i el clavari i qui concedia els mestratges. Així ho deia el privilegi obtingut de Felip III el 1599: «[...] es gran confusió haver de fer dit examen tot el consell»; i les dotze persones elegides per fer l'elecció d'administradors i oïdors de comptes estaven habilitades «per consuetud per fer l'examen».⁴³ Així ho exposava també la relació del cadastre del 1730: «[...] por las juntas llamada dosenas del gremio de tundidores y del de pelaires fueron otorgadas las siguientes maestrías». També els quatre examinadors del gremi de teixidors de llana eren elegits a partir de quatre «braços»: el de cònsols en cap, el de cònsols segons, el d'examinadors en cap i el de noviciat o d'administradors joves.⁴⁴

39. AHCB, Gremis, lligall 43-3, Llibre de consells de la confraria de passamaners, f. 32. Per als llogaters de mules, vegeu AHPB, notari Lluís Marsal, Manual de 1804, f. 62.

40. AHPB, notari Ramon Forés, Manual 14 (1784), f. 67.

41. BC, JC, lligall 36, núm. 4. AHCB, Gremis, lligall 21-7, f. 153, ordenança 165, 9a.

42. AHPB, notari Francesc Mas i Güell, Manual de 1772, f. 369.

43. AHCB, Gremis, lligall 26-1, «Ordinacions que demanen confirmar los síndics, cònsols i offici de paraires».

44. AHPB, lligall 1008/20, notari Bernat Forés Teixidor, Llibres d'actes de consells de gremis i confraries, 25 d'abril de 1766.

UNA JUNTA «PERNICIOSA Y MALICIOSA». LA SUPRESSIÓ DE LA CONFERÈNCIA DELS COMUNS¹

Eduard Martí Fraga

Universitat Internacional de Catalunya

Resum

A finals de febrer de 1705 Felip V suprimia les conferències dels comuns. Al llarg dels anys anteriors, els tres comuns catalans (Consell de Cent, Diputació del General i Braç Militar) s'havien coordinat a través de conferències de representants. Aquestes conferències havien tingut un paper clau en la defensa de les Constitucions contra les transgressions que cometien els oficials reals. Quins van ser els motius de fons que van portar Felip V a prohibir-les? Tenien un fonament legal? Per què les autoritats reials les veien amb tanta por? Aquest article pretén aprofundir en aquestes preguntes.

Paraules clau: Conferència dels Comuns, insaculació, Consell de Cent, Diputació del General, Braç Militar, Felip V.

UNA JUNTA «PERNICIOSA Y MALICIOSA». LA SUPRESIÓN DE LA CONFERENCIA DE LOS COMUNES

Resumen

A finales de febrero de 1705 Felipe V suprimía las conferencias de los comunes. A lo largo de los años anteriores, los tres comunes catalanes (Consell de Cent, Diputació del General y Braç Militar) se habían coordinado a través de conferencias de representantes. Estas conferencias habían tenido un papel clave en la defensa de las Constituciones contra las transgresiones que cometían los oficiales reales. ¿Cuáles fueron los motivos de fondo que llevaron a Felipe V a prohibirlas? ¿Tenían un fundamento legal? ¿Por qué las autoridades reales las veían con tanto temor? El siguiente artículo pretende profundizar sobre estas preguntas.

1. Aquest article forma part del treball del Grup d'Estudi de les Institucions i de les Cultures Polítiques (Segles xvi-xxi) (2017 SGR 1041) i del grup de recerca «España y Francia: intereses dinásticos e intereses nacionales (1701-1733)» (PGC2018-097737-B-I00), ambdós dirigits pel professor Joaquim Albareda.

Palabras clave: Conferencia de los Comunes, insaculación, Consejo de Ciento, Diputación del General, Brazo Militar, Felipe V.

A COMISSION «PERNICIOSA Y MALICIOSA».
THE SUPPRESSION OF THE CONFERENCE OF COMMONS

Summary

At the end of February 1705 Philip V suppressed the Conferences of the Commons. Throughout the previous years, the Catalan Three Commons (Consell de Cent, Diputació del General and Braç Militar) had been coordinated through conferences of representatives. These Conferences had a key role in the defense of the Constitutions against the transgressions committed by royal officials. What were the underlying reasons that led Philip V to prohibit them? Did they have a legal basis? Why did the royal authorities see them with such fear? The following article aims to deepen these questions.

Keywords: Conference of Commons, *insaculación*, Council of One Hundred, Diputació del General, Military Arm, Philip V.

UNE JUNTE «PERNICIOSA Y MALICIOSA».
LA SUPPRESSION DE LA CONFÉRENCE DES COMUNS

Résumé

À la fin de février 1705, Philippe V supprime les conférences des communes. Au cours des années précédentes, les trois communes catalanes (Consell de Cent, Diputació del General et Braç Militar) ont été coordonnées par des conférences de représentants. Ces conférences ont joué un rôle clé dans la défense des Constitutions contre les transgressions commises par les fonctionnaires royaux. Quelles sont les raisons sous-jacentes qui ont amené Philippe V à les interdire? Avaient-ils une base légale? Pourquoi les autorités royales les ont-ils vues avec une telle peur? L'article suivant vise à approfondir ces questions.

Mots-clés: Conférence des Communes, *insaculación*, Consell de Cent, Diputació del General, Bras Militaire, Philippe V.

1. INTRODUCCIÓ

A principis de febrer de 1705 el Consell de Cent, la Diputació del General i el Braç Militar de Catalunya rebien un decret de Felip V que ordenava la supressió de les conferències dels tres comuns. Les seves paraules eren ben clares: «[...] en vista de los absurdos que han resultado y resultan de dichas conferencias contra mi real servicio y quietud de ese Principado, he tenido a bien de resolver y mandar de que no se tengan ni permitan las dichas conferencias y juntas de los referidos comunes ni por medio de personas por ellos nombradas ni en cualquier otro modo».² La decisió de Felip V era ferma i no va cedir a les pressions dels comuns. Al maig del 1705 Magí Vilana Perlas, enviat del Consell de Cent a Madrid, informava que Felip V insistia en «que no se tengan ni permitan conferencias y juntas de los tres comunes».³

Poc després, el 1706, el català Francesc d'Agulló, marquès de Gironella, es mostrava totalment favorable a la supressió de les conferències «por ser no solo perniciosas al Estado y al bien común, sino también contra las mismas Constituciones de Cataluña, según las cuales no es lícito formarse nuevos ayuntamientos ni congresos sin preceder expresa licencia de su magestad o sus reales ministros».⁴ Al llarg dels anys anteriors les conferències dels comuns havien estat objecte d'atacs i crítiques continuades per part de les autoritats reials. El 1690 el virrei Villahermosa destacava «los daños que estas conferencias causan a la paz y público sosiego de la provincia»⁵ i el 1704 el virrei Velasco parlava de la «detestable junta de la conferencia» perquè els seus membres eren «sumamente desafectos al rey».⁶

Un memorial borbònic datat aquells anys la considerava «perniciosa al Estado y al bien común»,⁷ i el marquès de Gironella afirmava que era més «perniciosa y maliciosa» que els tres comuns.⁸ A la cort de Madrid ja ho tenien ben clar el 1704. El duc de Montalto estava convençut que les conferències «perderá[n] a aquel Principado»,⁹

2. *Manual de novells ardots*, vol. xxv, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1892-1975, p. 8 (en endavant, MNA).

3. Arxiu Històric Municipal de Barcelona (AHMB), *Lletres comunes*, 1B, X, 122, f. 24r, 7 de maig de 1704.

4. Carta de Gironella a Noalles, Biblioteca Nacional de París, *Espagnol*, n. 53, *Supplément Français*, n. 2214, f. 18r.

5. Memorial del duc de Villahermosa, dins Jaume DANTÍ, *Aixecaments populars als Països Catalans 1687-1693*, Barcelona, Curial, 1993, p. 222.

6. Archivo Histórico Nacional (AHN), *Estado*, llig. 272, exp. 46.

7. Magda FERNÁNDEZ, «Espionatge borbònic en la Barcelona austriacista. Un informe de l'any 1706», a *Actes del I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. 1, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1984, p. 243-252, esp. p. 245.

8. Núria SALES, *De Tuïr a Catarroja: Estudis sobre institucions catalanes i de la Corona d'Aragó*, Catarroja, Afers, 2002, p. 212.

9. AHN, *Estado*, llig. 1605, 29 de juny de 1704.

en el sentit que serien la causa que el rei recorregués a mesures més contundents per a tornar els catalans a l'obediència.

La decisió de prohibir les conferències dels comuns va sobtar enormement els contemporanis. Com recordava Emmanuel Mas, «causà universal sentiment en tots los ciutadans per reconèixer que se havien experimentat ser [les conferències] de gran utilitat per lo servei de sa majestat, ja per lo obrar de conformitat los comuns, tant en lo de aquell com en lo tocant a la major observança dels privilegis i Constitucions».¹⁰ En els darrers anys hem pogut conèixer cada vegada millor la història i el desenvolupament de les conferències dels comuns, una institució que va ser cabdal des de finals del segle XVII en la direcció política de Catalunya.¹¹ Tot i així, encara no hem valorat prou bé les raons que van portar Felip V a suprimir-les i resulta necessari aprofundir-les: eren les conferències una pràctica il·legal i sense fonament? On residia el poder o la influència que generava tants temors a les autoritats reials?

2. UNA DECISIÓ QÜESTIONABLE

No hi ha dubte que una de les principals raons que van portar Felip V a suprimir les conferències va ser el paper director que van tenir en la defensa de les Constitucions davant les transgressions a què estigueren sotmeses per part del monarca Borbó, especialment entre el 1700 i el 1705.¹² Parlant del frustrat intent de Darmstad de conquerir Barcelona el 1704, el virrei Velasco acusava directament els membres de la Conferència de ser «la officina donde se formó la conspiración antecedente».¹³ Tot i així, les primeres alertes havien saltat tan bon punt s'havia iniciat el regnat de Felip V, amb la negativa del Consell de Cent i el Braç Militar a assistir al jurament del nou virrei, el comte de Palma.¹⁴ En aquell context, Felip V va demanar un informe «sobre las juntas y conferencias que esos comunes de la Ciudad, Diputación y Braço Militar

10. Biblioteca del Seminari Conciliar de Barcelona, Emmanuel Mas, *Diari des del novembre del any 1700 fins a l'octubre del any 1705*, doc. 419, p. 518. D'ara en endavant el citarem com a Emmanuel Mas, *Diari*.

11. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns (1697-1714)*, Lleida, Pagès, 2008; Eduard MARTÍ, «Los orígenes de la Conferencia de los Tres Comunes en la segunda mitad del siglo XVII», dins Isabel FALCÓN (coord.), *El compromiso de Caspe (1412), cambios dinásticos y constitucionalismo en la Corona de Aragón*, Saragossa, Obra Social de Ibercaja, 2013, p. 477-483; Eduard MARTÍ, «L'assentament institucional del Braç Militar i les conferències dels comuns», *Recerques*, núm. 68 (2014), p. 81-106.

12. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns*, p. 86-116.

13. AHN, *Estado*, llig. 272, exp. 46.

14. Sobre el conflicte de la vicerègia, vegeu Eva SERRA, «Voluntat de sobirania en un context de canvi dinàstic», a *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya Moderna*, Barcelona, Base, 2007, p. 109-180. Vegeu també Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns i el Braç Militar: Dues institucions decisives en el tombant del segle XVII*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2008, p. 167-172.

suelen tener por medio de personas que nombra cada común».¹⁵ La veritat, però, és que aquelles conferències no eren una novetat. Entre els anys 1656 i 1697 els comuns ja havien tingut més de noranta-vuit reunions per a coordinar la seva actuació davant preocupacions comunes.

D'aquestes reunions van sorgir vint-i-vuit consells i es van redactar dotze documents diferents que els comuns signaven en nom propi tot i no ser-ne els redactors. Entre aquests documents destaquen les instruccions que van donar al comte de Plàcia perquè reclamés el retorn del control insaculatori el 1678 o els diferents informes sobre la situació militar i la demanda d'ajut (1678 i 1690).¹⁶

Aquesta activitat havia patit un salt qualitatiu durant el setge de Barcelona del 1697. El lideratge de la conferència en la defensa de la ciutat va ser inqüestionable perquè, com recordava un memorial, «[...] la Ciudad y el Brazo, en sus conferencias, fueron tomando las medidas y disposiciones que podían quitar las esperanzas a los enemigos».¹⁷ Entre el 23 de maig i el 9 d'agost de 1697 els comuns es van reunir quaranta-quatre vegades, originaren quaranta consells i redactaren cinquanta-sis documents.¹⁸ Tot i la derrota en el setge, els comuns van ser conscients que la coordinació entre ells a través de les conferències havia esdevingut un mecanisme molt eficaç i a partir d'aleshores es convertiren en un mecanisme cada vegada més habitual entre ells. Les conferències van arribar a la seva màxima expressió precisament a partir d'aquell moment. Entre el 10 de setembre de 1698 i el 13 de novembre de 1704 es van fer cent cinquanta-quatre reunions en les quals es tractaren trenta-un temes diferents, feren seixanta-sis recomanacions o consells als comuns i es redactaren seixanta-quatre documents.¹⁹

És a dir, en set anys (1698-1704) havien doblat i gairebé triplicat l'activitat que havien dut a terme durant gairebé tota la segona meitat del segle XVII. Les conferències es trobaven darrere de gairebé tots els conflictes en els quals Felip V es va enfrontar amb els comuns: la vicerègia del 1700, l'expulsió d'Arnald Jäger, l'obertura de cartes personals de militars i ciutadans honrats, les càtedres a la universitat literària, la modificació del testament de Carles II, els empresonaments de Velasco, i un llarg etcètera. La seva influència era tan gran que els comuns van acceptar el nomenament del comte

15. MNA, vol. xxv, p. 8.

16. Sobre les conferències que es van fer entre els anys 1656 i 1696, cfr. Eduard MARTÍ, «Los orígenes de la Conferencia».

17. Biblioteca de Catalunya, Fulls Bonsoms, 209, *Escudo de verdad*, f. 28.

18. Eduard MARTÍ, «Quan la unió fa la força. El Braç Militar, el Consell de Cent i la defensa de Barcelona, 1684-1714», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 23 (2016), p. 197-224, esp. p. 206.

19. Aquestes xifres estan extretes de diferents fonts, especialment Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns*, i Eduard MARTÍ, «The conferencia dels Comuns in Catalonia (1656-1714): a new form of representation and political participation», a Joaquim ALBAREDA i Manuel HERRERO (ed.), *Political representation in the Ancien Régime*, Nova York, Routledge, 2018, p. 245-265.

de Palma com a virrei el 1701 «per consell de la Conferència».²⁰ No ens ha d'estranyar que Felip V volgués suprimir-les, ja que havien liderat l'actuació dels comuns en la seva oposició a un monarca que cada vegada trencava més constitucions.

Però que Felip V volgués suprimir les conferències no significa que tingués un sòlid argumentari per a fer-ho. El Decret considerava «que no tienen derecho ni privilegio alguno dichos comunes para hacer dichas conferencias antes bien estar reprobadas y prohibidas con graves penas semejantes juntas de comunes, así por disposición del derecho común como por las particulares de esa Provincia».²¹ Com en el seu moment vam poder mostrar,²² Felip V va recórrer a la Constitució ix del capítol quart de les Corts de 1585, que feia referència a la prohibició que els gremis o les confraries es poguessin reunir lliurement per a defensar els seus interessos comuns «sens llicència o autoritat de son superior».²³

La constitució s'explicava per un conflicte que s'havia produït el 1582 quan els gremis, ignorant els membres del Consell de Cent que eren els seus representants, van enviar un ambaixador a Madrid per a exigir al monarca que acceptés un *motu proprio* papal que posava fi a l'acapament del blat. Lluís R. Corteguera, que va estudiar el conflicte, constata el temor de les autoritats reials que el poder dels gremis anés creixent amb aquestes reunions i que, segons el virrei Miranda, es produïssin «seditions en la ciutat, com se és vist per experiència molt pocs anys ha, especial en lo cas del *motu proprio*».²⁴

Ara bé, la constitució feia referència a les reunions dels gremis de la ciutat de Barcelona, no a les institucions polítiques representatives del Principat, com era el cas de la Diputació, del Braç Militar o dels membres del Consell de Cent, que, en paraules del mateix Miranda, eren els «representants [de] tot lo poble».²⁵ Ens trobem en plans diferents de debat i de decisió política. A banda d'això, cal considerar que les conferències dels comuns no pertanyien a l'estructura jeràrquica del govern del Principat. Fins al 1706 no hi va haver cap constitució que fixés el seu funcionament, ni els membres que les havien de compondre, ni les competències específiques que podien tractar.²⁶

La seva existència, tal com hem pogut mostrar recentment,²⁷ cal situar-la dins l'àmbit de les juntes menors o comissions de treball de les institucions, és a dir, or-

20. Biblioteca de Catalunya, *Analys Consulars*, ms. 173, vol. 3, f. 34.

21. MNA, vol. xxv, p. 8.

22. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns*, p. 127-130.

23. *Constitucions i altres drets de Catalunya. Compilació de 1588*, Barcelona, Base, 2004, f. 503.

24. Lluís CORTEGUERA, *Per al bé comú. La política popular a Barcelona, 1580-1640*, Vic, Eumo, 2004, p. 83 i 116.

25. Lluís CORTEGUERA, *Per al bé comú*, p. 116.

26. La Conferència va ser aprovada a les Corts de 1705-1706 pel capítol xviii.

27. Eduard MARTÍ, «The Conferencia dels Comuns in Catalonia», p. 246-247.

ganismes inferiors als quals recorrien els comuns per a assessorar-se en els conflictes greus o de gran incidència política, como podien ser les juntes de braços i les novenes de la Diputació²⁸ o les juntes del Braç Militar.²⁹ La diferència rau en el fet que el pres-tigi que van assolir les conferències al llarg dels segles XVII i XVIII va ser tan gran que es van convertir en un «organisme director de les institucions catalanes».³⁰

Quan Felip V volia suprimir les conferències, s'estava enfrontant a un tipus de realitat institucional que Jesús Lalinde va qualificar com a «órganos políticos no institucionalizados».³¹ El concepte és molt similar a allò que James Amelang anomenava «instituciones no institucionales»³² per a referir-se a realitats polítiques o institucionals que primer van existir fruit de les necessitats del moment històric i només posteriorment, en veure's amenaçada la seva existència, van ser «legalitzades» a través d'una constitució. És el que va passar amb la conferència en la Constitució XVIII de les Corts de 1705, en la qual s'afirmava que «la dita Constitució IX y final ni altres, no comprenen, ni mai han comprès les Conferències se han tingut y tindran entre los Comuns de la Deputació, Ciutat de Barcelona y Bras Militar».³³

3. UNES CONFERÈNCIES DE LLARGA TRADICIÓ

El Decret, però, encara presentava més problemes de fonamentació. Un dels arguments que utilitzava era que les conferències eren una realitat que s'havia produït durant els darrers anys i que anava contra les mateixes Constitucions: «[...] aunque lo han acostumbrado hacer de algunos años a esta parte, ha sido corruptela y abuso contra las referidas Constituciones». Més endavant repetia la mateixa idea i destacava que la seva existència depenia de la voluntat de monarca: «[...] aunque se haya tolerado y permitido hasta ahora tener de algunos años a esta parte dichas conferencias, siendo esta materia facultativa y dependiente de mi real voluntad y regalía, puedo a mi arbitrio permitirles o negarles la licencia [...] y en vista de los absurdos que han

28. Sobre el paper que van exercir les juntes menors de les institucions, vegeu Betlem CASTELLÀ (coord.), *Poders a l'ombra*, Barcelona, Parlament de Catalunya, 2014, i el número monogràfic de la revista *RiMe*, núm. 13/2 (2014).

29. Sobre les juntes menors del Braç Militar, vegeu Eduard MARTÍ, *El Braç Militar de Catalunya (1602-1714)*, València, Universitat de València, 2016, p. 97-106.

30. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns*, p. 165.

31. Jesús LALINDE, *Iniciación histórica al derecho español*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1978, p. 405.

32. James AMELANG, «Instituciones no institucionals? Els fonaments de la identitat social a la Barcelona moderna», *Pedralbes*, núm. 13 (1993), p. 305-311.

33. *Constitucions, capítols i actes de Cort 1701-1702, 1705-1706*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2006, capítol de cort XVIII.

resultado y resultan de dichas conferencias contra mi real servicio». ³⁴ En aquest punt la Corona feia una lectura esbiaixada de la realitat. Francesc de Castellví recull en les seves memòries que «esta forma de conferencias era una práctica antiquísima aprobada y consentida de los soberanos por atrasados siglos», ³⁵ cosa que suggereix que eren una realitat ben fonamentada en la història institucional catalana. Ens ho confirma la Constitució XVIII de les Corts de 1705-1706, la qual començava recordant «que de antiquíssims temps i segons las ocurrencias han esdevingut los tres Comuns [...] tenir conferencias per discorrer i aconsellar lo que dits comuns i quiscun per son interés podría fer i obrar segons los casos que han esdevingut». ³⁶

Ja hem comentat que les conferències dels tres comuns eren una realitat ben viva des de la segona meitat del segle XVII, però el cert és que la seva presència venia de molt abans, si més no dels anys vint. En el quadre següent hem recollit els principals temes que van tractar les conferències dels comuns durant aquells anys:

QUADRE I. Temes de les conferències de comuns a la primera meitat del segle XVII ³⁷

<i>Data</i>	<i>Comú</i>	<i>Tema</i>
1622-1623	DP i CC	La vicerègia del bisbe Sentís
16-I-1634	Cap i CC	El lloc dels seients en la processó
5-V-1634	BM, DP i Cap	Conflicte dels quintes
8-VI-1637	DP i CC	Reforma dels portalers de Barcelona
17-VI-1637	DP i CC	Oposició a l'usatge <i>Princeps namque</i>
24-V-1638	DP i CC	Afer Montrodon i les robes de contraban de Mataró
4-XII-1640	DP i CC	Carta de la duquessa de Cardona
3-I-1641	DP i CC	Defensa del Principat
4-I-1641	DP i CC	Instruccions a Francesc Descatllar, enviat a protegir Montserrat
13-I-1641	DP i CC	Proposta a la Junta de Braços per a ser república sota la protecció de França

34. MNA, vol. xxv, p. 8.

35. Francesc de CASTELLVÍ, *Narraciones históricas*, vol. I, Madrid, Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo Pércopo, 1997, p. 419.

36. *Constitucions, capítols*, capítol de cort XVIII.

37. Font: MNA, vol. xi-xii; *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol. 5, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994-2008 (en endavant, DGC); AHMB, *Llibre de deliberacions del Consell de Cent*, 1B, II, 150 (en endavant, LLDCC). Abreviatures: DP: Diputació; CC: Consell de Cent; BM: Braç Militar; Cap: Capítol Catedralici de Barcelona.

17-II-1641	DP i CC	Petició de la protecció a França
18-I-1641	DP i CC	La defensa del Principat i altres temes derivats
22-I-1641	DP i CC	El setge
31-V-1641	DP i CC	La relaxació de l'empresonament de la duquessa de Cardona
25-VII-1641	DP i CC	Evitar la invasió del país per l'enemic

Podem veure que, de manera similar al que va succeir a partir del 1700, alguns dels grans conflictes que durant aquells anys van enfrontar les institucions catalanes amb la Corona també havien estat objecte de discussió i anàlisi per part de conferències de comuns. Entre aquests conflictes destaca l'oposició a la vicerègia del bisbe Sentís entre el 1622 i el 1623,³⁸ un conflicte ben similar a la vicerègia de Palma del 1701, en la qual la Conferència també va tenir un paper cabdal.³⁹

Però no només això: trobem conferències de comuns per a veure com es podia donar suport al Consell de Cent en la seva oposició al quint tant el 1634 com el 1636,⁴⁰ el conflicte per la negativa de les institucions a aixecar un terç amb l'excusa de l'aplicació de l'usatge *Princeps namque*⁴¹ o el conflicte amb l'agutzil Montrodon sobre les robes de contraban trobades a Mataró.⁴² Ara bé, quan es va posar especialment de manifest el protagonisme d'aquestes conferències va ser a partir de la conjuntura dels anys 1640-1642, un moment que alguns autors han anomenat el «moment republicà».⁴³

Entre el 29 de desembre de 1640 i el 19 de desembre de 1642 hem pogut constatar un total de vuitanta-quatre reunions de consellers i diputats, els quals van coordinar la defensa de Catalunya i Barcelona davant Felip IV, van proposar a la Junta de Braços

38. DGC, p. 465, 566 i 590, entre d'altres. Sobre aquest conflicte, vegeu, entre d'altres, Eva SERRA, *La formació de la Catalunya moderna*, Vic, Eumo, 2018, p. 124-130.

39. Eva SERRA, «Voluntat de sobirania».

40. MNA, vol. XI, p. 293 i 299, i vol. XII, p. 24. Sobre el tema, vegeu Eulogio ZUDAIRE, *El conde-duque y Cataluña*, Madrid, CSIC, 1964, p. 92 i seg.; Eva SERRA, *La formació*, p. 132-134; John H. ELLIOTT, *La revolta catalana, 1598-1640*, Barcelona, Vicens Vives, 1966, p. 137.TM

41. DGC, p. 727. Sobre aquest conflicte, vegeu Josep SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía europea (1640-1659)*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras, 1956, p. 20 i seg.

42. MNA, vol. XII, p. 270. Cfr. Joan Ll. PALOS, *Els juristes i la defensa de les Constitucions*, Vic, Eumo, 1997, p. 119-121; *Història de la Generalitat de Catalunya i els seus presidents*, vol. II, Barcelona, Generalitat de Catalunya i Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 202-203.

43. Antoni SIMON, «La Generalitat de Pau Claris i la revolució de 1640. Sobre l'existència d'un «moment republicà»», dins M. TERESA FERRER I MALLOL (dir.), *Història de la Generalitat de Catalunya: Dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 179-198, esp. p. 193.

de convertir-se en república,⁴⁴ van demanar protecció a França⁴⁵ i van aprovar el jurament que va fer Lluís XIII com a rei de Catalunya.⁴⁶ La intensitat d'aquestes reunions, una mitjana de tres i mitja al mes, és encara més gran que la que van tenir les conferències de comuns durant el regnat de Felip V (2,6 al mes), i la rellevància dels temes tractats és totalment equivalent a la dels temes d'aquell regnat. Sens dubte, durant aquells anys les conferències de comuns, juntament amb la Junta General de Braços, la Diputació i el Consell de Cent, havien tingut un paper clau en la direcció del país en la conjuntura del anys finals de la dècada dels trenta i principis dels quaranta, ben similar al de les conferències dels tres comuns entre el 1697 i el 1714.

Durant aquest període inicial trobem el mateix dinamisme institucional que vam constatar en les conferències de la segona meitat del segle XVII.⁴⁷ Trobem conferències de representants entre el Capítol de Barcelona i el Consell de Cent el 1634 per a veure el lloc on s'havien d'asseure els consellers en les cerimònies públiques;⁴⁸ entre el Braç Militar, la Diputació i el Capítol per a veure com s'havia de donar suport al Consell de Cent en la seva negativa a pagar el quint;⁴⁹ entre el Consell de Cent i la Reial Audiència per l'afer Montrodon el 1638,⁵⁰ etcètera.

Totes aquestes conferències eren ben similars a les que el Consell de Cent va tenir amb el Capítol, el Braç Militar, la Diputació, la Inquisició o la Reial Audiència entre el 1668 i el 1697.⁵¹ Algunes van ser entre oficials dels comuns, tant del Braç Militar com de la Diputació o del Capítol, com s'esdevingué el 1637,⁵² i d'altres van ser entre els consellers i diputats, com passà entre el 1641 i el 1642.⁵³ Però la gran majoria havien estat entre representants de les dues institucions, com en les originades per la vicerègia del bisbe Sentís el 1622, la reforma dels portalers de la ciutat el 1637 o la de l'afer Montrodon el 1638.⁵⁴ A més, de manera semblant al que succeïa amb les conferències del segle XVIII, sembla que la tendència era mantenir la igualtat en el nombre de representants de cada comú i l'alternança en el lloc de reunió.⁵⁵

44. Josep SANABRE, *La acción de Francia*, p. 131.

45. LLDCC, f. 73r.

46. DGC, vol. v, p. 1176.

47. Eduard MARTÍ, «Los orígenes de la Conferencia».

48. MNA, vol. xi, p. 209.

49. MNA, vol. xi, p. 293.

50. MNA, vol. xii, p. 234.

51. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns*, p. 59-69.

52. MNA, vol. xi, p. 293.

53. DGC, vol. 5, p. 1131 i seg.

54. DGC, vol. 5, p. 465 i 576; MNA, vol. xii, p. 587 i seg.; DGC, vol. 5, p. 734 i 755.

55. Les que tingueren els consellers i els diputats el 1638 per l'afer Montrodon estaven compostes de quatre membres per cada comú. Cfr. MNA, vol. xii, p. 270. Respecte a l'alternança en el lloc de reunió, el DGC constata, tot i que no de manera sistemàtica, que aquestes reunions es feien tant a la Diputació com al Consell de Cent. Cfr. DGC, vol. 5, p. 1131-1233, esp. p. 1203-1233, on això s'apre-

Amb tot aquest seguit de dades, el que volem dir és que quan Felip V va suprimir les conferències, no podia argumentar que fossin un fenomen recent, ja que les conferències dels comuns eren una realitat molt ben establerta en la política catalana des de començaments del segle XVII i havien tingut un paper rellevant en la conjuntura dels anys previs a la Guerra dels Segadors. Els fets del període 1697-1705 no eren essencialment nous, sinó el resultat d'una tradició anterior. En aquest sentit, és molt significatiu que quan el 1652 Felip IV va suprimir alguns dels privilegis dels catalans fruit de la guerra, en cap moment va prohibir aquest tipus de reunions entre comuns, que ja trobem actives el 1653 per a tractar sobre l'aquartermament de les tropes⁵⁶ o el 1656 per a veure com s'havia d'aixecar un terç.⁵⁷ Per això la supressió de les conferències dels comuns el 1705 s'ha de considerar més com una opció personal de Felip V, resultat d'una nova manera d'entendre la relació amb els súbdits,⁵⁸ que no pas pel fet de ser inconstitucionals, ja que cap monarca anterior les havia prohibit, tot i que havien dirigit l'oposició als seus decrets en nombroses ocasions.

4. UN TRIBUNAL QUE «NO RECONOZCA SUPERIOR»

Més enllà del decret de supressió de la Conferència del 1705, ens podem preguntar on residia el perill per a l'autoritat reial que representaven les reunions dels comuns. El 1690 el virrei Villahermosa feia una crítica molt dura de les conferències. Segons ell, les conferències del Consell de Cent i la Diputació «dieron a la provincia mucho que discurrir y bastante campo a todos, buenos y malos, para que diesen por concluido en la junta lo que más se conformaba con su antojo. No cabe en la explicación los daños que estas conferencias causan a la paz y público sosiego de la provincia y al servicio de Vuestra Majestad, pues estos consistorios juntos se abrogan tal autoridad que presumen tenerla sobre los lugartenientes generales [...] y me persuado que este modo de aunarse estos consistorios irá insensiblemente echando tales raíces que se le formará a Vuestra Majestad en Cataluña un tribunal que no reconozca superior».⁵⁹

Per a Villahermosa, el perill residia en el poder que considerava que tenien les conferències, en la llibertat que tenien els seus membres, on hi havia «buenos y malos», i en la possibilitat d'esdevenir una institució superior, fins i tot al mateix virrei.

cia amb claredat. L'alternança en les conferències també es veu amb el capítol del 1634. Vegeu MNA, vol. XVII, p. 209 i seg.

56. MNA, vol. XVI, p. 143.

57. DGC, vol. 6, p. 637 i 1510; LLDCC, 1B, II, 165, f. 162; MNA, vol. XVI, p. 142.

58. En aquelles dates, el duc de Montalto recordava a Felip V que «el remedio no se aplica con consultas sino con fuerzas»; AHN, *Estado*, llig. 1605, 29 de juny de 1704.

59. Jaume DANTÍ, *Aixecaments populars*, p. 206-223.

Què hi havia de veritat en aquestes valoracions? El virrei no anava pas errat. Com vam poder exposar en el seu moment,⁶⁰ la dinàmica de les conferències dels comuns permetia que les competències que tenien els representants fossin en alguns casos molt àmplies, fins al punt que aquelles podien esdevenir organismes superiors als mateixos comuns, que esdevenien simples executors de les seves decisions. Però això era possible perquè eren els comuns qui decidien que fos d'aquesta manera, no per cap imposició d'algun personatge extern.

Per exemple, el juny del 1703 el Consell de Cent atorgava als seus consellers capacitat per a «posar en execució tot lo que los aparega [als membres de la Conferència] convenir en ordre a dita dependència sens report algun»,⁶¹ cosa que incloïa l'enviament de cartes, gastar diners i fer ambaixades. És a dir, els consellers podien executar totes les indicacions de la Conferència sense consultar el Consell de Cent. Una cosa similar havia fet el Braç Militar el 1698 quan havia donat «facultat y poder als senyors Protector y oficials de fer, obrar y posar en execució tot lo que aparexerà a la conferència que dega fer y obrar lo present Braç».⁶² Aquest tipus de concessions foren bastant comunes al llarg de tot el període, com es pot veure, per exemple, el 1704, el 1706 o el 1708.⁶³

Això era perfectament combinable amb ocasions en què el poder atorgat a la Conferència era més limitat i en què es fixava explícitament que el que s'hi deliberés havia de ser retornat al comú per a prendre allà la decisió final. És el que succeí, per exemple, en el setge del 1704, quan els consellers acordaren que el document elaborat per la Conferència sobre si havien d'escollar l'ultimàtum de Darmstad havia de ser «reportat al present Consell per deliberar lo de major acert»,⁶⁴ una cosa ben similar a la que havia decidit el Braç el 1702 arran de les conferències sobre el Tribunal de Contrafaccions.

En aquestes conferències es fixava que «de lo que acordaran [els membres de la Conferència] se dispose y forme un paper reportant-ho en altre Braç quan antes per a que ab més premeditació se puga deliberar lo convenient».⁶⁵ Però aquesta dinàmica de concessions de poder no era una realitat nova del segle XVIII. Trobem concessions

60. Eduard MARTÍ, *La Conferència dels Tres Comuns*, p. 256-263.

61. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), *Llibre de deliberacions del Braç Militar*, «Generalitat», G-69, vol. 6, f. 932r (en endavant, LLDBM).

62. LLDBM, vol. 5, f. 745r.

63. LLDBM, vol. 7, f. 10r; LLDCC, 1B, II, 215, f. 349r (document inserit), i LLDCC, 1B, II, 217, f. 219v.

64. DGC, vol. 10, p. 1737.

65. LLDBM, vol. 6, f. 377v. Trobem altres referències semblants els anys 1702 (LLDCC, 1B, II, 211, f. 179r), 1703 (LLDBM, vol. 6, f. 1065r), 1707 (ACA, *Llibre de deliberacions de la Diputació*, N-268, f. 561v) i 1711 (ACA, *Esborrany del Llibre de deliberacions de la Diputació*, N-315, 6 de febrer de 1711, annex 152).

similars ja el 1641 amb les mateixes conferències de consellers i diputats.⁶⁶ Tot plegat ens fa adonar que el perill que les conferències esdevinguessin un organisme superior als comuns existia des de molt abans del 1690, ja que el fet que tinguessin més o menys poder era una realitat connatural a elles.

Ara bé, això no exclou que en alguns moments arribessin a exercir realment aquest lideratge sobre els altres comuns, cosa que confirmava les prediccions de Villahermosa. Ja hem vist que, arran del fracassat setge del 1704, Velasco considerava que la Conferència era «la oficina donde se formó la conspiración antecedente».⁶⁷ Però no era l'únic que l'acusava d'oposar-se a la voluntat del rei. El duc de Montalto considerava que la Conferència era la responsable de la negativa dels comuns a introduir la modificació del testament de Carles II.⁶⁸ El seu lideratge es pot veure també a partir d'altres persones i textos. El memorial *Escudo de la verdad* constata el lideratge de la Conferència durant el setge de Barcelona de 1697: «La Ciudad y el Brazo, en sus conferencias, fueron tomando las medidas y disposiciones que podían quitar las esperanzas a los enemigos».⁶⁹

Pocs anys després, Emmanuel Mas constatava que, en conèixer el nomenament del cardenal Portocarrero com a governador a l'octubre del 1700, va ser la Conferència dels Tres Comuns la que «resolgué despatxar un extraordinari dient que gustosament tindrien per governador [...] al cardenal Portocarrero durant la malaltia, tot mostrant algunes dificultats».⁷⁰ Durant el setge del 1704 el mateix autor no dubtava a mostrar que els tres comuns anaven «sempre units y guiats per la Conferència que entre ells se trobava oberta».⁷¹ Poc després, amb els empresonaments injustificats fets pel virrei Velasco, eren els advocats de la Diputació els qui aconsellaven als diputats que consultessin amb la Conferència com calia actuar davant aquest trencament constitucional, ja que «ningú ab major acert podria aconsellar a sas senyorias il·lustríssimas lo fahedor en cabal desempeño de sos desigs que la excel·lentíssima Conferència que de present està oberta y pendent entre la excel·lentíssima Ciutat de Barcelona, y il·lustríssim i fidelíssim Bras Militar fent un cos, y lo comú de la Deputació».⁷²

66. En la Conferència del 3 de gener de 1641, per exemple, el Consell de Cent atorgava poder als consellers per a posar «en execució tot lo demés que convingue al fet, sens referiment algun»; cfr. LLDCC, 1B, II, 150, f. 55r. En canvi, uns dies més tard, quan havien de decidir sobre la carta que demanava la protecció de França, els consellers havien d'informar el Consell plenari: «[...] lo que tractaran y apuntaran sien servit los dits consellers presentar-ho en los savi consell [...] per a que puga deliberar lo que més convinga»; cfr. LLDCC, 1B, II, 150, f. 65v-66r.

67. AHN, *Estado*, llig. 272, exp. 46.

68. La seva opinió era contundent: «[...] la Conferencia [...] le ha dado a don Francisco de Velasco un papel negándose absolutamente a registrar la declaración»; AHN, *Estado*, llig. 1605, 29 de juny de 1704.

69. Biblioteca de Catalunya, Follets Bonsoms, n. 209, p. 28.

70. Emmanuel Mas, *Diari*, f. 2-3.

71. Emmanuel Mas, *Diari*, p. 397.

72. LLDBM, vol. 7, f. 119r.

El lideratge de la Conferència i la seva tendència a una progressiva «institucionalització» es pot visualitzar amb més claredat encara amb la figura dels ambaixadors dels comuns a Madrid. És molt significatiu, per exemple, que en el manual d'instruccions que es va donar a Narcís Descatllar el 1697, el Consell de Cent li prohibís representar «a ningun comú o persona particular sino serà tenint expressa ordre dels excel·lentíssims consellers, excel·lentíssima conferència, exceptuant d'esta prohibició el Braç Militar».⁷³ Per tot això, Descatllar tenia l'obligació d'escriure cada setmana «als excel·lentíssims consellers i a la excel·lentíssima conferència lo que passarà i lo que haurà de nou».⁷⁴ Igualment, l'enviament de Pere Ribes i Felip Ferran el 1701 arran de l'oposició al jurament del virrei Palma es feia per indicació de la Conferència,⁷⁵ cosa que també va passar amb Josep Duran el 1704.⁷⁶ Tot i que formalment l'enviava el Braç Militar, el seu nomenament era fruit de la decisió de la Conferència i era ella la que prenia una part important de les decisions sobre la seva actuació. Així, per exemple, el 2 de maig de 1703, davant les dificultats que trobava l'ambaixador, el Braç li comunicava que «ha resolt la excel·lentíssima conferència dels dos comuns cesse de molestar més a aquests senyors [de la Cort] y se retorne a esta ciutat».⁷⁷

Tots aquests fets posen de manifest que realment el duc de Villahermosa tenia raó quan plantejava que el perill de les conferències era que amb el pas del temps esdevinguessin organismes superiors als mateixos comuns. El fet que fos la Conferència la que prengué la decisió d'enviar ambaixadors a Madrid, que redactés les cartes que aquests presentaven en nom dels comuns⁷⁸ i que tingués capacitat per a donar-los ordres directament, és indicatiu del poder i la influència que havia assolit. Realment Felip V no s'havia equivocat a l'hora de suprimir les conferències el 1705, perquè exercien un lideratge molt clar sobre els altres comuns.

73. AHMB, *Lletres closes*, 1B, VII, 111, f. 172.

74. AHMB, *Lletres closes*, 1B, VII, 111, f. 173.

75. AHMB, *Lletres closes*, 1B, VII, 113, f. 49r i seg.

76. LLDBM, vol. 6, f. 844. Vegeu també Eduard MARTÍ, «El reconocimiento político de una nueva institución: los representantes del Brazo Militar de Cataluña en la Corte (1660-1714)», dins Antonio ÁLVAREZ-OSSORIO, Cristina BRAVO i Roberto QUIRÓS (ed.), *Los embajadores. Representantes de la soberanía, garantes del equilibrio, 1659-1748*, Madrid, Marcial Pons, 2019 (en premsa).

77. LLDBM, vol. 6, f. 867.

78. Sobre les cartes fetes per la Conferència, vegeu Eduard MARTÍ, «Quan la unió fa la força», p. 206. Sobre les cartes escrites el 1701, vegeu LLDBM, vol. 6., f. 248r.

5. UN COMÚ MOLT LLIURE

A l'hora de valorar el decret de supressió de les conferències, emès el 31 de gener de 1705, cal tenir en comte que aquest no va ser una cosa aïllada, sinó que va anar precedit d'una important onada de desinsaculacions. Dies abans s'havia desinsaculat alguns jutges de la Reial Audiència crítics amb l'acció del govern,⁷⁹ així com els advocats del Braç Militar i part dels membres de la Conferència dels Tres Comuns.⁸⁰ La supressió de les conferències era el punt final d'aquesta tanda de càstigs del 1705, que va continuar més tard amb la desinsaculació de Pau Ignasi Dalmases⁸¹ i amb tot un seguit d'altres empresonaments.⁸²

El que resulta significatiu és que alguns dels membres desinsaculats per Felip V no estaven insaculats realment, amb la qual cosa el càstig no tenia cap efecte. És el cas de Bonaventura de Lanuza, que era a les conferències en nom de la Diputació sense ser insaculat per ella.⁸³ Felip Ferran hi era en nom del Consell de Cent, però simultàniament era síndic del Braç Militar, càrrec del qual no va ser substituït fins a l'octubre del 1705.⁸⁴ Per la seva banda, les desinsaculacions de Joan B. Reverter, de Josep Bru i de Josep Terré tampoc no van tenir cap efecte, perquè els tres eren membres de la junta menor que assessorava el Braç durant aquells mesos, a la qual s'afegí Joan Llinàs el 18 de maig de 1705.⁸⁵ De fet, Joan Llinàs era conseller ciutadà del Braç des del maig del 1704 i ho va continuar essent fins al maig del 1705. Tant en el seu cas com en el de Josep Bru i Josep Terré, es constata que van participar en les reunions del Braç durant aquells mesos,⁸⁶ és a dir, van continuar actius en la vida política catalana tot i estar desinsaculats.

79. En concret, eren Cristòfol Potau, Josep Moret, Pere Amigant, Domingo Aguirre, Bonaventura de Tristany i Francesc Vertamon. Cfr. Francesc de CASTELLVÍ, *Narraciones*, vol. 1, p. 464 i 469, i Emmanuel Mas, *Diari*, p. 515.

80. Concretament, eren Bonaventura de Lanuza, Josep Terré, Josep Oliver, Felip Ferran, Joan B. Reverter, Francesc Nicolau de Sant Joan, Josep Ignasi Bòria, Josep Bru i Joan Llinàs. Cfr. DGC, vol. 10, p. 573. Cfr. també Emmanuel Mas, *Diari*, p. 517.

81. Sobre l'empresonament de Pau Ignasi Dalmases, vegeu Ferran SOLDEVILA, «La presó de Pau Ignasi Dalmases i Ros, enviat de la ciutat de Barcelona a Felip V (1705)», a *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, p. 481-498.

82. Sobre aquest fet, vegeu Eduard MARTÍ, *El Braç Militar*, p. 140-144.

83. Totes les referències sobre qui estava insaculat a la Diputació, les hem extret d'Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General*, vol. 2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2015.

84. LLDBM, vol. 6, f. 341r.

85. Eduard MARTÍ, *El Braç Militar*, p. 103-104. Cfr. també LLDBM, vol. 6, f. 300v.

86. Joan Llinàs i Josep Terré hi són presents freqüentment des del mateix febrer de 1705 (vegeu LLDBM, vol. 6, f. 285 i seg.), i Josep Bru, a partir del maig (LLDBM, vol. 6, f. 303 i seg.).

Aquestes dades posen de manifest que per a ser membre de les conferències no calia estar insaculat, la qual cosa donava una àmplia llibertat d'actuació als comuns a l'hora d'escollir els seus representants. Era precisament aquesta realitat de les conferències la que criticava el virrei Villahermosa, pues «dieron a la provincia mucho que discurrir y bastante campo a todos, buenos y malos, para que diesen por concluido en la junta lo que más se conformaba con su antojo».⁸⁷ Les conferències permetien que més persones, «buenos y malos», poguessin participar lliurement en les reunions sense que hi hagués cap control reial.

Quinze anys més tard, el 1706, un memorial borbònic tornava a tractar el mateix tema i denunciava que els comuns escollien per a les conferències «cada uno personas de su satisfacción».⁸⁸ Tenien raó. Només dues dades: el 19 % dels representants de la Diputació a les conferències de comuns fetes entre el 1656 i el 1697 no estaven insaculats a la Diputació, una xifra que augmentava fins al 37 % per al període 1697-1714, moment en el qual l'activitat de les conferències va ser més intensa.⁸⁹ Semblantment, com recordava el marquès de Gironella al duc de Noalles, els membres de les juntes menors del Consell de Cent, que eren escollits de la mateixa manera que els de les conferències, «concurren no solo los insaculados en el Consejo de Ciento, sino también todos aquellos caballeros que quiere llamar los consellers, que regularmente se eligen de los demás de su suposición».⁹⁰

Aquest fet, a banda de qüestionar que el control insaculatori fos tan absolut com es pensava,⁹¹ posa de manifest que l'autèntic perill de les conferències radicava precisament en el fet que escapaven al control de la monarquia, perquè els seus membres eren escollits per designació directa, sense cap insaculació. En el mateix memorial, el marquès de Gironella, en clara referència al paper que havien exercit les conferències i les juntes menors dels comuns, mostrava que el control insaculatori no era suficient per a evitar una oposició a la monarquia. Segons ell, «era la única cosa que tenía el Rey en la Ciudad y la Diputación de autoridad y medio para que no fueran tan fáciles estos comunes en formar empeños contra los intereses y soberanía de la real dignidad [...] si bien es verdad que ni esto ha bastado para no entrar estos comunes en gravísi-

87. Jaume DANTÍ, *Aixecaments populars*, p. 206-223.

88. Magda FERNÁNDEZ, «Espionatge», p. 245.

89. Hem extret aquestes dades d'Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima*.

90. Biblioteca Nacional de París, *Espagnol*, n. 53, *Supplément français*, n. 2214, p. 15r.

91. La bibliografia sobre les insaculacions és àmplia. Vegeu Eduard PUIG, *Intervenció reial i resistència institucional: el control polític de la Diputació del General de Catalunya i del Consell de Cent de Barcelona (1654-1705)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2012, p. 332; Eva SERRA, «Catalunya després del 1652: recompenses, censura i repressió», *Pedralbes*, núm. 17 (1997), p. 191-216; Josep M. TORRAS Ribé, «El control polític de les insaculacions del Consell de Cent de Barcelona (1652-1700)», *Pedralbes*, núm. 13-I (1993), p. 457-468.

mos empeños de los cuales han nacido tan malas consecuencias».⁹² Precisament va ser aquest fet, «los absurdos que han resultado y resultan de dichas conferencias contra mi real servicio y quietud de ese Principado», l'argument utilitzat per Felip V en el decret de supressió de les conferències. Una actuació que s'explica en part per aquesta llibertat que gaudien els seus membres, aliens a tot control per part de la monarquia.

En aquest sentit, són ben significatius els qualificatius que van rebre els membres de les conferències per part de comuns i contemporanis. Emmanuel Mas recull que els comuns procuraven enviar a les conferències «personas de la major nobleza intel·ligència i zel, així de sa majestat com de la observança de las Constituciones y privilegis». ⁹³ Aquesta descripció no és gaire lluny de la que el 1701 feia el Consell de Cent al seu ambaixador a Madrid, Francesc de Miquel: «[...] subjectes tan zelosos e intel·ligents com vostra senyoria no ignora».⁹⁴ Anys més tard, el 1703, els consellers mostraven que en els membres de les conferències residien «tota premeditació y censura».⁹⁵

Per la seva banda, el Braç Militar no tenia pas una opinió diferent. Al llarg d'aquells anys va destacar que els membres de la Conferència sempre havien actuat amb «gran discreció i censura»⁹⁶ i deia que aquesta mostrava «la cabal intel·ligència, premdas i aplicació dels individus que la componen».⁹⁷ És a dir, el fet que els comuns tinguessin llibertat per a escollir segons el seu parer els membres que componien les conferències, facilitava que aquestes estiguessin formades per persones preparades i concordes amb els seus interessos.

6. VALORACIONS FINALS

El decret de supressió de les conferències de comuns no es pot desentendre de la situació política de Catalunya al gener del 1705, en un context de progressiva desconfiança de les institucions envers la monarquia de Felip V. Els continuats enfrontaments durant aquells anys (la vicerègia, l'afer Jäger, l'obertura de cartes, les oposicions a les càtedres, la modificació del testament de Carles II, els empresonaments injustificats) havien debilitat i enterbolit les relacions entre la Corona i les elits polítiques catalanes. En el context d'enfrontament bèl·lic amb l'arxiduc austríac, la sospita de la traïció era cada vegada més gran.

92. Biblioteca Nacional de París, *Espagnol*, n. 53, *Supplément français*, n. 2214, f. 44v.

93. Emmanuel Mas, *Diari*, p. 518. Semblantment, al setembre del 1712 Vilana Perlas demanava als comuns que nomenessin «personas de la major intel·ligència e integritat» per a unes conferències per a tractar sobre la retirada de les tropes angleses (LLDCC, 1B, II, 221, f. 212, document inserit).

94. AHMB, *Lletres closes*, 1B, VI, 113, f. 48v.

95. LLDCC, 1B, II, 212, f. 180v.

96. LLDBM, vol. 8, f. 316v.

97. LLDCC, 1B, II, 222, f. 127/1.

En aquest sentit, cal reconèixer que els informes de Velasco van afavorir aquest enfrontament. Poc després del fracassat setge del 1704, no dubtava a queixar-se al monarca de «lo poco que se deve fiar de unos naturales que tienen la osadía de quejarse al Rey de que se castiga a los traydores».⁹⁸ El gener del 1705, uns dies abans de la supressió de la Conferència, parlava de «la desconfianza que se debe vivir de estos naturales» i «de la obstinada infidelidad de estos naturales».⁹⁹ Per això no ens ha d'estranyar que en el Decret es parli explícitament «de los absurdos que han resultado y resultan de dichas conferencias contra mi real servicio y quietud de ese Principado». A l'hora de la veritat, com hem pogut veure, el Decret es va fer de manera accelerada i segurament més condicionat per la situació política d'aquells anys que no pas com a resultat d'una reflexió profunda sobre la legalitat i la conveniència de permetre unes conferències que havien existit de manera continuada durant gairebé cent anys.

Certament, com havia predit Villahermosa, la Conferència semblava haver-se convertit en «un tribunal que no reconozca superior», en el sentit que era una institució que influïa de manera directa en l'actuació dels altres comuns. Això ni era nou (ja era així des del 1622) ni era cap usurpació de la Conferència, ja que eren les mateixes institucions les que li atorgaven el poder que tenien. No ens enganyem: la Conferència era el resultat de la voluntat dels mateixos comuns de crear un nou mecanisme institucional que permetés coordinar millor la seva actuació davant les transgressions del marc constitucional fetes per la monarquia. Això és una realitat que els comuns van repetir contínuament. El 1711 el Consell ho mostrava amb total claredat.

Davant una nova petició de Carles III, els consellers mostraven que «la present ciutat sempre ha confiat son major acert en cosas àrduas a lo concell y parer donats per la excel·lentíssima Conferència dels excel·lentíssims comuns de la Deputació, Braç Militar y present ciutat, las quals ab tant anhelo y cuydado se han aplicat a quant los es estat comés».¹⁰⁰ Una realitat de la qual el mateix Emmanuel Mas deixava constància en narrar la sorpresa que havia causat la supressió de les conferències, perquè «se havian experimentat ser de gran utilitat per lo servey de sa magestat, ja per lo obrar de conformitat los comuns, tant en lo de aquell com en lo tocant a la major observança dels privilegis y Constitucions, lo de tenir ubertas estas conferències».¹⁰¹

Precisament per això, no ens pot sorprendre que quan les tropes de Carles III, l'arxiduc, van entrar a Barcelona a l'octubre del 1705, els comuns només triguessin nou dies a convocar la primera conferència.¹⁰² I quan es van adonar que la legalitat de Felip V havia perdut validesa, van tornar a recórrer a una institució que havia demos-

98. AHN, *Estado*, llig. 466, carta del 23 de juliol de 1704.

99. AHN, *Estado*, llig. 272.

100. LLDCC, 1B, II, 220, f. 234v.

101. Emmanuel MAS, *Diari*, p. 518.

102. LLDCC, 1B, II, 214, f. 318v.

trat que era eficaç per a defensar les Constitucions i coordinar la seva actuació. De fet, en els esborranys de les Constitucions que va redactar la Conferència per a Carles III al novembre del 1705, es fixava en quart lloc la necessitat de legalitzar les conferències de comuns.¹⁰³ La supressió de les conferències que feu Felip V només va durar nou mesos. Només els decrets de Nova Planta van poder anul·lar de manera definitiva una forma d'organització política de llarga tradició, que s'havia demostrat que era eficaç per a enfortir la unió entre els comuns, garantir la seva llibertat davant els intents de control per part de la Corona, defensar les Constitucions amb fermesa i, com deien els diputats al febrer del 1714, «aconcellar ab major acert lo que sie del major benefici al públic».¹⁰⁴

103. ACA, *Dietari de la Diputació*, N-103, f. 283; document inserit, f. 27.

104. LLDCC, 1B, II, 223, f. 61 (document inserit).

ELS GOVERNADORES DE LA CIUTADELLA DE BARCELONA DURANT EL SEGLE XVIII

Rafael Cerro Nargáñez
Universitat de Barcelona

Resum

L'any 1718 el rei Felip V nomenà el primer governador de la Ciutadella de Barcelona. Aquest càrrec fou un dels comandaments militars més importants de la Catalunya del segle XVIII. El primer titular de la Ciutadella fou l'enginyer d'origen flamenc Jorge Próspero de Verboom, un dels militars més prestigiosos durant el regnat del primer Borbó. Tot i que coneixem molt bé la carrera militar de Verboom, poca cosa sabem, però, de la resta de governadors de la centúria. Segons les nostres dades, foren deu els governadors de la Ciutadella barcelonina entre els anys 1718 i 1808. Quasi tots foren militars amb dilatats anys de servei a l'Exèrcit i amb notables i distingits mèrits aconseguits en els camps de batalla, on es dirimiren els interessos dinàstics de la casa de Borbó. La graduació militar d'entrada era la d'oficial general —brigadier, mariscal de camp i tinent general—, però també fou decisiu per a ésser nomenat pertànyer a les tropes d'elit de la Casa Reial. És a dir, formar part d'un dels dos selectes regiments d'infanteria de les Reials Guàrdies espanyoles i valones. La majoria de governadors, però, foren regnícoles i espanyols, malgrat que no tots ells nasqueren a Espanya. A més, el component estranger —flamenc i francès— tingué un pes notable. El càrrec es convertí gairebé en vitalici per a militars de gran prestigi, alta graduació, edat madura o avançada i amb una posició social notable. Era el que s'esperava dels militars encarregats de comandar una de les ciutadelles clau de l'Espanya del segle XVIII, com, sens dubte, fou la de Barcelona.

Paraules clau: governadors, Ciutadella, Barcelona, Borbó, segle XVIII.

LOS GOBERNADORES DE LA CIUDADELA DE BARCELONA DURANTE EL SIGLO XVIII

Resumen

En 1718 Felipe V nombró al primer gobernador de la Ciudadela de Barcelona. Dicho cargo fue uno de los mandos militares más importantes de la Cataluña del siglo XVIII. El primer titular de la Ciudadela fue el ingeniero flamenco Jorge Próspero de Verboom, uno de los militares más prestigiosos del reinado del primer Borbón. Aunque conocemos muy bien la carrera militar de Verboom, poco o nada sabemos del resto de gobernadores de la centuria. Según nuestros datos, fueron diez los gobernadores de la Ciudadela barcelonesa entre 1718 y

1808. Casi todos ellos fueron militares con dilatados años de servicio en el Ejército y distinguidos méritos en los campos de batalla, donde se dirimieron los intereses dinásticos de la casa de Borbón. La graduación militar de entrada era la de oficial general —brigadier, mariscal de campo y teniente general—, pero fue decisivo en el nombramiento pertenecer a las tropas de élite de la Casa Real; es decir, a uno de los dos selectos regimientos de las guardias reales de infantería españolas y valonas. La mayoría de gobernadores fueron regnicolas y españoles, aunque no todos nacieron en España; y el componente extranjero —flamenco y francés— tuvo un notable peso. El cargo se convirtió en vitalicio para militares prestigiosos, de alta graduación, edad madura o avanzada y con una notable posición social. Era lo que se esperaba del militar encargado de dirigir una de las ciudadelas clave de la España del siglo XVIII, como, sin duda, fue la de Barcelona.

Palabras clave: gobernadores, Ciudadela, Barcelona, Borbón, siglo XVIII.

THE GOVERNORS OF THE CITADEL OF BARCELONA DURING EIGHTEEN CENTURY

Abstract

In 1718 Philip V of Spain appointed the first Governor of the Citadel of Barcelona. This governor was one of the most important military commanders of Catalonia in the eighteenth century. Its first holder was the Flemish engineer, Jorge Próspero de Verboom, one of the most prestigious soldiers of the reign of the first bourbon. Although we know very well the military career of Verboom, little or nothing we know of the other governors of the century. According to our data, ten were the governors of the Barcelona Citadel between 1718 and 1808. Almost all of them soldiers with extensive years of service in the army and distinguished merits in the battlefields in which dynastic interests of the house of Bourbon were settled. The military graduation of entry was that of official general —brigadier, field marshal and lieutenant general— but it was decisive in the appointment to belong to the elite troops of the royal house. I am referring to one of the two regiments of the royal Spanish and Walloon infantry guards. Almost all the governors were *regnicolas* and Spaniards, although not all were born in Spain; and the foreign component —Flemish and French— had a remarkable weight. The charge became life for prestigious military, high-ranking, mature or advanced and with a notable social position. It was what was expected of the military in charge of leading one of the key citadels of Spain in the eighteenth century, as always was, without doubt, the Barcelona.

Keywords: governors, Citadel, Barcelona, Bourbon, eighteen century.

LES GOUVERNEURS DE LA CITADELLE DE BARCELONE AU XVIIIe SIÈCLE

Résumé

En 1718 Philippe V, roi d'Espagne, nomme le premier gouverneur de la Citadelle de Barcelone. Ce gouverneur était l'un des commandants militaires les plus importants de la Catalogne au XVIIIe siècle. Son premier détenteur est l'ingénieur flamand Jorge Próspero de Verboom, l'un des soldats les plus prestigieux du règne du premier Bourbon. Bien que nous sachions très bien la carrière militaire de Verboom, peu ou rien que nous connaissons des autres gouverneurs du siècle. Selon nos données, dix étaient les gouverneurs de la Citadelle de Barcelone entre 1718 et 1808. Presque tous étaient des soldats avec de vastes années de service dans l'armée et des mérites distingués dans les champs de bataille dans lesquels les intérêts de la dynastie de la maison de Bourbon ont été réglés. La graduation militaire de l'entrée était celle du général —brigadier, le maréchal de champ et le lieutenant général—, mais il a été décisif dans la nomination à appartenir aux troupes d'élite de la maison royale; c'est à dire, aux deux régiments des gardes d'infanterie royale espagnoles et wallonnes. La majorité des gouverneurs étaient *regnícolas* et espagnols, bien que tous ne soient pas nés en Espagne, et la composante étrangère —le flamands et le français— avait un poids remarquable. La charge est devenue la vie pour les militaires prestigieux, de haut rang, matures ou avancés et avec une position sociale notable. C'était ce qu'on attendait de l'armée en charge de diriger l'une des citadelles clés de l'Espagne au XVIIIe siècle, comme toujours a été, sans doute, la Barcelone.

Mots-clés: gouverneurs, Citadelle, Barcelone, Bourbon, XVIIIe siècle.

1. INTRODUCCIÓ¹

El 7 de març de 1716 el militar borbònic Miguel Aguilar escrigué: «Hoy día de la fecha a las siete y media de la mañana se empezaron los fundamentos de la Ciuda-

1. El present article s'inscriu dintre del Grup d'Estudi de les Institucions i de les Cultures Polítiques (Segles xvi-xxi), dirigit per Joaquim Albareda Salvadó, catedràtic d'Història Moderna de la Universitat Pompeu Fabra (Barcelona), i finançat per la Generalitat de Catalunya (ref. 2017-SGR-1041). L'autor també vol agrair a Francisco Andújar Castillo, catedràtic d'Història Moderna de la Universitat d'Almeria, la seva ajuda en l'elaboració d'aquest treball, amb la consulta de la base de dades informatitzada Fichoz (CNRS), relativa al personal administratiu i de govern de la monarquia espanyola a l'època moderna. Aquest important fitxer és, avui dia, accessible en línia a <www.fichoz.org>. Durant l'edat moderna, l'Administració hispana acostumava a castellanitzar els noms dels militars d'origen estranger al servei del rei. En el nostre estudi hem convingut mantenir la grafia castellana, present en la documentació primària, i no catanialitzar-la per a evitar confusions innecessàries. En aquest cas, hem seguit el criteri de la *Gran enciclopèdia catalana*, dirigida per Joan Carreras i Martí, vol. 24, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2000 (7a reimpr. actualitzada), p. 23, veu *Jorge Próspero de Verboom y de Wolf*. També hem seguit Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, Madrid, Marcial Pons, 1997, p. 557-695.

dela [...]. Hoy he observado muy malos semblantes en muchos de los naturales de esta ciudad. Creo en efecto de ver empezada, en evidencia, la Ciudadela que nunca creían».² Sens dubte, la Ciutadella de Barcelona representà la culminació d'un llarg i ambiciós projecte meditat per la monarquia espanyola des de feia temps. Tot i que Felip V autoritzà, per fi, la seva construcció seguint el projecte presentat per l'enginyer general flamenc Jorge Próspero de Verboom Wolf el 1715, avui sabem, però, que la idea d'una ciutadella per a Barcelona prengué forma al voltant de la conjuntura bèl·lica del 1640. Cent anys després, la impressió mola de pedra que s'aixecà sobre el popular barri de la Ribera era ja una realitat ben visible.³

La nova ciutadella, a part d'acollir un poderós dispositiu d'artilleria, també aquarterà un nombrós contingent de tropes.⁴ El coronel, Félix Colón y Larriátegui, recordà en la seva obra *Juzgados militares de España y sus Indias* que el governador militar de la plaça sempre tingué «bajo sus órdenes a los Gobernadores de la Ciudadela o Castillos».⁵ No obstant això, la Ciutadella de Barcelona sempre tingué el seu propi estat major, el qual —seguint una estricta jerarquia— estava format per un governador, un tinent de rei i un sergent major. Tot i així, el que fou el seu primer governador —l'esmentat enginyer Verboom— va saber jugar al seu favor la por de Felip V que els catalans es tornessin a rebel·lar i va aconseguir —almenys durant la seva vida— que el comandament militar de la Ciutadella, sota la seva autoritat, tingués certa autonomia respecte al govern militar i polític (el corregidor) de la plaça d'armes. L'única autoritat per sobre del governador de la fortalesa era el capità general de Catalunya.⁶ Per altra banda, hem de dir que actualment hi ha a disposició del lector valuoses propostes arquitectòniques relatives a la Ciutadella, però res, en canvi, sobre el component humà que acollí durant el segle XVIII.⁷ La nostra intenció, en aquest article, ha estat estudiar el perfil militar dels governadors de la Ciutadella barcelonina entre els

2. Josep CATÀ I TUR i Antoni MUÑOZ GONZÁLEZ, *Absolutisme contra pactisme. La Ciutadella de Barcelona (1640-1704)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2008, p. 90 (Episodis de la Història, 351).

3. Josep Maria TORRAS I RIBÉ, «El projecte de repressió dels catalans de 1652», a Eva SERRA (ed.), *La revolució catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, 1991, p. 241-290.

4. Un informe del capità general de Catalunya —marquès de Castelrodrigo— del juliol del 1717 recomanava desplegar cent vint-i-sis canons. En canvi, l'enginyer Verboom pensava que amb cent vint-i-dues peces n'hi hauria prou. Bona part de l'artilleria fou instal·lada als baluards anomenats del Rei i de la Reina, que miraven cap a la ciutat. Les tropes dins la fortalesa foren uns cinc mil seixanta homes. Vegeu Antoni MUÑOZ GONZÁLEZ i Josep CATÀ I TUR, *Repressió borbònica i resistència catalana (1714-1736)*, Madrid, Muñoz Catà, 2005, p. 127-144.

5. Félix COLÓN DE LARRIÁTEGUI, *Juzgados militares de España y sus Indias*, tom II, Madrid, Imprenta de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, 1788, p. 179.

6. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Jorge Próspero Verboom. Ingeniero militar flamenco de la monarquía hispánica*, Madrid, Fundación Juanolo Turriano, 2015, p. 217-218.

7. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *La iglesia de la Ciudadela de Barcelona*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2004.

anys 1718 i 1808. Una fortalesa situada en una ciutat que, en temps del primer Borbó, fou considerada plaça «de la primera confianza de España».⁸

2. ORIGEN GEOGRÀFIC I CONNEXIONS FAMILIARS

Segons les nostres dades, la Ciutadella de Barcelona tingué deu governadors entre els anys 1718 i 1808. Excepte un, tots foren súbdits del rei d'Espanya, però no tots havien nascut a la península Ibèrica. El professor Jean-Pierre Dedieu fa bé de recordar-nos que, en una monarquia de servidors plurinacionals —com encara era l'Espanya borbònica—, pot resultar inadequat dividir els actors polítics —civils i militars— entre estrangers i espanyols, bàsicament perquè, on hi havia els uns i els altres, el monarca absolut tan sols veia servidors i vassalls. Això sí, en funció del seu origen geogràfic, l'hispanista francès accepta diferenciar aquests individus en regnícoles i no regnícoles.⁹ En línies generals, podem afirmar que sis dels governadors de la Ciutadella (el 60 %) foren regnícoles, és a dir, nascuts a Espanya i les seves Índies.

Aquest col·lectiu hispà fou hegemònic durant bona part de la segona meitat del segle XVIII. Quatre (el 40 %) eren espanyols peninsulars i dos més (el 20 %) eren espanyols nascuts a les colònies americanes. Entre els peninsulars, tres (el 30 %) foren súbdits de la Corona de Castella. Un d'ells era Alonso Fuenlabrada Gómez, nascut a Casarrubios del Monte (Toledo) l'any 1697. La Real Chancillería de Valladolid li reconegué la seva *hidalgúia*. El seu primogènit, el mariscal de camp Francisco Fuenlabrada, fou —com el seu pare— capità del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles. El 1788 el rei nomenà Francisco cavaller del prestigiós orde de Carles III.¹⁰ Alejandro de Arroyo de Rozas era de Cantàbria (natural de Quintana, a la vall de Soba), on nasqué el 1711. El seu pare, Felipe de Arroyo Castillo, fou *hijodalgo*. Dins el padró de la vall de Soba, Alejandro també figurava com a *hijodalgo*, regidor i procurador general. L'any 1743 el rei Felip V li concedí l'hàbit de cavaller de Santiago. El germà de la seva esposa cubana, José Rafael Montalvo, fou segon comte de Macuriges.¹¹ En canvi, era andalús Francisco Tamariz, nascut a la població sevillana d'Écija el

8. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 560, nota 4.

9. Jean-Pierre DEDIEU, «Los gobernadores de Lérida, Barcelona y Gerona en el siglo XVIII», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* (Barcelona), núm. 18-II (1998), *Actes: Catalunya i Europa a l'Edat Moderna. IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, p. 493-495.

10. Archivo General Militar de Segovia (AGMS), exp. F-1895. Fichoz, 009272 i 010883.

11. Archivo General de Simancas (AGS), *Secretaría de Guerra*, «Expedientes Personales», 5. José Carlos CASAS Y SÁNCHEZ, «Cántabros en América. Don Alejandro de Arroyo. Un sobano del s. XVIII», *ASCAGEN. Revista de la Asociación Cántabra de Genealogía* (Santander), núm. 3 (2010), p. 17-40. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español. Reinados de Carlos IV y Fernando VII*, Villatuerta (Navarra), FEHME, 2012, p. 76-77. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a*

1718. Els seus pares estaven emparentats amb els Tamariz-Martel y Portel, marquesos de la Garantía.¹² Més dubtós, però, és el lloc on nasqué Juan Andrés Dabán Busterino. Sens dubte, els seus progenitors eren *hidalgos* guipuscoans, però gran part de les referències biogràfiques —amb certa confusió— situen el naixement de Juan Andrés en diverses poblacions del regne d'Aragó, com l'Almúnia (Saragossa) o bé l'Almúnia de Sant Joan (Osca). Tot i que no falta una altra versió que fixa el seu bateig a la vila d'Armunia, al regne de Lleó. No hem pogut clarificar aquest dubte, però sí que sembla que hi ha consens a datar el seu naixement en l'any 1724.

Tanmateix, però, si acceptem l'origen aragonès del nostre home, tot i que sigui accidental, això deixaria en un exigü 10 % la representació dels territoris de l'extingida Corona d'Aragó en la governació de la Ciutadella barcelonina. Dabán Busterino es mullerà amb una de les famílies més poderoses de l'Havana. La seva esposa, María Catalina Urrutia, era filla de l'oïdor de la Reial Audiència de Santo Domingo, Bernardo Urrutia. La nombrosa prole de Dabán estigué vinculada a l'Exèrcit i l'Armada. Antonio Dabán Urrutia fou capità de navili, oficial de la Secretaria del Despatx de Marina (1823) i conseller d'Índies (1832-1834) i del Consell Reial d'Espanya i Índies (1834-1836). Antonio va ser condecorat cavaller pels distingits ordes de San Fernando, San Hermenegildo i Crist de Portugal.¹³

Respecte als espanyols d'origen americà, sabem que Gregorio Fernández de Córdoba era de família andalusa, però nasqué el 1725 a la població mexicana d'Hidalgo del Parral, que llavors era una rica ciutat minera dependent de la província de Nova Biscaia, al virregnat de Nova Espanya, on el seu pare, el mestre de camp Juan Fernández de Córdoba, fou governador i capità general (1703-1708). Gregorio fou també un dels primers cavallers de l'orde de Carles III (1772). La seva única filla, Rafaela Fernández de Córdoba, es va casar amb Rafael María de Giraldeli, segon comte de Giraldeli, un títol concedit pel papa Benet XIV l'any 1743.¹⁴ D'altra banda, membre

Catalunya, p. 570-571 i 601-602. Vicente de CADENAS Y VICENT, *Caballeros de la orden de Santiago. Siglo XVIII*, vol. III, Madrid, Hidalguía, 1978, exp. 997, p. 209. Igualment, vegeu més informació a PARES (Portal de Archivos Españoles), ES. 41091. AGI/23//INDIFERENTE, 156, N. 12, i ES. 47161. AGS/2.18.7.26//SGU, LEG, 7226, 56; i Fichoz, 000023.

12. Fichoz, 012245. Família Porcel, marquesat de la Garantía, comtat de las Lomas (<www. heraldaria.com>).

13. AGMS, exp. D-9. Fichoz, 010573. PARES, ES. 47161. AGS/2.18.17//SGU, 7146, 3. Vegeu també Francisco José GINORIO VISCAL, *Antecedents and descendents of Dr. Bernardo de Urrutia Matos (Including Garriga, Dabán and related families)*, vol. 2, s.l., Francisco José Ginorio Viscal, 2009, p. 5-6. Guillermo LOHMANN VILLENA, *Los americanos en las órdenes nobiliarias (1529-1900)*, vol. II, Madrid, CSIC, 1947, p. 315-316. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español*, p. 251.

14. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), 1037/45: Daniel Troc, *Registros de testamentos militares, 1772-1793*, f. 132-134v, Barcelona, 25 de novembre de 1780. Fichoz, 007602. AGMS, exp. F-638. PARES, ES. 41091. AGI/23//INDIFERENTE, 146, N. 35. María Luisa RODRÍGUEZ-SALA (ed.), *Los gobernadores de la Nueva Vizcaya del siglo XVIII: Análisis histórico-social de fuentes primarias*,

d'una rica família veneçolana amb profundes arrels americanes fou Miguel Pacheco y Mijares de Solórzano, que nasqué a Caracas (província de Veneçuela) el 1725. Tres generacions de la família eren veneçolanes vinculades a l'oligarquia de Caracas i Trujillo. El seu pare, Antonio Pacheco y Tovar, fou nomenat comte de San Javier després de pagar vint-i-dos mil ducats al monestir aragonès de Sant Victorià. En canvi, l'avi matern, Juan Mijares de Solórzano, era marquès de Mijares. Miguel aconseguí un hàbit de cavaller de Santiago l'any 1777.¹⁵

Pel que fa als governadors no regnícoles, que per a molts eren estrangers, ja que no eren nascuts a Espanya (tot i que potser eren naturalitzats i casats, o no, amb peninsulars i tenien descendència ja hispana), cal esmentar quatre individus, que representaven el 40 % dels governadors de la Ciutadella barcelonina. Entre ells sempre destacà un selecte i reduït grup de militars flamencs exiliats dels Països Baixos espanyols, que, en nombre de tres, equivalen al 30 % del col·lectiu total. Poques presentacions necessita l'enginyer general Jorge Próspero de Verboom, nascut a Brussel·les el 1665. El seu pare fou el també enginyer Corneli de Verboom, de qui —juntament amb el seu mestre, Sebastián Fernández de Medrano— aprengué tot el que fa referència a l'art de la fortificació. El nostre home es mullerà amb la filla de Juan Baltasar Vischer, cavaller de Celles i baró del Sacre Imperi. L'any 1727 Verboom fou nomenat vescomte de Nieuvorde —a Flandes—, però Felip V li deixà canviar la denominació del títol per la de marquès de Verboom, títol nobiliari que, més endavant, passà als seus descendents.¹⁶ Verboom fou substituït pel seu gendre, Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben, natural de Linster (Luxemburg), on nasqué el 1688. El seu pare, Otón Enrique de Lotzen, era senyor de Linster. Lotario emparentà amb els Verboom

1700-1769, Durango, Universidad Juárez del Estado de Durango, Instituto de Investigacions Históricas, 2000, p. 41-55.

15. AGS, *Secretaría de Guerra*, «Expedientes personales», 40. Fichoz, 003409, 016901 i 017342. Vegeu també PARES, ES. 28079. AHN//OM-EXPEDIENTILLOS, N. 8204, i ES. 28079. AHN//OM-CABALLEROS-SANTIAGO, exp. 6149. Guillermo LOHMANN VILLENA, *Los americanos en las órdenes nobiliarias*, p. 392-393. María del Mar FELICES DE LA FUENTE, *La nueva nobleza titulada de España y América en el siglo XVIII (1701-1746). Entre el mérito y la venalidad*, Almería, Universidad de Almería, 2012, p. 54-55 i 343 (Historia, 16). Vegeu també Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español*, p. 676.

16. AGS, *Secretaría de Guerra*, «Expedientes personales», 58. AHPB, 997/41: Carles Rondó, *Llibre de testaments*, 3-VIII-1733/14-IV-1755, f. 31r-39r, Barcelona, 7 de gener de 1740. Fichoz, 007268. Horacio CAPEL SÁEZ et al., *Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII. Repertorio biográfico e inventario de su labor científica y espacial*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983, p. 472-481 (Geo Crítica. Textos de Apoyo; 3). María Teresa FERNÁNDEZ-MOTA DE CIFUENTES, *Relación de títulos nobiliarios vacantes, y principales documentos que contiene cada expediente que, de los mismos, se conserva en el Archivo del Ministerio de Justicia*, 2a ed., Madrid, Hidalguía, 1984, p. 60. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Verboom: Jorge Próspero Verboom. Ingeniero militar flamenco de la monarquía hispana*, Madrid, Fundación Juanelo Turriano, 2015, p. 211-227. Jesús CANTERA MONTENEGRO, «Jorge Próspero Verboom», a *Diccionario biográfico electrónico* [en línia], Madrid, Real Academia de la Historia, <www.rah.es>.

quan es va casar amb la filla petita del governador de la Ciutadella. En una data no gaire fàcil de precisar, el rei li concedí el marquesat de Roben, que tingué continuïtat amb el seu primogènit, el tinent general Enrique Luis de Lotzen Roben y Verboom, segon marquès de Roben. El llinatge familiar flamenc Verboom-Roben dominà sense contestació la governació de la Ciutadella durant quasi mig segle.¹⁷ Per acabar, no podem oblidar Diego de Brías y Ulloa. El seu pare, Benito, era flamenc, però la seva mare era espanyola. Diego va néixer a Chimay (Flandes) l'any 1710. Era marit de la neta del magistrat Lorenzo de Santayana y Bustillo. La seva família tingué importants connexions de parentiu amb els influents comtes de Brías, servidors dels Borbó en espais cortesans i militars.¹⁸

En el seu moment veurem que aquest petit grup d'exiliats fou el més afavorit pels monarques (fins i tot per davant dels hispans) i el que aconseguí els honors i les graduacions militars més altes dels deu governadors que tingué la fortalesa. A part, amb un 10%, queda un cas força singular: el francès Juan Viard de Santilli, últim dels governadors de la Ciutadella de Barcelona d'aquest període. Viard nasqué a la ciutat de Màcon (Borgonya) el 1754. Era, doncs, súbdit de Lluís XV de França. Des del regnat de Felip V no fou pas estranya la col·laboració entre les dues branques de la casa de Borbó i no foren pocs els francesos al servei dels Borbó hispans. Viard estigué casat amb Francisca de Paula Aguirre, una espanyola cambrera de la reina Maria Lluïsa de Parma. El dia de noces foren padrins els ducs de Frías i Uceda.¹⁹ Com podeu veure, gairebé tots els governadors de la Ciutadella estigueren ben connectats a una sòlida xarxa de solidaritat clientelar, per altra banda fonamental per a poder ascendir en un entorn privilegiat com era la Cort espanyola de l'Antic Règim.²⁰

17. AGS, *Secretaría de Guerra*, «Expedientes personales», 47. AHPB, 1020/16: Félix CAMPLOCH, *Manual*, 16, f. 15-16v, Barcelona, 18 de gener de 1757. Fichoz, 009177. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes au service d'Espagne*, Brussel·les, F. Parent, 1858, p. 395. Vicente de CADENAS Y VICENT, *Caballeros de la orden de Santiago*, exp. 1052, p. 252. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 616-617. Didier OZANAM i René QUATREFAGES, *Los capitanes y comandantes generales de provincias en la España del siglo XVIII*, Còrdova, UCO, 2008, p. 182-183 (Estudios de Historia Moderna. Colección Maior; 32).

18. AGS, *Secretaría de Guerra*, «Expedientes personales», 9. AHPB, 955/37: Josep COLS, 3, *Testaments*, 1736-1750, f. 43r-57v, Barcelona, 2 de novembre de 1741. AHPB, 1037/45: Daniel TROC, *Registros de testamentos militares, 1772-1793*, f. 63r-66v, Ciutadella de Barcelona, 4 de juliol de 1776. Vegeu també AGMS, exp. B-3774. Fichoz, 005542. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 290. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 626. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español*, p. 139.

19. AGMS, exp. B-2254. Fichoz, 012448. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 402. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español*, p. 921.

20. José María IMÍZCOZ BEUNZA, «Comunidad, red social y élites. Un análisis de la vertebración social en el Antiguo Régimen», a José María IMÍZCOZ BEUNZA (dir.), *Élites, poder y red social. Las élites del País Vasco y Navarra en la Edad Moderna*, Bilbao, Servicio de Publicaciones, Universidad del País Vasco, 1996, p. 13-50.

3. SOLDATS DE LA CASA REIAL

Sorpren, però, que només quatre dels militars que tingueren sota el seu comandament la governació d'una ciutadella capital com fou la de Barcelona, nasqueren a Espanya (el 40 %). La resta —en total sis (el 60 %)— havien nascut en territoris fora de la Península, com ara Flandes, Amèrica i França. Resulta, doncs, evident que ésser militar natural d'Espanya no fou mai un requisit indispensable —per als monarques de la casa de Borbó— per a accedir al càrrec de governador de la Ciutadella barcelonina. En efecte, una força militar com era l'Exèrcit espanyol del segle de la Il·lustració no era encara nacional, en el sentit que avui dia donem a aquest terme, sinó que estava integrat per militars pertanyents a diferents nacions que servien —com a súbdits i vassalls lleials— tan sols el rei d'Espanya, la seva dinastia —els Borbó—, no el país.²¹

Els vincles afectius amb la terra que governava el sobirà eren molt difusos: la fidelitat era només al monarca. Francisco Andújar Castillo i Thomas Glesener han estudiat l'efecte especial d'aquest vincle personal entre els militars originaris de Flandes, Itàlia, Irlanda, França i Suïssa, i el rei espanyol. El servei i la lleialtat d'aquests soldats —tant al camp de batalla com a la cort i als governs territorials d'Espanya i les Índies— normalment comportaven unes contraprestacions en forma de mercès; és a dir, una gestió concreta de la reial gràcia, que depenia en exclusiva del sobirà, com a monarca absolut que era i sempre fou el rei d'Espanya. Per aquest mateix motiu, no ens ha de sorprendre pas que els reis hispànics sempre afavorissin la designació de governadors de la Ciutadella de Barcelona entre militars no regnícoles, que prestaren uns serveis —tant personals com familiars— pels quals el rei tingué el deure moral de mostrar gratitud. Aquest fou el cas dels militars d'origen flamenc exiliats durant la Guerra de Successió espanyola, molts dels quals sacrificaren hisenda i posició social, al seu país d'origen, per a defensar els drets dinàstics de Felip V.²²

21. Enrique MARTÍNEZ RUIZ, *El Ejército del Rey. Los soldados de la Ilustración*, Madrid, Actas, 2018.

22. Francisco ANDÚJAR CASTILLO, *Los militares en la España del siglo XVIII. Un estudio social*, Granada, Universidad de Granada, 1991, p. 109-110. Francisco ANDÚJAR CASTILLO, «Las naciones en el Ejército de los Borbones», a David GONZÁLEZ CRUZ (ed.), *Extranjeros y enemigos en Iberoamérica: la visión del otro. Del Imperio español a la Guerra de la Independencia*, Madrid, Sílex, 2010, p. 137-154. Thomas GLESENER, «¿Nación flamenca o élite de poder? Los militares “flamencos” en la España de los Borbones», a Antonio ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO i Bernardo José GARCÍA GARCÍA (ed.), *La monarquía de las naciones: patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*, Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2004, p. 701-719. Thomas GLESENER, «La hora felipista del siglo XVIII: auge y ocaso de la nación flamenca en el ejército borbónico», *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos* (Madrid), núm. x (2011), p. 77-101. Thomas GLESENER, «¿De súbditos a extranjeros? Tres formas de ser flamenco en España tras la pérdida de Flandes», a David GONZÁLEZ CRUZ (ed.), *Represión, tolerancia e integración en España y América: extranjeros, esclavos, indígenas y mestizos durante el siglo XVIII*, Madrid, Doce Calles, 2014, p. 77-95. Thomas GLESENER, «El ejército de los exiliados. Exilio y militarización en España, del tratado de Utrecht a la Revolución francesa», a José Javier RUIZ IBÁÑEZ i Igor PÉREZ TOSTADO (coord.), *Los exilia-*

En aquesta línia, cal dir que entre els militars regnícóles hispans i els no regnícóles d'origen estranger que foren governadors de la Ciutadella, fou clau la proximitat al monarca en forma de criats i servidors. És a dir, fou fonamental gaudir de la confiança règia i pertànyer als cossos militars d'elit de la Casa Reial. Ens referim, òbviament, als dos regiments de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles i valones, la responsabilitat de les quals no tan sols consistia a protegir i custodiar els palaus on residien el rei i la família reial, sinó que aquestes dues unitats també s'havien de cohesionar com a força de combat present en primera línia en les guerres europees, on es dirimiren els interessos dinàstics de la branca espanyola de la casa de Borbó.²³ Per aquest motiu, les Reials Guàrdies sempre constituïren un cos privilegiat i els seus membres gaudiren d'honors, càrrecs, sous i graduacions molt superiors als dels altres oficials de l'Exèrcit regular. La confiança del rei envers els oficials de les seves guàrdies fou màxima i sempre se'ls encomanaven càrrecs en destinacions geogràfiques de responsabilitat sensible, com ara Catalunya, on els batallons de les Reials Guàrdies espanyoles i valones s'alternaven en permanent guarnició. Això explicaria que per al monarca fos natural dipositar el govern de la Ciutadella de Barcelona en mans d'oficials eminents adscrits a ambdós cossos.

Segons les nostres dades, dels deu governadors que tingué la fortalesa, set (el 70 %) foren oficials dels regiments de les Reials Guàrdies, i tots ells exhibiren la graduació de capità de fusellers o bé de granaders. La distribució dels oficials, per regiment, era la següent: quatre dels governadors —Alonso Fuenlabrada, Gregorio Fernández de Córdoba, Francisco Tamariz i Miguel Pacheco y Mijares— foren capitans de les guàrdies espanyoles (el 40 %)²⁴ i eren espanyols, però dos d'ells nasqueren a Amèrica; els tres restants (el 30 %) foren capitans del regiment germà de les Reials Guàrdies

dos del rey de España, Madrid, Fondo de Cultura Económica de España, 2015, p. 349-372. Óscar RECIO MORALES, «“Una nación inclinada al ruido de las armas”. La presencia irlandesa en los ejércitos españoles, 1580-1818: ¿La historia de un éxito?», *Tiempos Modernos* (Madrid), núm. 10 (2004), p. 1-15. Óscar RECIO MORALES, «La “España italiana” del setecientos: un balance historiográfico», *Rivista Storica Italiana* (Nàpols), vol. CXXVII (2015), p. 274-303. Vegeu també Javier BRAGADO ECHEVARRÍA, «Los regimientos suizos al servicio de España en las guerras de Italia (1717-1748)», *Cuadernos de Historia Moderna* (Madrid), núm. 41 (2016), p. 295-312.

23. Francisco ANDÚJAR CASTILLO, «La “confianza” real: extranjeros y guardias en el gobierno político-militar de Cataluña (s. XVIII)», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* (Barcelona), núm. 18-II (1998), *Actes: IV Catalunya i Europa a l'Edat Moderna. Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, p. 518. Francisco ANDÚJAR CASTILLO, «La Corte y los militares en el siglo XVIII», *Estudis* (València), núm. 27 (2001), p. 91-120.

24. Francisco ANDÚJAR CASTILLO, «Élites de poder militar: las Guardias Reales en el siglo XVIII», a Juan Luis CASTELLANO, Jean-Pierre DEDIEU i María Victoria LÓPEZ-CORDÓN (ed.), *La pluma, la mitra y la espada. Estudios de historia institucional en la edad moderna*, Madrid i Barcelona, Marcial Pons. Historia, 2000, p. 87. Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Aproximación sociológica a una élite militar: los tenientes de rey de la plaza de Barcelona (1715-1808)», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (Barcelona), vol. LV, 2015-2016 (2018), p. 91-129.

valones i dos d'ells eren flamencs —Lotario Francisco Adolfo de Lotzen, marquès de Roben, i Diego de Brías—, i l'altre fou un francès assimilat —Juan Viard—. ²⁵ Tanmateix, però, no podem pas ignorar que no tots els governadors de la Ciutadella estigueren vinculats als dos regiments: un 30 % pertanyien a altres cossos. Per exemple, Verboom —el constructor de la fortalesa—, tot i que era flamenc, no formà part de les Reials Guàrdies valones. El seu prestigi personal era tan gran a la cort que mai no sentí, pel que sembla, la necessitat d'integrar-se en aquesta força d'elit. Verboom tenia accés directe al rei i als seus ministres. Ell era membre eminent d'un altre cos militar selecte i científic com era el d'enginyers, del qual era comandant en cap, amb el grau d'enginyer general. Per a Verboom això fou suficient. Ell sabia molt bé que en qüestions relatives a la Ciutadella era una veu autoritzada i que a Madrid la seva opinió no podia ser ignorada. Diferent, però, fou el cas dels espanyols Alejandro de Arroyo i Juan Andrés Dabán Busterino, que tingueren un perfil militar més baix que el de Verboom perquè eren oficials de regiments de línia. Per descomptat, la graduació militar amb la qual s'accedia a una ciutadella del calibre de la de Barcelona —segons l'escalafó de l'Exèrcit regular— fou sempre la d'oficial general. Tots els capitans dels regiments de la Casa Reial, tant si eren de guàrdies espanyoles com si ho eren de valones, gaudiren de doble graduació: la de capità de guàrdies i la d'oficial general de l'Exèrcit regular, amb els salaris corresponents. ²⁶

Com veiem, tot eren avantatges si es formava part d'aquest selecte exèrcit paral·lel que eren les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles i valones. Tot i així, cap dels nostres militars mai no formà part de l'escalafó superior que eren les companyies de guàrdies de corps. De fet, els militars més propers, físicament, al monarca. Malgrat tot, direm que tots els governadors de la Ciutadella de Barcelona tingueren la graduació d'oficial general. Les gradacions més comunes foren la de brigadier, la de mariscal de camp i la de tinent general. No obstant això, és just recordar que fou un militar aliè a les Reials Guàrdies qui tingué la graduació militar més alta. Em refereixo, òbviament, a Jorge Próspero de Verboom. En efecte, quan prengué possessió del càrrec de governador l'any 1718, Verboom ja era, a part d'enginyer general, tinent general. Felip V volgué recompensar-li els serveis i l'ascendí a capità general l'any 1737. Era la màxima graduació a la qual podia accedir un militar. Els flamencs, el marquès de Roben i Diego de Brías, entraren a la Ciutadella de Barcelona amb el grau de mariscal de camp. Ambdós, però, eren també capitans de guàrdies valones. Els dos ascendiren

25. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 290, 395 i 402. Thomas GLE-SENER, *L'empire des exiliés. Les Flamands et le gouvernement de l'Espagne au XVIIIe siècle*, Madrid, Casa de Velázquez, 2017, p. 48 i seg.

26. FRANCISCO ANDÚJAR CASTILLO, «Las élites de poder militar en la España borbónica. Introducción a su entorno prosopográfico», a Juan Luis CASTELLANO (ed.), *Sociedad, administración y poder en la España del Antiguo Régimen. Hacia una nueva historia institucional. I^o Simposium Internacional del grupo P.A.P.E.*, Granada, Universidad de Granada, 1996, p. 207-235.

a tinent general el 1754 i el 1789, respectivament. Podem afirmar, sense por d'equivocar-nos, que els tres militars flamencs de la Ciutadella foren els militars amb més alta graduació. Cap dels espanyols obtingué honors tan distingits. Alonso Fuenlabrada, Alejandro de Arroyo i Juan Andrés Dabán foren nomenats governadors quan eren mariscals de camp, però ja no aconseguiren cap altre ascens superior. En canvi, els americans —capitans de Reials Guàrdies espanyoles— Gregorio Fernández de Córdoba i Miguel Pacheco y Mijares arribaren a la Ciutadella amb els despatxos de brigadier. Tots dos ascendiren a mariscal de camp el 1779 i el 1792, respectivament. Mentrestant, les carreres militars de Francisco Tamariz i Juan Viard s'estancaren, sense remei, en el grau de brigadier.²⁷

4. L'EXPERIÈNCIA MILITAR

Foren meritoris els serveis bèl·lics prestats pels governadors de la Ciutadella de Barcelona als camps de batalla del segle XVIII. En efecte, tots ells participaren en primera línia en les guerres i campanyes en què la monarquia hispana tenia interessos dinàstics per a dirimir, tant a Europa com al nord d'Àfrica i Amèrica. Així, doncs, no resulta estrany que Jorge Próspero de Verboom al·legués serveis oferts a Flandes, des de la Guerra dels Nou Anys (1688-1697), contra Lluís XIV de França. Sabem, però, que Verboom destacà a Mons (1691) i Namur (1695). Durant el conflicte successori espanyol s'integrà en les tropes de Felip V que defensaven els Països Baixos. La seva actuació fou decisiva a Anvers (1701) i en el setge de Hulst (1702). Tot i que el militar flamenc acostumava a no recordar-ho, a la península Ibèrica fou capturat per les tropes de l'arxiduc Carles a la batalla d'Almenar (1710). Estigué presoner dinou mesos a la capital catalana. Un cop fou alliberat, Verboom assessorà els ducs de Pòpoli i de Berwick en el setge de Barcelona, durant el bienni 1713-1714.²⁸ El seu gendre, el marquès de Roben, comandà un batalló del regiment de les Reials Guàrdies valones en l'assalt final a Barcelona. Però aquest militar també s'havia distingit a les batalles d'Almansa (1707) i de Saragossa (1710).²⁹

Les guerres dinàstiques a Itàlia, durant la primera meitat del segle XVIII, igualment maduraren un nombrós grup de governadors de la Ciutadella. L'enginyer Verboom —mentre construïa la fortalesa barcelonina— rebé ordres de Felip V d'embarcar-se en l'expedició cap a Sicília (1718), dins el marc revisionista d'Utrecht fomentat pel cardenal Alberoni. En aquesta campanya col·laborà, amb el marquès de Ledesma, en l'expugnació de les principals places fortes sicilianes —Palerm i Messina—,

27. Fichoz: 007268, 009177, 009272, 007602, 000023, 012245, 005542, 003409, 010573 i 012448.

28. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Jorge Próspero Verboom*, p. 211-227.

29. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 395.

en mans del duc de Savoia. D'altra banda, els nostres governadors obtingueren molts honors i ascensos durant la Guerra de Successió polonesa (1733-1738), en què l'Exèrcit espanyol —a les ordres del comte de Montemar— posà el regne de les Dues Sicílies en mans de l'infant Don Carles. El marquès de Roben i Alejandro de Arroyo acompanyaren l'infant en la conquesta de Nàpols i Sicília els anys 1734 i 1735. Durant aquest temps foren ocupades les ciutats de Càpua, Gaeta, Messina, Siracusa i Trapani. Diego de Brías serví en les Reials Guàrdies valones al camp de batalla de Bitonto (1734), on la victòria assegurà la Corona napolitana al futur rei Carles III, però on morí el seu oncle, Alejo de Brías, comte de Brías.³⁰

La Guerra de Successió austríaca (1740-1748) fou una altra oportunitat per a contreure mèrits als camps de batalla italians, tot i que el balanç final no fou tan positiu per als interessos de la casa de Borbó. Novament, Alejandro de Arroyo, Francisco Tamariz i Juan Andrés Dabán Busterino estigueren adscrits als regiments espanyols que el primer Borbó posà a disposició del seu fill petit —l'infant Don Felip— i que sota el comandament del marquès de la Mina i del comte de Gages lluitaren —amb ajuda militar francesa— a la Savoia i la Llombardia.³¹ Les campanyes, entre els anys 1743 i 1748, foren particularment dures i no sempre victorioses. Les operacions militars a Arsenal (1743), Niça (1744), Dolce-Aqua (1744), Demont i Cuneo (1744), el riu Tanaro (1745) i Tidone (1746), no aconseguiren pas derrotar els savoians, ni tampoc els imperials. En canvi, les sagnants batalles de Vilafranca de Niça (1743) i, sobretot, de Camposanto (1743), no foren decisives i es clogueren amb nombroses baixes. Dabán i Brías foren ferits en la batalla de Piacenza (1746), mentre que el pare d'aquest últim —el brigadier i capità de les Reials Guàrdies valones Benito de Brías— morí a Velletri (1744) quan defensava el campament que allotjava el rei Carles VII de Nàpols.³² El nord d'Àfrica també va atreure l'atenció d'alguns dels nostres soldats. El marquès de Roben participà en l'expedició de Ceuta com a ajudant del comte de Glimes (1720-1721), i Arroyo i Brías s'embarcaren en la triomfal recuperació d'Orà (1732). Per contra, Brías i Viard intervingueren en el desastrós desembarcament d'Alger (1775), dirigit pel militar irlandès Alejandro O'Reilly. La Guerra dels Set Anys (1756-1763) tampoc no obtingué un resultat favorable. Els oficials generals Francisco Tamariz, Miguel Pacheco i Diego de Brías formaren part del cos expedicionari que envai Portugal, però, a part de la conquesta de la plaça fronterera d'Almeida (1762), no s'aconseguí cap més èxit. Molt curiosa, però, resulta la relació personal entre Juan Andrés Dabán i Alejandro de Arroyo. Ambdós militars es coneixien perquè coincidiren a l'Havana durant el fatídic estiu del 1762, quan la flota anglesa assetjà la plaça

30. Fichoz: 007268, 009177, 009272, 007602, 000023, 012245, 005542, 003409, 010573 i 012448.

31. Francisco José GINORIO VISCAL, *Antecedents and descendants*, p. 6-10.

32. María del Carmen MELENDRERAS GIMENO, *Las campañas de Italia durante los años 1743-1748*, Múrcia, Universidad de Murcia, 1987, p. 53.

caribenya. Dabán va dirigir les tropes espanyoles, que intentaren, infructuosament, trencar l'anell exterior de les bateries britàniques; mentre que Arroyo assumí, poc després, la deshonra de ser un dels signants de la capitulació de l'Havana, per la qual cosa fou sotmès a un consell de guerra a Espanya, però Carles III l'exonerà de tota responsabilitat el 1765.³³

El setge de Gibraltar, entre els anys 1779 i 1783, durant la guerra contra Anglaterra, tornà a reunir un selecte grup d'aquest col·lectiu. Per a molts d'ells, aquesta fou l'última acció militar abans de passar a comandar la governació de la Ciutadella de Barcelona. Aquí podem trobar Tamariz, Pacheco i Viard. El francès, Juan Viard de Santilli, encara era jove quan fou cridat a forma part de l'Exèrcit espanyol que lluità contra la Convenció Nacional francesa (1793-1795). Al front d'Aragó fou ferit en l'acció de Lescun (1794). Viard era el governador de la Ciutadella el febrer del 1808, quan el general napoleònic d'origen italià Lecchi capturà, de sorpresa, la fortalesa barcelonina. Anys després, el nostre home fou desterrat a França per ordre de les autoritats d'ocupació.³⁴

5. SERVEIS DINS L'ADMINISTRACIÓ TERRITORIAL

Excepte Verboom, tots els altres governadors que entraren a la Ciutadella de Barcelona ja no tornaren a trepitjar un camp de batalla. L'any 1727 l'enginyer flamenc ajudà el comte de Las Torres en l'infructuós setge de Gibraltar. Després d'aquest episodi, Verboom no participà en cap altra acció més. Els motius de la fi d'aquest cicle bel·licós són obvis: edat avançada, salut delicada i ferides de guerra. En aquesta línia, eren contínues les referències d'aquests militars al seu feble estat físic a causa del foc enemic en combat.³⁵ I, sens dubte, l'edat i les malalties hagueren d'agreujar, en conjunt, les evidents limitacions físiques d'aquests soldats, que ja no podien afrontar, amb garanties, les exigències de la guerra.³⁶ Tanmateix, la fi d'una prolongada etapa de

33. Cesáreo FERNÁNDEZ DURO, *Armada Española, desde la unión de los reinos de Castilla y de Aragón*, tom VII, Madrid, Biblioteca Digital de Castilla y León, 1901, p. 76.

34. Joan MERCADER I RIBA, *Catalunya i l'imperi napoleònic*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1978, p. 19.

35. El 1730 l'enginyer Verboom recordava a Felip V les ferides de guerra, no cicatritzades, que tenia repartides per tot el cos, una de les quals era de dues bales que rebé a les cames en la batalla d'Almenar (1710). Diego de Brías fou ferit greument a l'Alger (1775) i Viard, al Pirineu francès, durant la guerra contra la Convenció (1794). Cap dels tres no tornà a l'acció, mentre que Dabán i Arroyo arrossegaren tota la vida les ferides obtingudes en les guerres italianes de la primera meitat del segle XVIII. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Jorge Próspero Verboom*, p. 258. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 626. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español*, p. 76-77 i 251.

36. El marquès de Verboom tenia 53 anys d'edat quan es feu càrrec de la Ciutadella de Barcelona el 1718, exercí el comandament durant 26 anys i morí amb 79 anys. El marquès de Roben tenia 56 anys quan

sagnants combats no significava pas, necessàriament, deixar el servei reial. El professor Enrique Giménez ha demostrat, en els seus nombrosos treballs, que la monarquia borbònica es va basar en els oficials de l'Exèrcit per a governar una administració territorial àmpliament militaritzada com fou la del segle XVIII. És a dir, el rei convertí aquests soldats en valuosos vehicles transmissors dels interessos de la monarquia en governs militars i polítics, corregiments, capitànies i comandàncies, però també en castells, forteses i ciutadelles. Tots aquests càrrecs constituïren una sortida honorable del servei al rei per a molts militars. No era, doncs, un retir daurat —com alguns pensen— o bé una recompensa per a militars incapacitats, sinó un honor; tot un gest de confiança del rei envers els seus soldats lleials, que ara servien la Corona com a agents polítics de control desplegats per Espanya i tot Amèrica.³⁷ Malgrat tot, és cert que alguns dels governadors de la Ciutadella barcelonina tingueren experiència prèvia en l'administració territorial peninsular i colonial. L'any 1715 Verboom fou designat governador de la Seu d'Urgell i Castellciutat, amb les vegueries annexes de Puigcerdà, Cervera i Manresa. Tres anys després, Felip V, gràcies a l'«acierto con que ha executado sus Reales ordenes en la construccion de la Ciudadela de Barcelona, se ha servido conferirle el Gobierno de ella».³⁸ A Galícia havien servit els americans Gregorio Fernández i Miguel Pacheco. El primer d'ells fou governador militar i polític de la Corunya (1768) i el segon, comandant de Tuy (1787). Ambdós foren promocionats

substituï el seu sogre el 1744, estigué 21 anys a la fortalesa i morí amb 77 anys d'edat. Alonso Fuenlabrada Gómez tenia 68 anys el 1765, estigué cinc anys a la Ciutadella i morí amb 73 anys. Gregorio Fernández de Córdoba devia tenir al voltant de 45 anys quan entrà a la Ciutadella l'any 1770, mantingué el comandament una dècada i morí amb 55 anys d'edat. Alejandro de Arroyo de Rozas tenia 70 anys el 1781, estigué tan sols dos anys a la Ciutadella barcelonina, tenia 72 anys quan marxà al govern militar i polític de Lleida, el 1783, sol·licità el retir amb 78 anys d'edat i morí amb 80. Francisco Tamariz tenia 66 anys quan fou nomenat governador de la Ciutadella el 1784, estigué un trienni a la fortalesa i morí amb 69 anys d'edat. Diego de Brías i Ulloa tenia 78 anys quan fou nomenat governador el 1788 i gairebé clogué l'any de servei, perquè morí amb 79 anys. Miguel Pacheco y Mijares entrà a la Ciutadella (1789) amb 64 anys, estigué tres anys a Barcelona i morí amb 67 anys. Juan Andrés Dabán Busterino prengué possessió del càrrec de governador de la Ciutadella el 1793, amb 69 anys d'edat, estigué a la fortalesa només cinc anys, es retirà amb 74 anys i morí poc després. Juan Viard de Santilli assumí el comandament de la Ciutadella molt jove, quan tenia 44 anys, el 1798, però una dècada de mandat fou truncada el 1808, quan tenia 54 anys d'edat i morí. Així, doncs, podem trobar governadors d'edat madura, entre els 53 i els 56 anys —com foren Verboom i Roben—, en la primera meitat de la centúria; i un altre grup d'edat més avançada, entre els 64 i els 78 anys, en la segona meitat del segle —Fuenlabrada, Arroyo, Tamariz, Brías, Pacheco i Dabán—. Els més joves, en principi, foren Fernández de Córdoba (45 anys) i Viard de Santilli (44 anys). Informació d'elaboració pròpia.

37. Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, *Los servidores del rey en la Valencia del siglo XVIII. Estudio y repertorio biográfico*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2006, p. 21-50 (Estudis Universitaris; 104). María del Carmen IRLES VICENTE, «Los extranjeros en la administración corregimental española del siglo XVIII», a María Begoña VILLAR GARCÍA i Pilar PEZZI CRISTÓBAL (ed.), *Actas del Iº Coloquio Internacional. Los Extranjeros en la España Moderna*, tom II, Màlaga, Universidad de Màlaga, 2003, p. 439-450.

38. *Gazeta de Madrid*, 3 de maig de 1718.

després per a governar la Ciutadella.³⁹ Diego de Brías feu carrera en places catalanes. El 1775 Carles III el nomenà governador militar i polític de Tortosa, i en finalitzar el seu mandat passà a servir la governació de la Ciutadella de Barcelona.⁴⁰ En canvi, Juan Andrés Dabán tingué un *cursus honorum* de serveis molt més dilatat. El 1773 fou escollit tinent de rei de l'Havana i inspector general de les tropes veteranes i les milícies de Cuba. El 1782 era capità general interí de Cuba i poc temps després fou nomenat governador i capità general de Puerto Rico (1783-1789). Quan tornà a Espanya, Dabán assumí el govern militar de Badajoz (1790). Anys més tard, Carles IV li concedí el govern militar i polític d'Alacant, però el rebutjà perquè acceptà governar la Ciutadella.⁴¹ Per a la resta de governadors, la Ciutadella de Barcelona fou la primera destinació de guarnició, però també l'únic comandament governatiu.⁴²

El temps de permanència a la Ciutadella —com tot càrrec militar— quedà sempre a la discreció de la voluntat règia, però s'observa certa tendència que els nomenaments fossin de caràcter vitalici. Set dels governadors de la Ciutadella (el 70 %) van morir en el seu càrrec i els tres restants (el 30 %) es van retirar o bé van ser promoguts a altres places, tot i que això no era freqüent. La fortalesa barcelonina era considerada, pel seu prestigi indiscutible, una destinació final. És a dir, era un dels càrrecs més importants a què podien aspirar els oficials generals d'alta graduació i, per tant, la culminació d'una respectable i llarga trajectòria militar de serveis a la Corona.⁴³ Poques opcions quedaven per a continuar en altres destinacions similars. No obstant això, Jorge Próspero de Verboom, mentre fou governador, ocupà interinament la Capitania General de Catalunya (1737) per causa de la mort del seu titular, el també flamenc marquès de Risbourg. La Capitania del Principat fou una de les aspiracions frustrades del marquès de Verboom. Això sí, el nostre home mai no es plantejà renunciar al govern de la Ciutadella barcelonina.⁴⁴ Alejandro de Arroyo —no sense dificultats físiques— fou l'únic

39. *Gazeta de Madrid*, 17 de juliol de 1770, i *Gazeta de Madrid*, 3 de març de 1789.

40. *Gazeta de Madrid*, 25 d'abril de 1788.

41. Fichoz, 010573 (4 de març de 1793).

42. Marquès de Roben: *Gazeta de Madrid*, 18 de febrer de 1744. Alonso Fuenlabrada Gómez: *Gazeta de Madrid*, 7 de maig de 1765. Francisco Tamariz: *Gazeta de Madrid*, 23 de gener de 1784; Juan Viard de Santilli: *Gazeta de Madrid*, 24 d'abril de 1798.

43. Moriren set governadors: Verboom (1744), Roben (1765), Fuenlabrada (1770), Fernández de Córdoba (1780), Tamariz (1787), Brías (1789) i Pacheco (1792). Un es retirà: Dabán Busterino (1798). Un altre va ser promocionat a altres càrrecs i després es retirà: Arroyo (1783). I un altre fou cessat: Juan Viard (1808). Dades d'elaboració pròpia.

44. Jorge Próspero de Verboom exigí que el seu comandament a la Ciutadella no estigués sotmès a l'autoritat del govern militar i polític (corregidor) de la plaça de Barcelona. Les raons semblen òbvies. Quan l'any 1718 assumí l'autoritat de la fortalesa, ja era tinent general. Tots els governadors militars i polítics de la Barcelona del període —comte de Montemar, comte de Roydeville, Gaspar Sanz de Antona i Eugenio Gerardo Lobo— entraren amb el grau de marsical de camp, tot i que després ascendiren a tinent general. Freqüentment, el govern polític l'assumien els tinents de rei (la segona autoritat de la plaça), amb el grau de

militar que abandonà la fortalesa per a anar a una altra plaça. El 1783 Carles III l'envià a Lleida com a governador militar i polític. Dos anys després tornà a Barcelona, però ara amb el despatx de corregidor i governador militar. El 1789 Arroyo demanà el retir i poc temps més tard sol·licità la jubilació al rei.⁴⁵ El nomenament del brigadier Juan Viard de Santilli va ser tota una sorpresa. Viard era molt jove i francès, però també era capità de les selectes Reials Guàrdies valones. Mentre que la majoria dels governadors que accedien a aquest càrrec acumulaven llargs anys de servei a l'Exèrcit hispà i tenien una edat avançada, ell tan sols al·legava quaranta-quatre anys d'edat i vint-i-tres anys a la milícia.⁴⁶ Fou el governador més jove. Tanmateix, Viard, pocs dies després d'ésser designat governador de la Ciutadella, es mullerà amb la dama Maria Lluïsa de Parma. Va ser la seva elecció un regal de noces? Ho ignorem, però sabem que la reina sempre fou molt generosa amb les seves criades de confiança.⁴⁷

6. CONCLUSIÓ

Una cosa és segura: malgrat algun cas estrany, els Borbó es prengueren seriosament la responsabilitat de nomenar governadors de la Ciutadella de Barcelona entre els militars de més alta graduació de l'Exèrcit. Una altra cosa és, però, que no tots prengueren possessió del càrrec en plenitud de facultats físiques. No tots eren joves i madurs, però no tots foren vells. Dit això, és factible pensar que el càrrec de governador fos un honor vitalici, però era un honor prestigiós. Fou un càrrec apte per a aquells soldats condecorats, amb dilatats *cursus honorum* de serveis a la Corona en els

brigadier o bé de mariscal de camp. Dificilment, Verboom acceptaria ordres de governadors militars amb una graduació o una antiguitat inferior a la seva. I encara menys quan l'any 1737 Felip V l'ascendí a capità general. El ja alshores marquès tan sols reconegué una autoritat per sobre de la seva: la del capità general de Catalunya. No resulta pas estrany que una de les seves aspiracions frustrades fos aconseguir aquest càrrec militar suprem. Vegeu Sebastià SOLÉ I COT, *El gobierno del Principado de Cataluña por el capitán general y la Real Audiencia —el Real Acuerdo— bajo el régimen de Nueva Planta (1716-1808). Una aportación al estudio del procedimiento gubernativo a finales del Antiguo Régimen*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2008, p. 144 (Estudis d'Història del Dret; 2). Eduard ESCARTÍN SÁNCHEZ, «El corregimiento de Barcelona: notes per al seu estudi», a *Primer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 1984, p. 47-55.

45. *Gazeta de Madrid*, 6 de febrer de 1781. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 570-571 i 601-602.

46. Quan Verboom sol·licità al rei el comandament de la Ciutadella de Barcelona, tenia 44 anys de serveis prestats a l'Exèrcit; Roben tenia 38 anys de serveis; Fuenlabrada, 45; Fernández de Córdoba, 22 anys fins al seu ascens a coronel; Arroyo, 53; Tamariz, 44; Brías, entre 54 i 60; Pacheco, 46, i Dabán Busterino, 50. Les dades aproximades que oferim són d'elaboració pròpia.

47. AGMS, exp. B-2254, llicència matrimonial del 22 d'abril de 1798, celebració del matrimoni a Aranjuez el 30 d'abril de 1798. El dia de noces els reis eren a palau. Despatx de nomenament de governador del 2 d'abril de 1798.

campes de batalla, vinculats a les tropes de la Casa Reial i que cloïen la carrera militar amb un comandament privilegiat com era la Ciutadella barcelonina. No obstant això, aquest privilegi tingué un preu. Set dels militars que exerciren el càrrec moriren durant el seu mandat. Per tant, qui entrava com a governador a la fortalesa ja no tornava a trepitjar un escenari bèl·lic. Tot i així, tres dels governadors pogueren demanar el retir o passar a altres destinacions. Per acabar, no podem pas ometre una singularitat dels governadors de la Ciutadella: entre el 1718 i el 1765 —quasi mig segle— la fortalesa estigué monopolitzada, gairebé a títol vitalici, per dues generacions de la família d'origen flamenc Verboom-Roben. Quatre reis d'Espanya —Felip V, Lluís I, Ferran VI i Carles III— mai no gosaren posar en dubte el legítim dret del patriarca d'aquesta influent parentela d'exiliats —integrada per Jorge Próspero de Verboom i pel seu gendre, el marquès de Roben— de governar la fortalesa. De fet, fins el 1765 (ja entrat el regnat de Carles III) no arribà a la Ciutadella el primer governador nascut a Espanya, que no fou altre que el mariscal de camp Alonso Fuenlabrada Gómez. Fou la recompensa d'una agraïda monarquia a uns servidors lleials per fer realitat un somni llargament anhelat pels seus reis: construir una ciutadella en una ciutat clau com fou sempre Barcelona.

APÈNDIX BIOGRÀFIC

GOVERNADORS DE LA CIUTADELLA DE BARCELONA (1718-1808)⁴⁸1. *Jorge Próspero de Verboom Wolf*

Nasqué a Brussel·les (Brabant, Països Baixos) el 9 de gener de 1665. Participà en les guerres contra Lluís XIV de França i en la defensa de Besançon i Dole (Franc Comtat) a les ordres del seu pare (1674). Fou cadet del regiment d'infanteria valona de l'Exèrcit espanyol de Flandes sota el comandament del comte de Moucron (5-2-1677). Estudià matemàtiques i teoria de la fortificació a la Reial Acadèmia Militar de l'Exèrcit dels Països Baixos sota la direcció de l'enginyer Sebastián Fernández de Medrano (1680-1685). Fou alferes d'infanteria (8-1-1685) i enginyer voluntari (8-4-1686). Participà en la Guerra dels Nou Anys (1688-1697). Assistí com a enginyer el quarter mestre general de l'Exèrcit de Flandes (30-5-1690). Participà en la batalla de Fleurus (1-7-1690). Rebé la patent d'enginyer signada pel governador dels Països Baixos, el marquès de Gastañaga (6-12-1690). Participà en l'auxili de Mons, assetjada per les tropes franceses (1691). Participà en la batalla de Steenkerque (3-8-1692). Obtingué el grau de capità d'infanteria. L'elector de Baviera li concedí una companyia del regiment d'infanteria valona del comte de Groblenz (8-10-1692). Participà en la

48. Fichoz (CNRS): 004729, 011960, 012241, 026266, 082719, 121522, 007268, 009177, 009272, 007602, 000023, 012245, 005542, 003409, 010573 i 012448. *Gazeta de Madrid*, 3 de maig de 1718, 18 de febrer de 1744, 7 de maig de 1765, 17 de juliol de 1770, 6 de febrer de 1781, 23 de gener de 1784, 25 d'abril de 1788, 3 de març de 1789 i 24 d'abril de 1798. *Estado Militar de España*, 1794/74. *Kalendarario Manual y Guía de Forasteros en Madrid*, 1760/80 i 1765/76/79. PARES, entrades «Juan Fernández de Córdoba», «Alejandro de Arroyo y Rozas», «Miguel José Pacheco y Mijares de Solórzano» i «Juan Dabán Busterrino». AGMS, exp. B-2254, B-3774, D-9, F-638, F-1895 i P-62. AGS, *Secretaría de Guerra*, «Expedientes Personales», 5, 9, 40, 47 i 58. AHPB, Carles RONDÓ, 997/41, f. 31r-39r; Daniel TROC, 1037/45, f. 63r-66v, i 1037/45, f. 132-134v; Josep COLS, 955/37, f. 43r-57v; i Félix CAMPILLOCH, 1020/16, f. 15-16v. Vicente VIGNAU i Francisco R. de UHAGÓN, *Índice de pruebas de los caballeros que han vestido el hábito de Santiago desde el año 1501 hasta la fecha*, Madrid, Viuda e Hijos de M. Tello, 1901, p. 29 i 262. Vicente VIGNAU, *Índice de pruebas de los caballeros de la Real y distinguida orden española de Carlos III desde su instauración hasta el año 1847*, Madrid, Archivo Histórico Nacional, 1904, p. 61 i 66. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 290, 395 i 402. Vicente de CADENAS Y VICENT, *Caballeros de la orden de Santiago*, exp. 997, p. 209, i exp. 1052, p. 252. Horacio CAPEL SÁEZ et al., *Los ingenieros militares en España*, p. 472-481. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 570-571, 574-575, 597-598, 601-602 i 616-626. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Jorge Próspero Verboom*, p. 211-227. Didier OZANAM i René QUATREFAGES, *Los capitanes y comandantes generales*, p. 78-80 i 182-183. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario biográfico del generalato español*, p. 76-77, 139, 251, 676 i 921. Jesús CANTERA MONTENEGRO, «Jorge Próspero Verboom», i Antoni MUÑOZ GONZÁLEZ, *Antoni Vidal i Talarn i Pere Joan Barceló (Carrasclat). Dos defensors de la terra (1700-1720)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2018, p. 45-46 (Bofarull; 28).

batalla de Landen o Neerwinden (29-7-1693). Va ser quarter mestre general i enginyer general dels Països Baixos per mort del seu titular, Jerónimo de Barceló (8-8-1693). Participà en el setge de Namur amb l'enginyer holandès baró de Coehoorn (1695). Va ser mestre de camp de la cavalleria espanyola, mestre de camp del regiment de cavalleria del marquès de Cropani (1-11-1695) i coronel de cavalleria de la Lorena (30-4-1698). Participà en la Guerra de Successió espanyola, en concret als Països Baixos, Flandes (1701-1713). Participà en la defensa d'Anvers (1701). Va ser brigadier (8-2-1702). Participà en el setge de Hulst (1702). Va ser mariscal de camp (25-4-1704). Participà en l'evacuació d'Anvers després de la batalla de Ramillies (1706). Va ser empresonat pels francesos a Valenciennes i a la ciutadella d'Arràs (d'on fou alliberat el 10-11-1708). Va ser destinat a Espanya per ordre del marquès de Bedmar (23-12-1708). Va ser comandant de les tropes del rei Felip V aquarterades entre el Tajo i el Guadiana. Va ser enginyer general de l'Exèrcit d'Extremadura (7-8-1709). Va ser tinent general (18-12-1709). Va ser quarter mestre general i enginyer general d'Espanya i de tots els dominis de la monarquia (13-1-1710). Va ser ferit i fet presoner a la batalla d'Almenar, Lleida (27-7-1710). Va ser presoner a Barcelona durant dinou mesos (1710-1712). Va elaborar el Projecte de cos d'enginyers aprovat per Felip V (17-4-1711). Fou bescanviat pel general britànic Carpenter, capturat a la batalla de Brihuega, bescanvi on foren inclosos els generals aliats Antoni de Villarroel, Shower, el comte d'Alcaudete i el borbònic marquès de Villena (20-8-1712). Va ser destinat a l'Exèrcit de les Dues Corones, dirigit pel duc de Pòpoli i després pel duc de Berwick, en el setge de Barcelona (1713-1714). Carta a Verboom en la qual el duc de Berwick li demanà un projecte de ciutadella per a Barcelona (13-10-1714). Aconsellà a Felip V la construcció d'una ciutadella a Barcelona (19-1-1715). Va ser governador de la Seu d'Urgell i de Castellciutat, amb la comandància de les vegueries annexes de Puigcerdà, Cervera i Manresa (27-2-1715). Un consell de ministres borbònics acceptà el projecte de ciutadella de Verboom (2-4-1715). Mitjançant un reial decret, Felip V aprovà la construcció de la Ciutadella de Barcelona segons el projecte de Verboom (6-6-1715). Verboom començà els fonaments de la Ciutadella (7-3-1716) i sol·licità a Felip V el govern de la Ciutadella de Barcelona (6-3-1717). Participà en la Guerra de la Quàdruple Aliança (1717-1720). Va ser governador de la Ciutadella de Barcelona (3-5-1718). Va participar en l'expedició a l'illa de Sicília sota el comandament d'Antonio de Gaztañeta i el marquès de Lede (18-6-1718). Va participar en el setge de la plaça de la Seu d'Urgell, ocupada per les tropes franceses (1-1-1720). Va realitzar serveis a Múrcia, Màlaga, Ceuta, Cadis, Sevilla i Pamplona (1721-1726). Va ser nomenat vescomte de Nieuvorde (Flandes) (9-1-1727), però escollí la denominació de marquès de Verboom (24-2-1727). Va participar en el setge de Gibraltar a les ordres del comte de Las Torres (1727). Sol·licità per als seus fills la comanda de Segura de la Sierra, en lloc de la de Castel-Serás, de l'orde militar de Calatrava (10-10-1727). Va ser capità general de Catalunya interí (17-11-1737). Va fer testament (7-1-1740) i va morir a Barcelona (19-1-1744). Els seus pares foren Corneli de Verboom (nasqué a Anvers i morí el

21-2-1684), tinent general d'artilleria i enginyer major dels Països Baixos, i Maria Ana de Wolf, els quals tingueren dos fills: Jorge Próspero i Maria Clara. Jorge Próspero de Verboom Wolf es mullerà amb Maria Margarita Vischer (Brussel·les, 23-11-1670 – Barcelona, 1726; testament: 5-4-1725), filla de Juan Baltasar Vischer, cavaller de Celles i baró del Sacre Imperi. Es casaren a Brussel·les (19-3-1697) i tingueren cinc fills: Isidro Próspero, Juan Baltasar, Guillermo Javier, Luis i Carolina Maria Teresa. Isidro Próspero de Verboom i Vischer nasqué a Brussel·les i morí l'any 1733. Fou enginyer (5-5-1718) i coronel del Cos d'Enginyers (15-8-1719). Fou destinat a Barcelona, Ceuta, Màlaga, Sant Sebastià, Santander, el Camp de Gibraltar i Sevilla. Tingué els graus de brigadier i d'enginyer general (1731-1733). Juan Baltasar de Verboom i Vischer nasqué a Brussel·les i morí a Barcelona el 27 de març de 1744. Fou coronel d'enginyers (1-9-1739) i enginyer en cap. Va ser el segon marquès de Verboom. Fou destinat a Santander, Barcelona, Sevilla, Alacant, Orà i la Ciutadella de Barcelona. Guillermo Javier de Verboom i Vischer nasqué a Brussel·les. Fou canonge a la catedral de Saragossa i ardiaca d'Aliaga (Terol), al regne d'Aragó (17-5-1739). Luis de Verboom i Vischer també nasqué a Brussel·les i fou subtenent del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones. I Carolina Maria Teresa de Verboom i Vischer nasqué a Brussel·les el 15 de setembre de 1700. Fou marquesa de Roben i tercera marquesa de Verboom. Es va casar amb el tinent general Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben, primer marquès de Roben, capità del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones i governador de la Ciutadella de Barcelona (1744-1765).

2. *Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben*

Nasqué a Linster (Luxemburg) l'1 de maig de 1688. Senyor de Linster, va ser subtenent del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones (1-7-1706). Va participar en la Guerra de Successió espanyola (1701-1713). En el front peninsular, participà en la batalla d'Almansa (25-4-1707) i el setge de Lleida (12-10-1707). Va ser subtenent de granaders de les Reials Guàrdies valones (4-7-1710). Va participar en la batalla de Saragossa (20-8-1710). Va ser tinent de les Reials Guàrdies valones (3-2-1711). Va participar en el setge de Barcelona (1713-1714). Dins de les Reials Guàrdies valones va ser ajudant major segon (1-4-1714), ajudant major (8-2-1718) i capità (4-1-1719). Va ser coronel d'infanteria (7-1-1719) i ajudant del comte de Glimes. Va participar en l'expedició a Ceuta (1720-1721), en la Guerra de Successió polonesa (1733-1738) i en l'Exèrcit espanyol d'Itàlia de l'infant Don Carles (1733-1736). Va ser marquès de Roben (1736), brigadier d'infanteria (2-4-1741), mariscal de camp (3-4-1743), capità comandant de les Reials Guàrdies valones (1744), governador de la Ciutadella de Barcelona (18-2-1744) i tinent general (17-12-1754). Morí a Barcelona l'any 1765. Els seus pares foren Otto Enric de Lotzen Roben, senyor de Linster (Linster, 31-8-1654), i Rosa d'Aubati (nasqué a Ediger). Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben es casà

amb Carolina María Teresa de Verboom i Vischer (Brussel·les, 15-9-1700), filla del capità general i enginyer general Jorge Próspero de Verboom Wolf, governador de la Ciutadella de Barcelona (1718-1744). Es casaren a Barcelona el 16 d'octubre de 1729. Tingueren dos fills: Próspera i Enrique Luis (Barcelona, 16-7-1731 – San Roque, Cadis, 8-4-1798). Enrique Luis de Lotzen fou segon marquès de Roben, cavaller de l'orde de Santiago (17-4-1744), membre de la comanda de Lopera de l'orde militar de Calatrava, primer tinent del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones (1760), exempt de la companyia flamenca de la Guàrdia de Corps (1765), coronel del regiment de dragons de Pavia (1773), brigadier d'infanteria (1783), mariscal de camp (1789) i tinent general (1794). Participà en campanyes a Itàlia, Portugal i Gibraltar. També fou governador militar i polític de Tarragona (1791-1795), comandant general interí de Catalunya (1794-1795) i comandant general del Camp de Gibraltar (1795-1798). Enrique Luis es casà amb Luisa Felipa de Croix de Chevières, filla del comte de Sayve.

3. *Alonso Fuenlabrada Gómez*

Nasqué a la població de Casarrubios del Monte (Toledo) el 4 de febrer de 1697. Tenia la noblesa (*hidalguía*) reconeguda per la Reial Chancillería de Valladolid. Va ser soldat del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles (1720), alferes de la companyia de Miguel Paicón (2-3-1722), capità de granaders d'infanteria de les Reials Guàrdies espanyoles, brigadier (1754), mariscal de camp (1763) i governador de la Ciutadella de Barcelona (7-5-1765). Morí a Barcelona l'any 1770. Els seus pares foren Manuel Fuenlabrada Gómez i Isabel Gómez Cava. Alonso Fuenlabrada Gómez es casà amb Salvadora Osorio Velasco. Obtingué llicència del rei per a contreure matrimoni —segones noces— amb Mariana de Contreras (Barcelona, 6-7-1729), filla de Manuel Gómez de Contreras —segon tinent del regiment de les Reials Guàrdies espanyoles i capità agregat de l'Estat Major de la plaça de Barcelona— i d'Isabel Sánchez del Castellar. Data de la Llicència (15-4-1768). El seu fill, Francisco Fuenlabrada Gómez Osorio (Granada, 22-9-1731), fou cavaller de l'orde de Carles III (24-10-1788), capità del regiment de les Reials Guàrdies d'Infanteria espanyoles, brigadier (24-2-1793) i mariscal de camp (4-9-1795).

4. *Gregorio Fernández de Córdoba*

Nasqué a Hidalgo del Parral (Mèxic, província de Nova Biscaia, virregnat de Nova Espanya) cap al 1725. Va ser coronel d'infanteria (1748), tinent segon del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles (1748), capità de les Reials Guàrdies espanyoles (1763), brigadier d'infanteria (3-4-1763), governador militar i polític

de la Corunya (19-4-1768), governador de la Ciutadella de Barcelona (17-7-1770), cavaller pensionari de l'orde de Carles III (1772) i mariscal de camp (10-6-1779). Morí a Barcelona, on feu testament el 25 de novembre de 1780. Els seus pares foren María Sebastiana Alonso Terán i Juan Fernández de Córdoba (La Rambla, Còrdova, 1653 – Puerto de Santa María, Cadis), que fou mestre de camp d'infanteria espanyola i governador i capità general de Nova Biscaia (1703-1708), al virregnat de Nova Espanya (Despatx Reial del 7-5-1702). Era germà del mestre de camp d'infanteria espanyola Martín Fernández de Córdoba. Els dos serviren a Flandes. Gregorio Fernández de Córdoba obtingué llicència per a casar-se amb Mariana Vigil y Samaniego (18-3-1748) i també per a contreure matrimoni, en segones noces, amb Ana María Picazo Panigo, vídua de Bartolomé Asensio, sergent major del regiment de cavalleria de Calatrava (14-10-1770). Tingué una filla, Rafaela Fernández de Córdoba Vigil y Samaniego, que es va casar amb Rafael María de Giraldeli, segon comte de Giraldeli i fill de Juan Evangelista Giraldeli Valiex, primer comte de Giraldeli (títol concedit pel papa Benet XIV l'11-10-1743), baró de Lardies i senyor de Felices i de Pardinás. Les seves propietats eren molt a prop del riu Genil (Granada).

5. *Alejandro de Arroyo de Rozas*

Nasqué a Quintana, a la vall de Soba (Cantàbria), el 7 de juliol de 1711 amb el nom d'Alejandro de Arroyo Castillo y López del Rivero. En una data encara per determinar canvià els seus cognoms pels d'Arroyo de Rozas, que pertanyien a la seva besàvia materna, Catalina Martínez de Rozas. S'incorporà al regiment d'infanteria de Sòria, on va ser cadet (1-7-1728) i subninent (27-7-1730). Va participar en la campanya d'Orà (15-6-1732) i en la Guerra de Successió polonesa (1733-1738). Amb l'Exèrcit de l'infant Don Carles a Itàlia va participar en la conquesta de Càpua, Gaeta, Messina, la ciutadella de Terranova, el castell de Gonzaga, Siracusa i Trapani. Se li reconeixia noblesa —*hijodalgo*— en el cens de la vall de Soba (1737), i va ser regidor (1738) i procurador general (1742). Va ser destinat a Mallorca (1740). Va participar en la Guerra de Successió austríaca (1740-1748). Va ser tinent d'infanteria (19-3-1741) i capità d'infanteria del regiment de Sòria (20-1-1742). Va ser destinat a l'Exèrcit de l'infant Don Felip a la Llombardia. Va participar en l'entrada i la retirada de Savoia (1742). Sol·licità mercè d'hàbit d'un dels tres ordes militars pels seus catorze anys de serveis (1742). Va ser nomenat cavaller de l'orde de Santiago (23-2-1743). Va participar en l'entrada i la retirada de l'Arsenal (1743), en la rendició de Vilafranca de Niça (22-4-1744), en l'assalt al castell de Dolce-Aqua (10-5-1744), en l'entrada pel Piemont, en el setge de Demont (17-8-1744) i Cuneo (22-10-1744) i en la retirada per França. Va ser destinat a la República de Gènova (1744). Va participar en l'entrada a Monferrato, en el pas pel Tanaro (27-9-1745), en la rendició de València del Po (30-10-1745) i en la batalla de Piacenza (16-6-1746). Va ser capità de granaders (11-7-1746). Va participar

en la retirada pel Tídone (10-8-1746). Va ser destinat a Nàpols (1746). Va ser tinent coronel del regiment fix de l'Havana (29-11-1755) i va ser destinat a l'Havana amb el regiment de Sòria (13-11-1756). Va ser coronel d'infanteria (3-9-1761) i coronel del regiment fix de l'Havana (8-10-1761). Va participar en la Guerra dels Set Anys (1756-1763). Va ser vocal de la Junta de Defensa de l'Havana (27-2-1762) i un dels signants de la rendició de l'Havana (12-8-1762). Embarcà cap a Espanya (1762-1763) i se li va fer un consell de guerra per la caiguda de l'Havana, en el qual va ser exonerat de culpa, però amonestat (4-3-1765). Tornà a l'Havana (1763), però regressà a Espanya. Va ser coronel agregat del regiment d'Astúries (10-5-1765), coronel del regiment de la Corona (30-4-1769), brigadier d'infanteria (1-1-1774) i mariscal de camp (10-6-1779). Va ser destinat a l'Exèrcit de Galícia (1-10-1779), però sol·licità destinació a Madrid (3-7-1780) i finalment va ser destinat a l'Exèrcit de Castella la Nova (23-7-1780). Va ser governador de la Ciutadella de Barcelona (6-2-1781), governador militar i polític de Lleida (9-12-1783), corregidor de Lleida (22-12-1783), governador militar i polític de Barcelona (26-8-1785) i corregidor de Barcelona (27-9-1785). Es va retirar (12-11-1789) i sol·licità una pensió de dos-cents dobles de la primera comanda vacant (21-2-1791). Morí a Madrid (18-8-1791). Els seus pares foren Felipe de Arroyo Castillo i López del Rivero (Quintana, 22-2-1663), noble —*hijodalgo*—, alcalde, agutzil major i regidor de Quintana el 1704, i María López del Rivero i Zorrilla (Quintana, 17-3-1671), que es casaren a Quintana (11-2-1692). Tingueren tres fills: Francisco, Alejandro i María. Alejandro de Arroyo de Rozas es mullerà amb María Jesús Montalvo i Bruñón de Vértiz (l'Havana, 1740). Es casaren a la catedral de l'Havana (21-6-1758) i María Jesús morí en aquesta ciutat (11-8-1810). Era germana de José Rafael Montalvo, segon comte de Macuriges. Tingueren una filla: María de Loreto Rafaela de Arroyo (l'Havana, 24-10-1759).

6. *Francisco Tamariz*

Nasqué a Écija (Sevilla) l'any 1718. Va ser cadet del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles (15-11-1740). Va participar en la Guerra de Successió austríaca (1740-1748) i en campanyes amb l'Exèrcit espanyol a Itàlia. Va ser alferes de les Reials Guàrdies espanyoles (27-8-1743), segon tinent de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (13-8-1746), segon tinent de granaders de les Reials Guàrdies espanyoles (29-9-1750), primer tinent de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (12-5-1753) i primer tinent de granaders del regiment de les Reials Guàrdies espanyoles (28-11-1761). Va participar en la campanya de Portugal (1762). Va ser capità de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (5-10-1765) i capità de granaders de les Reials Guàrdies espanyoles (25-2-1773). Va participar en la Guerra d'Independència de les Tretze Colònies (1775-1783) i el setge de la plaça de Gibraltar (1779-1783). Va ser brigadier d'infanteria (1-1-1783) i governador de la Ciutadella de Barcelona

(23-1-1784). Morí a Barcelona (1787). Els seus pares estaven emparentats amb els Tamariz-Martel i Porcel, marquesos de la Garantía (títol napolità concedit pel rei Carles VII, futur Carles III d'Espanya, el 2-5-1737). Títol de Castella fou reconegut per Ferran VII (28-10-1816). Francisco Tamariz es va casar amb Estava Solter i no consta que tinguessin descendència.

7. *Diego de Brías i Ulloa*

Nasqué a Chimay (Flandes) el 1710. Va ser cadet del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones (4-9-1724) i alferes del regiment de les Reials Guàrdies valones (3-6-1728). Va participar en la campanya d'Orà (15-6-1732) i la Guerra de Successió polonesa (1733-1738). Va ser segon tinent de fusellers les Reials Guàrdies valones (3-11-1733). Va participar en l'entrada a Nàpols sota el comandament de l'infant Don Carles (10-5-1734), en la batalla de Bitonto (25-5-1734) i, dins la campanya de Sicília, en la presa de Messina i Siracusa (1734-1735). Va ser segon tinent de granaders de les Reials Guàrdies valones (18-11-1736). Va participar en la Guerra de Successió austríaca (1740-1748). Va ser primer tinent de fusellers de les Reials Guàrdies valones (28-3-1740). Va participar en les batalles de Camposanto (8-2-1743), Piacenza (16-6-1746) i Tidone (10-8-1746), on fou ferit. Va ser primer tinent de granaders de les Reials Guàrdies valones (13-8-1746) i capità de fusellers de les Reials Guàrdies valones (3-3-1747). Sol·licità una comanda (1-10-1760). Va ser brigadier (27-1-1761). Va participar en la campanya de Portugal, en concret en la presa d'Almeida (25-8-1762). Va ser capità de granaders de les Reials Guàrdies valones (28-8-1763). Va ser mariscal de camp (1-4-1770). Sol·licità una petita creu de l'orde de Carles III (6-4-1772). Va participar en l'expedició a Alger, on fou ferit (8-7-1775). Va ser governador militar i polític de Tortosa (26-10-1775), corregidor de Tortosa (28-11-1775), governador de la Ciutadella de Barcelona (25-4-1788) i tinent general (14-1-1789). Morí a Barcelona (17-1-1789). Els seus pares foren Juana Ulloa i Benito Maximiliano de Brías (Neuleughien, Flandes, 1695 – batalla de Velletri, 11-8-1744), brigadier d'infanteria, capità del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones i fill de Gislero Domingo de Brías i Robertina de Caron. Benito fou germà dels capitans de les Reials Guàrdies valones Felipe de Brías, Juan Francisco de Brías i Jaime de Brías. Es mulleraren l'any 1718. Benito de Brías i Juana Ulloa tingueren cinc fills: Juana, Catalina Inés, Felipa, Diego i Juan. La seva germana Juana fou cambrera de la reina i es va casar (10-4-1752) amb José de Brías Llorach (1720 – Madrid, 13-9-1760), capità del regiment de les Reials Guàrdies valones, comte de Brías o Bryas des de l'any 1747 i fill d'Alejo de Brías, comte de Brías, brigadier i capità de les Reials Guàrdies valones, mort a la batalla de Bitonto (25-5-1734). La seva germana Catalina Inés (Tortosa, 22-1-1718) es va casar a Barcelona (10-4-1736) amb Procopio Francisco Bassecourt Thieulaine (Grigny, França, 10-11-1698 – Lleida, 22-8-1765), natural de Flandes, primer comte de Santa

Clara, títol del regne de les Dues Sicílies (1746) amb títol de Castella i primer baró de Maials (1754), mariscal de camp i capità del regiment de les Reials Guàrdies valones, governador del castell de Montjuïc (1741), governador militar d'Hostalric (1760) i governador militar i polític (corregidor) de Lleida (1761); el seu germà, el tinent general Nicolás de Bassecourt Thieulaine, va ser gentilhome de cambra de l'infant Lluís, comandant general de Guipúscoa i primer marquès de Bassecourt (1736). El fill de Catalina Inés i Procopio Francisco, Juan Procopio de Bassecourt i Brías (Barcelona, 22-4-1740 – Barcelona, 12-4-1820), va ser cavaller de l'orde de Santiago (1751), segon comte de Santa Clara (segon baró de Maials el 1754), cavaller de l'orde de Carles III (1802), capità del regiment de les Reials Guàrdies valones, tinent general, governador de Ceuta (1793), governador militar i polític de Girona (1794), governador militar i polític de Barcelona (1795), capità general de Cuba (1796), capità general de Catalunya (1802) i conseller del Consell de Guerra amb honors del Consell d'Estat (1807). Felipa, l'altra germana de Diego, es va casar amb Marcos Guillermo Amezaga, cavaller d'Archennes i alferes del regiment de les Reials Guàrdies valones. I el seu germà Juan va ser brigadier, capità del regiment de les Reials Guàrdies valones i tinent de rei de la Ciutadella de Barcelona (1773-1776). Morí a Barcelona (4-7-1776). Estigué casat en primeres noces amb Ana María Cañoni, amb la qual tingué una filla, Teresa de Brías, esposa del cavaller de Chatobieu, resident a Vilafranca de Níça. La seva segona esposa fou Victoria Chatalloni, amb la qual no tingué fills. Diego de Brías i Ulloa es casà amb Raimunda Prats Ruiz de Llano, natural de Barcelona i vídua d'Antonio Gallejo, comissari de Marina (la negociació matrimonial tingué lloc el 1747). Raimunda morí a Tortosa l'any 1776 i Diego obtingué llicència (28-2-1777) per a mullerar-se en segones noces amb Valera Fernández d'Aguilera y Santayana (Saragossa, 20-10-1760), filla del coronel Pedro Fernández d'Aguilera (natural de Madrid), comandant de l'artilleria de la plaça de Tortosa, cavaller de l'orde de Santiago i la comanda de Belmez de l'orde militar de Calatrava, i de Juana Santayana y Bustillo (nascuda a Cervera), filla de l'oïdor de l'Audiència d'Aragó Lorenzo de Santayana y Bustillo (1700-1766), natural de Salamanca i autor de *Gobierno político de los pueblos de España, y el corregidor, alcalde y juez en ellos* (1a ed.: Saragossa, 1742). L'únic fill de Diego, alferes del regiment de les Reials Guàrdies valones, morí als deu anys (1760).

8. *Miguel Pacheco y Mijares de Solórzano*

Nasqué a Caracas (Veneçuela) el 2 de juliol de 1725 (batejat el 10-7-1725). Va ser voluntari en la defensa del port americà de La Guaira contra els anglesos durant la Guerra de l'Orella de Jenkins (1743), cadet del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyoles (20-8-1747), alferes de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (6-3-1750), segon tinent de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (10-12-1753), segon tinent de granaders de les Reials Guàrdies espanyoles (22-2-1760) i primer

tinent de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (2-10-1761). Participà en la campanya de Portugal, concretament en el setge d'Almeida (25-8-1762). Va ser primer tinent de granaders de les Reials Guàrdies espanyoles (5-6-1766) i capità de fusellers de les Reials Guàrdies espanyoles (22-1-1774). Sol·licità al monarca mercè d'hàbit d'un dels tres ordes militars (4-12-1775). Va ser coronel d'infanteria (1776) i cavaller de l'orde de Santiago (9-10-1777). Va participar en la Guerra d'Independència de les Tretze Colònies (1775-1783) i en el setge de la plaça de Gibraltar (1779-1783). Va ser brigadier d'infanteria (1-1-1783), comandant de la província de Tuy (5-10-1787) i governador de la Ciutadella de Barcelona (3-3-1789). Sol·licità al rei la comanda d'Almagro de l'orde militar de Calatrava (4-5-1791) i va ser mariscal de camp (21-4-1792). Morí a Barcelona (1792). Els seus pares foren Antonio Pacheco y Tovar (Caracas, Veneçuela, 31-3-1691 – [testament] 3-4-1741), mariscal de camp i comte de San Javier pel pagament de vint-i-dos mil ducats al monestir aragonès de Sant Victorià (Reial despatx del 3-12-1732, Sevilla), i Teresa Mijares de Solórzano Tovar (Caracas, – 4-3-1740), filla natural de Juan Mijares de Solórzano, primer marquès de Mijares (1691). Antonio i Teresa eren cosins, es casaren a Caracas (17-12-1714) i tingueren vuit fills. No consta que Miguel es casés ni tingués descendència.

9. *Juan Andrés Dabán Busterino*

Segons diverses fonts, nasqué al regne d'Aragó (a Almúnia de Sant Joan, Osca, o bé a l'Almúnia, Saragossa). Però una altra versió assegura que nasqué al regne de Lleó (Armunia) el 10 d'octubre de 1724. Va ser voluntari dels granaders del regiment d'infanteria d'Aragó (1-2-1743). Va participar en la Guerra de Successió austríaca (1740-1748). Va ser destinat a l'Exèrcit espanyol d'Itàlia, en concret a la Savoia i la Llombardia (1743-1748), i va participar en la batalla de Vilafranca de Niça (1-2-1743). Va ser subtingent d'infanteria (1-5-1744). Va participar en el pas del Tanaro (27-9-1745), el setge de la ciutadella d'Alexandria (12-10-1745), la batalla de Piacenza (16-6-1746), el pas del Po, la defensa de Boqueta i la retirada d'Oneglia (1745-1746). Va ser destinat al regne de Nàpols (1748). Va formar part de la guarnició destinada al nord d'Àfrica, en concret a les places de Melilla i d'Orà (1749-1752). Va ser ajudant major (11-7-1752) i capità de fusellers del segon batalló del regiment d'infanteria d'Aragó (27-9-1757). Va participar en la Guerra dels Set Anys (1756-1763). Embarcà en la flota de Gutiérrez de Hevia, destinada a l'illa de Cuba (1761), i va participar en la defensa de l'Havana, assetjada pels anglesos (6-6-1762). Va ser sergent major amb el grau de tinent coronel del regiment d'infanteria fix de l'Havana (24/28-3-1764), tinent coronel d'infanteria (31-1-1767), coronel d'infanteria (4-8-1770), tinent de rei de l'Havana, inspector general de les tropes veteranes i de milícies de Cuba (19-8-1773), capità general interi de Cuba (1782), governador i capità general de Puerto Rico (8-4-1782), brigadier d'infanteria (14-1-1789), governador militar de la plaça de Badajoz (12-5-1790), mariscal

de camp (21-4-1792), governador militar i polític d'Alacant, càrrec que rebutjà (24-1-1793), i governador de la Ciutadella de Barcelona (4-3-1793). Va fer testament el 25 d'abril de 1793, però no es va retirar fins al 24 d'abril de 1798. Morí a Barcelona (6-4-1799). Els seus pares foren Juan Dabán Duga (Sant Sebastià, Guipúscoa, 24-2-1677 – [testament] Sant Sebastià, 1-9-1746), capità de l'Exèrcit, i Rosalía Busterino Consuges (Sant Sebastià, Guipúscoa, 4-9-1701 - ?). Es van casar a Armunia, Lleó (10-3-1718), i tingueren sis fills. Juan Andrés va obtenir la llicència per a casar-se (28-4-1766) amb María Catalina Urrutia y Montoya (l'Havana, 6-7-1749), filla de Bernardo Urrutia y Matos, oïdor de la Reial Audiència de Santo Domingo (oïdor: 2-5-1752), i de Felipa Montoya. Es casaren a l'Havana (17-10-1766) i tingueren nou fills: Juan Bernardo; María Josefa; Manuel (1772-1849), brigadier i governador militar de Tarifa durant la Guerra d'Independència; Antonio (1777-1848), capità de navili de l'Armada, oficial de la Secretaria del Despatx de Marina (1823), conseller del Consell d'Índies (1832-1834), conseller del Consell d'Espanya i Índies (1834-1836) i cavaller dels ordres de San Fernando, de San Hermenegildo i de Crist de Portugal; Marta Catalina; Rosalía; Felipa, Juan i Francisco.

10. *Juan Viard de Santilli*

Nasqué a Mâcon (Borgonya, França) el 8 de novembre de 1754. Va ser cadet del regiment de les Reials Guàrdies d'infanteria valones (2-6-1775). Va participar en l'expedició a l'Alger (8-7-1775). Va ser alferes de fusellers de les Reials Guàrdies valones (6-6-1776), alferes de granaderes de les Reials Guàrdies valones (13-3-1777) i segon tinent de les Reials Guàrdies valones (24-12-1778). Va participar en la Guerra d'Independència de les Tretze Colònies (1775-1783) i en el setge de Gibraltar (1779-1783). Va ser tinent coronel d'infanteria (1-1-1783), segon ajudant major de les Reials Guàrdies valones (6-2-1783), primer tinent de les Reials Guàrdies valones (18-5-1785) i primer ajudant major de les Reials Guàrdies valones (5-6-1788). Va participar en la Guerra contra la Convenció Nacional francesa i en la campanya de l'Exèrcit espanyol al front d'Aragó (1793-1795). Va ser coronel d'infanteria (25-12-1793). Va ser ferit a Lescun (4-9-1794). Va ser capità interí, segon comandant de les tropes lleugeres de Navarra (11-9-1794), capità de fusellers del regiment de les Reials Guàrdies valones (3-8-1795), brigadier d'infanteria (4-9-1795) i governador de la Ciutadella de Barcelona (24-4-1798). Va ser suspès del càrrec per les autoritats napoleòniques d'ocupació (29-2-1808) i desterrat a França (22-7-1810). L'Estado Militar de España de l'any 1816 encara incloïa el seu nom dins dels seus llistats. Els seus pares foren Francisco Manuel Viard i María Susana de la Porte, nascuts ambdós a Mâcon. Juan obtingué la llicència per a casar-se (22-4-1798) amb Francisca de Paula Aguirre y Yoldi (Granada, 15-5-1766), cambrera de la reina Maria Lluïsa de Parma, esposa del rei Carles IV. Francisca era filla d'Alfonso Aguirre y Galdea, natural de Granada i capità del regiment

d'infanteria de Toledo, i de María Josefa Yoldi y Mendicoa (San Roque, Cadis). Juan i Francisca de Paula es van casar al palau d'Aranjuez (30-4-1798); els padrins de la boda foren el duc i la duquessa de Frías i Uceda, i els testimonis, el comte de Cron i el marquès de Sotomayor. Ignorem si tingueren descendència.

<i>Governadors de la Ciutadella de Barcelona (1718-1808)</i>
Jorge Próspero de Verboom Wolf (1718-1744)
Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben (1744-1765)
Alonso Fuenlabrada Gómez (1765-1770)
Gregorio Fernández de Córdoba (1770-1780)
Alejandro de Arroyo de Rozas (1781-1783)
Francisco Tamariz (1784-1787)
Diego de Brías y Ulloa (1788-1789)
Miguel Pacheco y Mijares de Solórzano (1789-1792)
Juan Andrés Dabán Busterino (1793-1798)
Juan Viard de Santilli (1798-1808)

FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

1. FONTES DOCUMENTALS

Archivo General Militar de Segovia (AGMS). *Licencias matrimoniales*.
 Archivo General de Simancas (AGS). *Secretaría de Guerra*, «Expedientes Personales».
 Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). *Protocols*, segles XIII-XIX.
 Estado Militar de España [en línia]. Biblioteca Nacional de España,
 <www.hemerotecadigital.bne.es>.
 Fichoz (fitxer Ozanam, CNRS, França) [en línia], <www.fichoz.org>.
Gazeta de Madrid (Colección Histórica del BOE) [en línia], <www.boe.es>.

Kalendario Manual y Guía de Forasteros en Madrid [en línea]. Biblioteca Nacional de España (BNE), <www.hemerotecadigital.bne.es>.

PARES (Portal de Archivos Españoles. Ministerio de Cultura y Deporte) [en línea], <www.pares.mcu.es>.

2. BIBLIOGRAFIA

ANDÚJAR CASTILLO, Francisco. *Los militares en la España del siglo XVIII. Un estudio social*. Granada: Universidad de Granada, 1991.

— «Las élites de poder militar en la España borbónica. Introducción a su entorno prosopográfico». A: CASTELLANO, Juan Luis (ed.). *Sociedad, administración y poder en la España del Antiguo Régimen. Hacia una nueva historia institucional. Iº Simposium Internacional del grupo P.A.P.E.* Granada: Universidad de Granada, 1996, p. 207-235.

— «La “confianza” real: extranjeros y guardias en el gobierno político-militar de Cataluña (s. XVIII)». *Pedralbes. Revista d’Història Moderna* (Barcelona), núm. 18-II (1998), *Actes: Catalunya i Europa a l’Edat Moderna. IV Congrés d’Història Moderna de Catalunya*, p. 509-519.

— «Élites de poder militar: las Guardias Reales en el siglo XVIII». A: CASTELLANO, Juan Luis; DEDIEU, Jean-Pierre; LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria (ed.). *La pluma, la mitra y la espada. Estudios de historia institucional en la Edad Moderna*. Madrid i Barcelona: Marcial Pons. Historia, 2000, p. 65-94.

— «La Corte y los militares en el siglo XVIII». *Estudis* (València), núm. 27 (2001), p. 91-120.

— «Las naciones en el Ejército de los Borbones». A: GONZÁLEZ CRUZ, David (ed.). *Extranjeros y enemigos en Iberoamérica: la visión del otro. Del Imperio español a la Guerra de la Independencia*. Madrid: Sílex, 2010, p. 137-154.

BRAGADO ECHEVARRÍA, Javier. «Los regimientos suizos al servicio de España en las guerras de Italia (1717-1748)». *Cuadernos de Historia Moderna* (Madrid), núm. 41 (2016), p. 295-312.

CADENAS Y VICENT, Vicente de. *Caballeros de la orden de Santiago. Siglo XVIII*. Vol. III. Madrid: Hidalguía, 1978.

CANTERA MONTENEGRO, Jesús. «Jorge Próspero Verboom». A: *Diccionario biográfico electrónico* [en línea]. Madrid: Real Academia de la Historia. <www.rah.es>.

CAPEL SÁEZ, Horacio et al. *Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII. Repertorio biográfico e inventario de su labor científica y espacial*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983 (Geo Crítica. Textos de Apoyo; 3).

- CASAS Y SÁNCHEZ, José Carlos. «Cántabros en América. Don Alejandro de Arroyo. Un sobano del s. XVIII». *ASCAGEN. Revista de la Asociación Cántabra de Genealogía* (Santander), núm. 3 (2010), p. 17-40.
- CATÀ I TUR, Josep; MUÑOZ GONZÁLEZ, Antoni. *Absolutisme contra pactisme. La Ciutadella de Barcelona (1640-1704)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2008 (Episodis de la Història; 351).
- CERRO NARGÁNEZ, Rafael. «Aproximación sociológica a una élite militar: los tenientes de rey de la plaza de Barcelona (1715-1808)». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (Barcelona), vol. LV, 2015-2016 (2018), p. 91-129.
- COLÓN DE LARRIÁTEGUI, Félix. *Juzgados militares de España y sus Indias*. Tom II. Madrid: Imprenta de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, 1788.
- DEDIEU, Jean-Pierre. «Los gobernadores de Lérida, Barcelona y Gerona en el siglo XVIII». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna* (Barcelona), núm. 18-II (1998), *Actes: Catalunya i Europa a l'Edat Moderna. IV Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, p. 491-507.
- ESCARTÍN SÁNCHEZ, Eduard. «El corregiment de Barcelona: notes per al seu estudi». A: *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Vol. II. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 1984, p. 47-55.
- FELICES DE LA FUENTE, María del Mar. *La nueva nobleza titulada de España y América en el siglo XVIII (1701-1746). Entre el mérito y la venalidad*. Almería: Universidad de Almería, 2012 (Historia; 16).
- FERNÁNDEZ DURO, Cesáreo. *Armada Española, desde la unión de los reinos de Castilla y de Aragón*. Tom VII. Madrid: Biblioteca Digital de Castilla y León, 1901.
- FERNÁNDEZ-MOTA DE CIFUENTES, María Teresa. *Relación de títulos nobiliarios vacantes, y principales documentos que contiene cada expediente que, de los mismos, se conserva en el Archivo del Ministerio de Justicia*. 2a ed. Madrid: Hidalguía, 1984.
- GAY ESCODA, Josep Maria. *El corregidor a Catalunya*. Madrid: Marcial Pons, 1997.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique. *Los servidores del rey en la Valencia del siglo XVIII. Estudio y repertorio biográfico*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2006 (Estudis Universitaris; 104).
- GINORIO VISCAL, Francisco José. *Antecessors and Descendants of Dr. Bernardo de Urrutia Matos (Including Garriga, Dabán and related families)*. Vol. 2. S.l. Francisco José Ginorio Viscal, 2009.
- GLESNER, Thomas. «¿Nación flamenca o élite de poder? Los militares “flamencos” en la España de los Borbones». A: ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO, Antonio; GARCÍA GARCÍA, Bernardo José (ed.). *La monarquía de las naciones: patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*. Madrid: Fundación Carlos de Amberes, 2004, p. 701-719.
- «La hora felipista del siglo XVIII: auge y ocaso de la nación flamenca en el ejército borbónico». *Cuadernos de Historia Moderna. Anejos* (Madrid), núm. x (2011), p. 77-101.

- GLESENER, Thomas. «¿De súbditos a extranjeros? Tres formas de ser flamenco en España tras la pérdida de Flandes». A: GONZÁLEZ CRUZ, David (ed.). *Represión, tolerancia e integración en España y América: extranjeros, esclavos, indígenas y mestizos durante el siglo XVIII*. Madrid: Doce Calles, 2014, p. 77-95.
- «El ejército de los exiliados. Exilio y militarización en España, del Tratado de Utrecht a la Revolución Francesa». A: RUIZ IBÁÑEZ, José Javier; PÉREZ TOSTADO, Igor (coord.). *Los exiliados del rey de España*. Madrid: Fondo de Cultura Económica de España, 2015, p. 349-372.
- *L'empire des exiliés. Les Flamands et le gouvernement de l'Espagne au XVIIIe siècle*. Madrid: Casa de Velázquez, 2017.
- Gran enciclopèdia catalana*, dirigida per Joan Carreras i Martí. Vol. 24. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2000 (7a reimpr. actualitzada).
- GUILLAUME, Henri Louis Gustave. *Histoire des gardes wallonnes au service d'Espagne*. Brussel·les: F. Parent, 1858.
- IMÍZCOZ BEUNZA, José María. «Comunidad, red social y élites. Un análisis de la vertebración social en el Antiguo Régimen». A: IMÍZCOZ BEUNZA, José María (dir.). *Élites, poder y red social. Las élites del País Vasco y Navarra en la Edad Moderna*. Bilbao: Universidad del País Vasco, Servicio de Publicaciones, 1996, p. 13-50.
- IRLES VICENTE, María del Carmen. «Los extranjeros en la administración correigimental española del siglo XVIII». A: VILLAR GARCÍA, María Begoña; PEZZI CRISTÓBAL, Pilar (ed.). *Actas del I^o Coloquio Internacional. Los Extranjeros en la España Moderna*. Tom II. Málaga: Universidad de Málaga, 2003, p. 439-450.
- LOHMANN VILLENA, Guillermo. *Los americanos en las órdenes nobiliarias (1529-1900)*. Vol. II. Madrid: CSIC, 1947.
- MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, Alberto. *Diccionario biográfico del generalato español. Reinados de Carlos IV y Fernando VII*. Villatuerta (Navarra): FEHME, 2012.
- MARTÍNEZ RUIZ, Enrique. *El Ejército del Rey. Los soldados de la Ilustración*. Madrid: Actas, 2018.
- MELENDRERAS GIMENO, María del Carmen. *Las campañas de Italia durante los años 1743-1748*. Murcia: Universidad de Murcia, 1987.
- MERCADER I RIBA, Joan. *Catalunya i l'imperi napoleònic*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1978.
- MUÑOZ CORBALÁN, Juan Miguel. *La iglesia de la Ciudadela de Barcelona*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2004.
- *Verboom: Jorge Próspero Verboom. Ingeniero militar flamenco de la monarquía hispana*. Madrid: Fundación Juanelo Turriano, 2015.
- MUÑOZ GONZÁLEZ, Antoni; CATÀ I TUR, Josep. *Repressió borbònica i resistència catalana (1714-1736)*. Madrid: Muñoz Catà, 2005.
- *Antoni Vidal i Talarn i Pere Joan Barceló (Carrasclat). Dos defensors de la terra (1700-1720)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2018 (Bofarull; 28).

- OZANAM, Didier; QUATREFAGES, René. *Los capitanes y comandantes generales de provincias en la España del siglo XVIII*. Còrdova: UCO, 2008 (Estudios de Historia Moderna. Colección Maior; 32).
- RECIO MORALES, Óscar. «“Una nación inclinada al ruido de las armas”. La presencia irlandesa en los ejércitos españoles, 1580-1818: ¿La historia de un éxito?». *Tiempos Modernos* (Madrid), núm. 10 (2004), p. 1-15.
- «La “España italiana” del setecientos: un balance historiográfico». *Rivista Storica Italiana* (Nàpols), vol. CXXVII (2015), p. 274-303.
- RODRÍGUEZ-SALA, María Luisa (ed.). *Los gobernadores de la Nueva Vizcaya del siglo XVIII: Análisis histórico-social de fuentes primarias, 1700-1769*. Durango: Universidad Juárez del Estado de Durango, Instituto de Investigaciones Históricas, 2000.
- SOLÉ I COT, Sebastià. *El gobierno del Principado de Cataluña por el capitán general y la Real Audiencia —el Real Acuerdo— bajo el régimen de Nueva Planta (1716-1808). Una aportación al estudio del procedimiento gubernativo a finales del Antiguo Régimen*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2008 (Estudis d’Història del Dret; 2).
- TORRAS I RIBÉ, Josep Maria. «El projecte de repressió dels catalans de 1652». A: SERRA, Eva (ed.). *La revolució catalana de 1640*. Barcelona: Crítica, 1991, p. 241-290.
- VIGNAU, Vicente; UHAGÓN, Francisco R. de. *Índice de pruebas de los caballeros que han vestido el hábito de Santiago desde el año 1501 hasta la fecha*. Madrid: Viuda e Hijos de M. Tello, 1901.
- *Índice de pruebas de los caballeros de la Real y distinguida orden española de Carlos III desde su instauración hasta el año 1847*. Madrid: Archivo Histórico Nacional, 1904.

LA CORRUPCIÓ LOCAL DURANT LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA I LA RESPOSTA DEL PARLAMENT DE CATALUNYA. EL CAS DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT¹

Daniel Vallès Muñío

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

L'entramat juridicopolític de la dictadura de Primo de Rivera va permetre conductes suposadament corruptes dins l'Administració local. A la fi de la dictadura i l'adveniment de la República, alguns ajuntaments de Catalunya van iniciar procediments administratius de depuració de responsabilitats contra els funcionaris corruptes del règim anterior i, en molts casos, van acordar la seva separació del càrrec. Però el Tribunal Suprem va establir una doctrina per la qual s'havien de restituir els càrrecs separats i l'ajuntament i els regidors que havien votat a favor de la separació del funcionari esdevenien responsables solidaris dels sous deixats de percebre pel funcionari. Contra aquesta situació, el Parlament de Catalunya va promulgar la Llei de 9 de març de 1934, que atorgà validesa i fermesa als acords de separació de funcionaris, però sense establir la justificació que permetés diferenciar les separacions de funcionaris degudament justificades de les que no ho eren. Per això, el Tribunal de Garanties Constitucionals va acordar la inconstitucionalitat de la norma catalana, només amb efectes en dos casos de funcionaris separats. De fet, tot i els seus errors, la Llei de 9 de març de 1934 es pot entendre com la primera llei transicional de Catalunya.

Paraules clau: dictadura de Primo de Rivera, corrupció local, separació de funcionaris, justícia transicional, l'Hospitalet de Llobregat.

1. Aquest article s'emmarca en els següents projectes d'investigació: «Política, institucions i corrupció a l'època contemporània», Generalitat de Catalunya, AGAUR, 2017-SGR-818; «La corrupción política en la España contemporánea en perspectiva comparada. Bases de datos, cartografía y análisis histórico (1810-2016)», Ministeri d'Economia i Indústria, HAR2017-86545-P; i «Politique et corruption: histoire et sociologie comparées à l'époque contemporaine», CNRS National Centre for Scientific Reserch (França).

LA CORRUPCIÓN LOCAL DURANTE LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA
Y LA RESPUESTA DEL PARLAMENTO DE CATALUÑA.
EL CASO DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

Resumen

El entramado jurídico-político de la dictadura de Primo de Rivera permitió conductas supuestamente corruptas dentro de la Administración local. Al final de la dictadura y el advenimiento de la República, algunos ayuntamientos de Cataluña iniciaron procedimientos administrativos de depuración de responsabilidades contra los funcionarios corruptos del régimen anterior y, en muchos casos, acordaron su separación del cargo. Pero el Tribunal Supremo estableció una doctrina por la que se tenían que restituir los cargos separados y el ayuntamiento y los regidores que votaron a favor de la separación del funcionario eran responsables solidarios de los salarios dejados de percibir por el funcionario. Contra esta situación, el Parlamento de Cataluña promulgó la Ley de 9 de marzo de 1934, que otorgó validez y firmeza a los acuerdos de separación de funcionarios, pero sin establecer la justificación que permitiese diferenciar las separaciones de funcionarios debidamente justificadas de las que no lo eran. Por dicha razón, el Tribunal de Garantías Constitucionales acordó la inconstitucionalidad de la norma catalana, solo con efectos en dos casos de funcionarios separados. De hecho, a pesar de sus errores, la Ley de 9 de marzo de 1934 se puede entender como la primera ley transicional de Cataluña.

Palabras clave: dictadura de Primo de Rivera, corrupción local, separación de funcionarios, justicia transicional, L'Hospitalet de Llobregat.

LA CORRUPTION LOCALE PENDANT LA DICTATURE DE PRIMO DE RIVERA
ET LA RÉPONSE DU PARLEMENT DE CATALOGNE.
LE CAS DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

Résumé

La structure juridico-politique de la dictature de Primo de Rivera donna lieu à des agissements prétendument malhonnêtes au sein de l'administration locale. Au terme de la dictature et avec l'avènement de la République, certaines municipalités de Catalogne entamèrent des procédures administratives d'épuration à l'encontre des fonctionnaires corrompus de l'ancien régime, dans de nombreux cas, en les révoquant. Mais le Tribunal suprême adopta une doctrine obligeant à réintégrer les fonctionnaires révoqués. La municipalité et les conseillers ayant voté en faveur de la révocation du fonctionnaire devenaient responsables solidaires des rémunérations non perçues par le fonctionnaire suite à sa révocation. Pour parer à cette situation, le Parlement de Catalogne promulgua la Loi du 9 mars 1934, qui rendait les accords de révocation de fonctionnaires valides et définitifs, sans toutefois exiger les motifs qui permettaient de faire la distinction entre les révocations de fonctionnaires dûment justifiées et celles qui ne l'étaient pas. À son tour, le Tribunal des garanties constitutionnelles déclara l'inconstitutionnalité de la loi catalane, avec effet sur deux cas de fonctionnaires révoqués seulement. Malgré ses erreurs, la Loi du 9 mars 1934 peut être considérée comme la première loi transitionnelle de Catalogne.

Mots-clés: dictature de Primo de Rivera, corruption locale, révocations de fonctionnaires, justice transitionnelle, l'Hospitalet de Llobregat.

LOCAL CORRUPTION DURING PRIMO DE RIVERA DICTATORSHIP
AND THE ANSWER OF THE PARLIAMENT OF CATALONIA.
THE CASE OF L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

Abstract

The legal-political framework of Primo de Rivera's dictatorship permitted supposedly corrupt behaviours in local administrations. At the end of the dictatorship and with the advent of the Republic, some municipalities in Catalonia initiated administrative procedures to purge corrupt officials of the previous regime, which in many cases included concluding agreements to remove them from office. But the Supreme Court ruled to restore them to their positions and the city councils and the councillors who had voted in favour of their removal were held responsible for paying their unpaid salaries. Faced with this situation, the Parliament of Catalonia enacted the Law of 9 March 1934, which declared the agreements to remove the officials sound and valid, but did not explain how to distinguish between justified and unjustified removals of officials from office. This is why the Court of Constitutional Guarantees found the Catalan law to be unconstitutional, for only two cases of removed officials. In fact, despite its mistakes, the Law of 9 March 1934 can be understood as the first transitional law of Catalonia.

Keywords: Primo de Rivera dictatorship, local corruption, remove of officials, transitional justice, L'Hospitalet de Llobregat.

1. L'ESTRUCTURA DE L'ADMINISTRACIÓ LOCAL
DE LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA

Un dels objectius del cop d'estat del general Miguel Primo de Rivera del 13 de setembre de 1923 fou «la salvación» de la pàtria de les corrupteles causades per «los profesionales de la política» de la Restauració borbònica.² Per tant, el que en principi pretenia Primo de Rivera era desballestar tots els esglaons de l'Administració pública del caciquisme imperant i de la corrupció que se'n derivava.³

En aplicació d'aquest desig, el rei Alfons XIII va sancionar el Decret de 15 de setembre de 1923,⁴ pel qual s'atorgava el càrrec de president del Directori Militar al

2. *La Vanguardia*, 13 de setembre de 1923.

3. M. T. GONZÁLEZ CALBET, *La dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*, Madrid, El Arquero, 1987, p. 217.

4. *Gaceta de Madrid*, núm. 259 (6 setembre 1923).

general Primo de Rivera, amb plens poders,⁵ es dissolien les Corts i la part electiva del Senat,⁶ i se suprimien (art. 4) els càrrecs de president del Consell de Ministres, ministre i subsecretari, excepte d'Estat i de la Guerra. En els ministeris on se suprimí el càrrec de subsecretari, el funcionari de major categoria i antiguitat era l'encarregat del personal i dels serveis dependents del ministeri en qüestió (art. 5). Per tant, Primo de Rivera volia regenerar l'Administració pública, en primer lloc, decapitant-la; al cap de poc temps, el càrrec de subsecretari es tornà a instaurar i el nomenament dels alts càrrecs va quedar reservat directament al Directori Militar.⁷

També es van substituir els governadors civils per governadors militars en totes les províncies⁸ i es va permetre que personal militar pogués desenvolupar tasques essencialment civils dins dels governs civils.⁹ De fet, fins i tot alguns militars van ser nomenats¹⁰ delegats dels governadors civils (militars, de fet) en cadascun dels partits judicials, amb la missió d'informar de les possibles deficiències existents en els ajuntaments de la seva demarcació i proposar els remeis adequats. Aquests militars tenien delegades les funcions dels governadors civils (que eren militars) i podien intervenir en el funcionament de les corporacions locals,¹¹ «más bien orientándolas y ayudán-

5. L'article 3 el nomenà «Ministro Único» i l'1 li atorgava «poderes para proponerme [al rei] cuantos decretos convengan a la salud pública, los que tendrán fuerza de ley, ínterin en su día no sean modificados por leyes aprobadas por las Cortes del Reino y sometidas a mi real sanción». De fet, el Decret de 21 de desembre de 1923, sobre «reorganización del Directorio Militar» (*Gaceta de Madrid*, núm. 356 [22 desembre 1923]), establí (art. 1a) que «la labor del Directorio será impersonal y de conjunto y, por lo tanto, ninguno de los que lo integran estará encargado concretamente de Departamento ministerial, ni de manera permanente de asuntos determinados; sus decisiones serán reservadas, y la responsabilidad corresponderá por completo al Presidente, tanto por sus propias resoluciones como por las que se acuerden por el Directorio».

6. Decret de 15 de setembre de 1923 (*Gaceta de Madrid*, núm. 260 [17 setembre 1923]).

7. Decret de 21 de desembre de 1923, sobre «reorganización del Directorio Militar», esmentat abans.

8. Decret de 15 de setembre de 1923, sobre supressió de les garanties constitucionals i confirmació de l'estat de guerra (*Gaceta de Madrid*, núm. 260 [17 setembre 1923]).

9. Reial ordre circular de 25 d'octubre de 1923 (*Gaceta de Madrid*, núm. 302 [29 octubre 1923]).

10. Decret de 20 d'octubre de 1923 (*Gaceta de Madrid*, núm. 294 [21 octubre 1923]). Vegeu la Reial ordre circular de 10 de desembre de 1923 (*Gaceta de Madrid*, núm. 344 [10 desembre 1923]), sobre els costos que havien d'assumir els ajuntaments respecte als delegats governatius; la Reial ordre de 2 d'abril de 1924, sobre descomptes en els pagaments que els ajuntaments feien als delegats governatius (*Gaceta de Madrid*, núm. 94 [3 abril 1924]), i els reials decrets de 30 de desembre de 1924 (*Gaceta de Madrid*, núm. 366 [31 desembre 1924]) i de 20 de març de 1926 (*Gaceta de Madrid*, núm. 80 [21 març 1926]), sobre la reducció del nombre de delegats governatius.

11. Per exemple, la intervenció d'aquests delegats governatius en els plenaris de l'Ajuntament de Valls «esdevé freqüent, fet que dificultava la plena llibertat en la presa de decisions». Vegeu-ho a V. GASCON ALTÉS i F. VALLÈS SERRA, «La dictadura de Primo de Rivera en la perspectiva de Valls», *Quaderns de Vilaniu*, núm. 27 (1995), p. 52 i seg.

dolas [...], que cohibiéndolas en sus iniciativas». Havien d'organitzar el sometent¹² local i de fer una tasca propagandística a favor del «respeto a la ley, al Jefe del Estado y a la autoridad, [...] el deber de defender la Patria, y el de emitir el voto en conciencia y sin venta ni sumisión», a més de vetllar per tots els serveis públics. Els càrrecs delegats eren nomenats pels ministeris de la Guerra i de Governació «con entera libertad de elección». Fins i tot tenien potestat per a exigir als ajuntaments la recaptació de l'impost del «repartimiento general de utilidades»,¹³ formar part dels organismes encarregats de la recaptació i el control d'aquest impost, i proposar sancions per als funcionaris i alcaldes incomplidors.¹⁴

El 13 de gener de 1924 es promulgà el Decret¹⁵ pel qual Primo de Rivera va dissoldre totes les diputacions provincials, menys les d'Àlaba, Guipúscoa, Biscaia i Navarra, i va establir un sistema d'elecció dels diputats que estava a les mans dels governadors civils (art. 2).

Poc temps després, el Directori Militar va promulgar l'*Estatuto provincial* de 20 de març de 1925, en el qual la província esdevenia una eina d'administració territorial local basada en «las posibilidades de la acción municipal [que] escapan a la jurisdicción de cada ayuntamiento. No serán, pues, fines específicamente distintos de los que constituyen la exclusiva competencia municipal; pero sí superiores —en extensión, en entidad y en coste— a estos últimos».¹⁶ En principi, l'objectiu d'aquesta mesura no era altra que netejar l'Administració provincial «de corruptelas» similars a les que es trobaven en l'Administració municipal.

12. Primo de Rivera va donar empara al sometent en virtut del Reial decret de 17 de setembre de 1923 (*Gaceta de Madrid*, núm. 261 [18 setembre 1923]). Aquest sometent estava regit pel seu propi reglament, aprovat pel Reial decret núm. 35, de 31 de desembre de 1929 (*Gaceta de Madrid*, núm. 3 [3 gener 1930]). També cal destacar el Reial decret núm. 904, de 16 de maig de 1927, que indultà tots els sometentistes que van ser condemnats per fets ocorreguts durant la seva participació en el sometent, sens perjudici de la responsabilitat civil derivada dels fets indultats. Els sometentistes formats durant la dictadura es van dissoldre d'acord amb el Decret del govern provisional de 15 d'abril de 1931 (*Gaceta de Madrid*, núm. 106 [16 abril 1931]), però aquesta dissolució no va afectar el territori català. D'altra banda, la institució del sometent no neix amb Primo de Rivera; vegeu, per exemple, A. SIMON TARRÉS i A. ESPINO LÓPEZ, «Les institucions i formes d'organització militar catalanes abans de la Guerra dels Segadors», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, núm. 13/1 (1993), p. 146, on s'esmenta, per exemple, una ordre de Jaume I de 15 de gener de 1257 dirigida als habitants de la zona del riu Llobregat propera a Barcelona, perquè estiguin armats quan se'ls convoqui a sometent. Vegeu també F. SABATÉ, *El sometent a la Catalunya medieval*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2007.

13. Regulat pel Reial decret d'11 de setembre de 1918 (*Gaceta de Madrid*, núm. 258 [15 setembre 1918]).

14. Facultats explicitades en la Reial ordre circular de 7 de gener de 1924 (*Gaceta de Madrid*, núm. 9 [8 gener 1924]).

15. *Gaceta de Madrid*, núm. 13 (13 gener 1924).

16. *Gaceta de Madrid*, núm. 80 (21 març 1925).

Cal destacar que aquest *Estatuto provincial* sí que preveia la creació de mancomunitats de províncies, però, de fet, la seva disposició final cinquena dissolia la Mancomunitat de Catalunya del 1914 i els serveis prestats per aquesta passaven a ser-ho per una comissió gestora interina, que tenia la funció de liquidar-los i tornar-los a cadascuna de les diputacions catalanes separades.

Respecte a l'Administració municipal, una de les mesures que adoptà Primo de Rivera, acordada pel Reial decret de 30 de setembre de 1923,¹⁷ fou la dissolució dels ajuntaments amb la finalitat de «ver sustituidos en las corporaciones municipales a los hombres, a la vez semilla y fruto de la política partidista y caciquil». Per això es van cessar tots els regidors de tots els ajuntaments, que van ser substituïts pels «vocales asociados¹⁸ del mismo ayuntamiento [...] bajo la presidencia e intervención de la autoridad militar», escollits d'acord amb la Llei municipal de 3 d'octubre de 1877¹⁹ i que «ostenten título profesional o ejerzan industria técnica o privilegiada, y en su defecto, los mayores contribuyentes». Per tant, aquests vocals associats eren designats entre els contribuents «por repartimiento a sufragar municipales», fet que comportava que les persones amb baixos ingressos no poguessin ser elegibles²⁰ i que els escollits estiguessin relacionats moltes vegades amb els cacics anteriors,²¹ per la qual cosa la renovació de Primo de Rivera no significà el desmantellament de l'estructura caciquil municipal.²²

17. *Gaceta de Madrid*, núm. 274 (1 octubre 1923).

18. La figura dels vocals associats ja apareix en la Llei municipal de 20 d'agost de 1870 (*Gaceta de Madrid*, núm. 233 [21 agost 1870]) i eren escollits per sorteig després de formar seccions en funció de la «profesión o industria [que] tenga entre sí más analogía con arreglo a las agremiaciones y clasificaciones para el pago de las contribuciones directas»; els vocals associats estaven agrupats en l'assemblea de vocals associats en un nombre triple del dels regidors i la funció d'aquesta assemblea era la revisió i la censura dels comptes municipals.

19. *Gaceta de Madrid*, núm. 277 (4 octubre 1877). El nombre de vocals associats havia de ser el mateix que el de regidors.

20. D'acord amb els articles 29c (els que tinguin rendes «inferiores a la mitad de las de un bracero de la localidad») i 61 (els majors de seixanta-cinc anys, els impossibilitats físicament, els pobres de solemnitat, els acollits a establiments de beneficència, els reclusos i els militars de tropa mentre prestin el servei militar) del Reial decret d'11 de setembre de 1918, esmentat abans.

21. P. MARTÍNEZ GÓMEZ, «La dictadura de Primo de Rivera en Almería: un intento de regeneracionismo frustrado», a C. ROZALÉN FUENTES i R. M. ÚBEDA VILCHES, *La crisis de fin de siglo en la provincia de Almería: el desastre del 98*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 2004, p. 63 i seg. P. IZQUIERDO JÉREZ, «Morfología y fracaso del regeneracionismo primorriverista en la provincia de Murcia (1923-1930)», *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 4 (1985), p. 167. F. MIRANDA RUBIO, «Política y foralidad en Navarra durante la dictadura de Primo de Rivera», *Huarte de Sant Juan. Geografía e Historia*, núm. 12 (2005), p. 338. Vegeu també M. T. GONZÁLEZ CALBET, *La dictadura de Primo de Rivera*, p. 220.

22. Respecte al municipi de Terrassa, vegeu J. OLLER, «La dictadura de Primo de Rivera a Terrassa (1923-1931)», *Terme*, núm. 10 (novembre 1995), p. 55. Sobre el municipi de Valls, vegeu V. GASCON ALTÉS i F. VALLÈS SERRA, «La dictadura de Primo de Rivera en la perspectiva de Valls», p. 47 i seg., que parlen sobre la successió de diversos alcaldes i regidors durant el període de la dictadura, amb gairebé un alcalde

Cal destacar que, per tal d'aconseguir l'efectivitat d'aquest Decret, l'article 2 feia personalment responsables els secretaris dels ajuntaments del seu «cumplimiento estricto [...] cuando no conste por escrito que llamaron la atención por las infracciones legales en que la corporación incurriera». A més, el govern es reservava (art. 5) la facultat de nomenar els alcaldes dels municipis de més de cent mil habitants.

La tasca de regeneració en l'àmbit municipal va anar acompanyada d'una onada de denúncies anònimes,²³ des de l'octubre del 1923 fins a la presa de decisió dels delegats governatius esmentats abans, contra els anteriors alcaldes, regidors i funcionaris; arran d'aquest fet, es van inspeccionar 815 ajuntaments, dels quals 379 tenien irregularitats, es van incoar 109 sumaris i foren destituïts 152 secretaris municipals. Però aquesta regeneració només va afectar els intermediaris dels grans cacics.²⁴

Aquesta onada de destitucions i depuracions va durar fins a la nova normativa sobre l'Administració municipal. Poc més de sis mesos després d'iniciada la dictadura militar, es promulgà l'*Estatuto municipal* de 8 de març de 1924,²⁵ que, segons el seu preàmbul, tenia com a objectiu «oxigenar la vida municipal», que havia caigut sota la corrupció del tornisme, per tal de retornar al «sentido nacional de autonomía» municipal.²⁶

Pel que interessa en aquest treball i com és sabut, l'*Estatuto municipal* va establir dos tipus de regidors (art. 43),²⁷ els d'elecció popular i els de representació corporativa (art. 71 i seg.), designats per les corporacions o les associacions incloses en el cens corporatiu²⁸ format a aquest efecte, en una relació d'un regidor corporatiu per cada

per any, i afirmen que «la intromissió del Govern Civil en assumptes de la vida municipal va ser una constant». Sobre Sant Just Desvern i la constitució de l'Ajuntament, vegeu R. MASDÉU i TERMES, «Composició de l'Ajuntament de Sant Just Desvern. 1897-1955», *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs*, núm. 4 (1992), p. 66. De fet, el mateix Primo de Rivera va reconèixer la ineficàcia de la seva mesura per a combatre el caciquisme, ja que els substituïts «no son mejores en general que los sustituidos»; vegeu-ho a M. T. GONZÁLEZ CALBET, *La dictadura de Primo de Rivera*, p. 221.

23. Respecte a aquesta qüestió, vegeu la Reial ordre de 29 de gener de 1924 (*Gaceta de Madrid*, núm. 29 [29 gener 1924]), que també estableix el control de la premsa sobre les notícies relacionades amb aquestes denúncies anònimes.

24. M. T. GONZÁLEZ CALBET, *La dictadura de Primo de Rivera*, p. 221. J. L. GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*, Madrid, Càtedra, 1991, p. 201.

25. *Gaceta de Madrid*, núm. 69 (9 març 1924).

26. La Reial ordre de 29 de març de 1924 (*Gaceta de Madrid*, núm. 90 [30 març 1924]) va regular les funcions dels delegats governatius a partir de l'entrada en vigor de l'*Estatuto municipal*. Cal remarcar que aquesta norma no els suprimeix, sinó que els ordena que respectin l'autonomia municipal «absteniéndose de presidir sus sesiones o intervenir en su funcionamiento»; tot i així, continuaven tenint competències sobre el manteniment de l'ordre públic i podent inspeccionar la gestió administrativa de les corporacions municipals anteriors.

27. Per als municipis de més d'un miler d'habitants.

28. Sobre el cens corporatiu, vegeu el Reial decret de 31 d'octubre de 1924 (*Gaceta de Madrid*, núm. 306 [1 novembre 1924]).

tres de populars, aproximadament (art. 45 i 46), que es renovarien a parts iguals cada tres anys (art. 47).

Durant els vuit primers dies d'abril del 1924 havien de quedar constituïdes les corporacions locals d'acord amb l'*Estatuto municipal* i seria el governador civil el que nomenaria els regidors corporatius, de manera interina, d'entre els membres de les juntes de les associacions o les corporacions que podien entrar dins el cens corresponent,²⁹ i cessaria els vocals associats existents.

Per a vehicular les seves polítiques i donar una aparença de règim democràtic, Primo de Rivera se serví d'un nou partit polític³⁰ anomenat Unión Patriótica, que es fabricà des del mateix poder dictatorial.³¹

2. L'AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT

El dia 2 d'octubre de 1923 es va celebrar una sessió extraordinària del Ple de l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat sota la presidència d'Alfonso Suero Laguna, comandant militar de la localitat i cap del dipòsit de sementals³² de la ciutat. En l'acta³³ d'aquesta sessió extraordinària consta que el comandant president de la sessió va ordenar la lectura del Reial decret de 30 de setembre de 1923, esmentat abans, pel qual tots els regidors van ser cessats en les seves funcions i van ser substituïts per «vocales asociados». El comandant Suero va preguntar als nous regidors si algun d'ells tenia «algún título profesional o alguna industria técnica o privilegiada, [y] resultó que D. Tomás Giménez Bernabé es el único que ostenta el título de bachiller y además resulta ser el mayor contribuyente, ejerciendo la industria de aserrar mármoles, por lo que según lo dispuesto en el artículo 1º del meritado Real Decreto, ha de ser elegido Alcalde en votación secreta». I així fou com Tomás Giménez Bernabé va ser escollit nou alcalde de l'Hospitalet de Llobregat.

En l'acta del Ple de l'Ajuntament de 19 de setembre de 1924³⁴ consta l'acord per a convocar la plaça de dipositari de la corporació i en l'acta del Ple de 18 de maig de

29. Reial ordre de 28 de març de 1924 (*Gaceta de Madrid*, núm. 89 [29 març 1924]).

30. Tot i que Primo de Rivera el veia com «un movimiento nacional», no tant com un partit polític, fet que requeria «más apostolado»; així ho manifestà en la revista *Unión Patriótica*, núm. 1, p. 3.

31. J. L. GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera*, p. 208. Sobre els orígens d'Unión Patriótica, vegeu J. M. CUENCA TORIBIO, «La Unión Patriótica. Una revisión», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea*, núm. 9 (1996), p. 128 i seg. Vegeu també R. MARTÍNEZ SEGARRA, «La Unión Patriótica», *Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol* (València), núm. 1 (1992), p. 69 i seg., i S. BEN-AMI, *La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*, Barcelona, Planeta, 1984, p. 95 i seg.

32. *La Vanguardia*, 4 de juny de 1925.

33. AMLH 101_Actes del Ple_19231002_EX. Aquesta és la manera de citar les actes que expressament ens ha assenyalat l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat (AMLH).

34. AMLH 101_Actes del Ple_19240919-EX.

1925³⁵ ja consta com a dipositari de l'Ajuntament Esteban Olivella Suriñach, al qual se li rebaixa, de vint-i-cinc mil a deu mil pessetes, la fiança que tenia dipositada.

Cal posar de manifest que escapen a l'objecte d'aquest treball l'exposició i l'anàlisi de les actuacions corruptes concretes que tant l'alcalde com els funcionaris de l'Ajuntament van poder cometre durant la dictadura. Ens interessa quines mesures es van prendre una vegada va caure el règim de Primo de Rivera, entre finals del 1929 i el 31 de gener de 1930, quan el dictador presentà la seva dimissió a Alfons XIII,³⁶ i fins que s'instaurà la Segona República, contra les actuacions suposadament corruptes.

La *Gaceta* número 48, del 17 de febrer de 1930, va publicar el Decret de 15 de febrer del mateix any, que establí un «régimen provisional o transitorio» pel qual el dia 25 de febrer (art. 1) quedaven cessats tots els alcaldes, tinents d'alcalde i regidors de tots els ajuntaments. La gestió d'aquests quedà, a parts iguals, a les mans dels grans contribuents del municipi (art. 3) i dels que van ser regidors i van obtenir major nombre de vots en les eleccions del 1917 (art. 4).

I així fou com el 26 de febrer de 1930 es va celebrar l'acte de constitució de l'Ajuntament de l'Hospitalet segons les normes del Decret de 15 de febrer de 1930, esmentat abans.³⁷ D'acord amb les instruccions del governador civil de la província, es va cessar Tomás Giménez Bernabé com a alcalde i va ser escollit Josep Jordà Polls, com a regidor de major edat. En el Ple del 5 de març de 1930³⁸ consta el nomenament de Just Oliveras Prats com a alcalde.

3. LA COMISSIÓ DE DEPURACIÓ DE RESPONSABILITATS

Pocs dies abans, el 27 de febrer de 1930,³⁹ se celebra a l'Ajuntament el Ple en què es creen les diferents comissions municipals i «se acuerda que una comisión especial, integrada por los Sres. Oliveras, Argenté, Romagosa, Muntané, Salat, Mayol y Parera, fiscalice la actuación del anterior Ayuntamiento».

En l'acta de la Comissió Municipal Permanent de 13 de març de 1930 consta⁴⁰ que «a propuesta de la Presidencia, se acuerda nombrar a D. Juan Salat, para que actúe de Juez en los expedientes que se han de instruir para depurar las responsabilidades en que hayan podido incurrir algunos empleados» municipals. En el torn obert de paraula intervé el Sr. Escudero i relata alguns suposats fets il·lícits en què podria haver incorregut l'alcalde anterior, Tomás Giménez Bernabé. De fet, el Sr. Escudero pren

35. AMLH 101_Actes del Ple_19250518_OR.

36. *Gaceta de Madrid*, núm. 31 (31 gener 1930).

37. AMHL_101_T320_Acta de la Comissió Municipal Permanent_19300224_EX.

38. AMLH_101_Actes del Ple_19300305_EX.

39. AMLH 101_Actes del Ple_19300227_OR.

40. AMHL_101_T320_Acta de la Comissió Municipal Permanent_19300313_OR.

la paraula en el torn obert de gairebé tots els plens per a explicar aquest tipus de fets il·lícits presumptament realitzats per l'anterior govern del municipi, tot i que durant la tramitació d'alguns expedients de responsabilitats matisa o es desdii d'algunes de les acusacions.⁴¹

Per tant, una de les primeres decisions de l'equip de govern de l'Ajuntament fou la creació d'una comissió *ad hoc* per a depurar les possibles responsabilitats dels membres de l'Ajuntament durant la dictadura de Primo de Rivera.

El resultat de la feina d'aquesta comissió de depuració de responsabilitats es pot comprovar a l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat.⁴²

Per exemple, s'obrí un expedient⁴³ per a «depurar las responsabilidades en que hubiere podido incurrir el Oficial mayor del Ayuntamiento D. José Mitjanvila Pi, con motivo de la desaparición del recaudador de arbitrios de este Ayuntamiento Miguel Ribas Guardia y de las defraudaciones llevadas a efecto por el último», però acabà sent arxivat i els investigats van ser absolts⁴⁴ de tots els càrrecs, en virtut de l'acord⁴⁵ que consta en l'acta del Ple de 20 de juny de 1920.

De manera similar, també es va obrir un expedient⁴⁶ contra el dipositari de l'Ajuntament, el Sr. Esteban Olivella Suriñach, en virtut de l'acord de la Comissió Municipal Permanent de 24 d'abril de 1930, perquè «ha retenido indebidamente cantidades, como se ha podido comprobar con el ex-empleado Sr. Codina, lo que desdice de la probidad del Depositario [...], por cuyo motivo el Sr. Presidente como primera providencia suspendió de empleo y sueldo al Sr. Olivella, por el término de dos meses, ínterin se instruya el oportuno expediente, al objeto de depurar las responsabilidades en que haya incurrido». En aquest cas, es tractava d'analitzar les responsabilitats del dipositari, que cobrava parcialment deutes que devia el tal Sr. Codina a tercers. Finalment, després de la tramitació de l'expedient administratiu, l'instructor conclou que el dipositari de l'Ajuntament va actuar amb «una falta de probidad en la administración de caudales ajenos» que s'incardina dins l'article 190.7 del Reglament de «Secretarios

41. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 3/1930, caixa 1832, expedient obert contra José Mitjavila, declaració del Sr. Escudero, d'11 d'abril de 1930: «2º. El que alude a la posible complicidad del Sr. Mitjavila, pues no quiso decir tal cosa, sino que a dicho señor podían alcanzarle responsabilidades administrativas como empleado del Ayuntamiento».

42. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedients núm. 1/1930-24/1930, caixa 1832.

43. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 3/1930, caixa 1832.

44. AMLH 101_Actes del Ple_19300620_EX.

45. Acord adoptat en virtut de l'informe previ redactat per l'instructor Sr. Salat el 21 de maig de 1930; AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 3/1930, caixa 1832, p. 17-19.

46. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 6/1930, caixa 1832.

de Ayuntamiento, Interventores de Fondos y Empleados municipales en general», de 23 d'agost de 1924.⁴⁷ Concreta que «no cabe la más pequeña duda de la probidad absoluta de quien desempeñe el cargo [...] y por ello la más pequeña negligencia debe ser reputada como falta», i per això suggereix la destitució del dipositari, Sr. Olivella, proposta que va ser acceptada pel Ple de l'Ajuntament del dia 20 de juny de 1930.⁴⁸

El 10 de juliol de 1930 el Ple va desestimar el recurs de reposició presentat pel Sr. Olivella i va confirmar la seva destitució en el càrrec. Contra aquesta desestimació, el Sr. Olivella va presentar davant el Tribunal Provincial Contenciós Administratiu⁴⁹ un recurs que va ser resolt mitjançant la Sentència de 8 de desembre de 1932,⁵⁰ que entén que no va existir l'esmentada «falta de probidad» i que la gestió va ser merament privada, és a dir, civil, per la qual cosa estima el recurs del Sr. Olivella i ordena la seva reposició en el càrrec de dipositari, «sin perjuicio de la responsabilidad civil reclamable a los Concejales que votaron dicha destitución, que será solidaria».

Però l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat no va complir el reingrés del Sr. Olivella perquè contra ell existia prèviament un altre procediment administratiu de depuració de responsabilitats, acordat en el Ple de 16 de maig de 1930,⁵¹ que deia:

El Alcalde pone en conocimiento del Ayuntamiento Pleno que, en virtud del examen practicado en los libros de Intervención y Depositancia, se han encontrado ciertas irregularidades de suma importancia, una de ellas el no encontrar formalizadas las cantidades procedentes del 1'20% de pagos al Estado, correspondientes al 3º y 4º trimestres del año 1929 y 1º del corriente ejercicio, cantidades que tampoco existían en la Caja Municipal, según los arqueos practicados y sin que se llamara la atención por el Interventor ni por el Depositario.

La Compañía Catalana de Gas y Electricidad depositó en la Caja Municipal, en garantía del cumplimiento de ciertas obligaciones la cantidad de 15.000 pesetas, las que no solo no constan formalizadas, sino que ni siquiera existe en la Caja ni en la Intervención dato alguno que acredite su constitución, del que se ha tenido conocimiento por haberse presentado los dependientes de la Compañía a retirarlo, exhibiendo un recibo particular firmado por el Depositario, sin que tampoco en los arqueos practicados se encontrara la cantidad en la Caja ni se llamara la atención ni por la Intervención ni Depositaria respecto de la misma.

47. *Gaceta de Madrid*, núm. 239 (26 agost 1924).

48. AMLH 101_Actes del Ple_19300620_EX.

49. Format per Oriol Anguera de Sojo, Luis Emperador, Manuel López Avilés, Francisco Gómez del Campillo i Blas Pérez González.

50. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 6/1930, caixa 1832, p. 40-51. La notícia de la Sentència apareix en l'edició de *La Vanguardia* del 21 de desembre de 1932, p. 15.

51. AMLH 101_Actes del Ple_19300516_EX.

Además, en el mes de enero de 1928, se hicieron efectivos, sin ningún requisito legal, más de 13.000 pesetas en concepto de derechos reales devengados por la adquisición de los terrenos destinados a Mercado de Collblanc, cantidad que no obstante los arqueos practicados desde aquella fecha hasta febrero del año en curso, que no se formalizaron ni se tuvo en cuenta por la Intervención y Depositaria en los arqueos practicados.

I, seguidament, el Ple aprova la reobertura d'un procediment administratiu per a depurar les responsabilitats contra l'interventor, Sr. Manuel Caparrós, i contra el dipositari, Sr. Esteban Olivella, a qui suspèn de sou i feina. Per tant, el reingrés del Sr. Olivella s'impedí fins a la resolució d'aquest segon expedient, que es reobrí després de la Sentència del Tribunal Provincial Contenciós Administratiu esmentada. Contra el manteniment de la suspensió de sou i feina, el Sr. Olivella presentà el corresponent recurs contenciós administratiu⁵² davant del Tribunal Provincial, en el qual l'Ajuntament comparegué com a part interessada.

Aquest segon cas de depuració de responsabilitats contra el Sr. Caparrós i el Sr. Olivella es va tramitar degudament i ambdós van ser suspesos de sou i feina durant la tramitació. En l'expedient figura l'arqueig dels comptes municipals de 29 d'abril de 1930, on consta⁵³ que faltaven 6.540 pessetes «que se refieren al impuesto del 1'25 % sobre pagos a partir del 3º trimestre del pasado ejercicio [...] comprometiéndose el mencionado Depositario D. Esteban Olivella a hacerla efectiva esta misma tarde».

També hi consta una relació⁵⁴ exhaustiva de les operacions fetes per l'anterior equip de govern municipal amb càrrec al pressupost del 1930, és a dir, el pressupost de l'any següent, respecte de les quals el Sr. Caparrós diu⁵⁵ que es van fer per la «presión ejercida por la Alcaldía». També explica discussions amb el Sr. Olivella per la falta de formalització de diversos pagaments que havia de fer el dipositari i la manca de cas que li feia l'alcalde Tomás Giménez respecte als seus requeriments de complir amb la legalitat: «[...] ordenar el pago el Alcalde sin atender para nada a los requisitos legales». Cal dir que l'alcalde Tomás Giménez va ser citat per a prestar declaració

52. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 6/1930, caixa 1832, p. 61.

53. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832, p. 8.

54. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832, p. 9-11r.

55. Vegeu la seva declaració davant l'instructor a AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832, p. 16 i seg.

davant de l'instructor de l'expedient administratiu, però mai no ho feu perquè al·legà diferents excuses, com ara que estava de viatge.⁵⁶

Un fet molt rellevant és que el Col·legi Oficial del Secretariat Local va emetre un informe⁵⁷ sobre les irregularitats imputables al Sr. Olivella, el 9 de febrer de 1933, en el qual entenia que els càrrecs que se li imputaven «no'ls ha desvirtuat l'inculpat en llur al·legat de defensa i que venen confirmats de manera pales, primer, amb l'acta de arqueig que obra al foli 9 en que consta que el Dipositari expedientat es compromet a fer efectives en breu plaç 6.540'48 pessetes que falten a caixa, relatives al 1'20 per cent de pago a l'Estat; i pel que respecte a les 15.000 pessetes que la Companyia de Gas i Electricitat va dipositar a la Caixa Municipal per a garantir certes obligacions, resulta per la pròpia confessió del funcionari expedientat que varen aplicar-se il·legalment a diverses atencions de caràcter municipal àdhuc que a algunes particulars». I conclou l'informe que la conducta provada del Sr. Olivella pot considerar-se falta greu, compresa en l'apartat 7 de l'article 109 del Reglament⁵⁸ de «Secretarios de Ayuntamiento, Interventores de Fondos y Empleados municipales en general», de 23 d'agost de 1924, i que «[a] los efectos del artículo 248⁵⁹ del Estatuto [Municipal] se reputarán como faltas graves: [...] 7º. La manifiesta falta de probidad».

Després de completar tota la tramitació de l'expedient i de confirmar diverses irregularitats comptables, el Ple de l'Ajuntament de 20 de febrer de 1933⁶⁰ va acordar «ratificar [...] la suspensió d'empleo i sou decretada contra Esteve Olivella Suriñach, Dipositari de fondos d'aquest Ajuntament, i al mateix temps destituir-lo de l'esmentat càrrec de Dipositari per estar incurs en les causes previstes en el paràgraf 2n, de l'article 49, i apartat 7è de l'article 109 del Reglament del 23 d'agost de 1923 de Secretaris de l'Ajuntament, Interventors de Fondos i Empleats en general, amb totes les conseqüències que d'aquest acord es dedueixen». Contra aquest acord, el Sr. Olivella va presentar un recurs de reposició que va ser desestimat pel Ple de 9 de març de 1933.⁶¹ I contra aquesta desestimació, el Sr. Olivella presentà un recurs contenciós adminis-

56. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832, p. 23.

57. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832, p. 52a i r.

58. *Gaceta de Madrid*, núm. 239 (26 agost 1924).

59. Article 248 de l'*Estatuto municipal*: «Los Ayuntamientos estarán obligados a formar Reglamentos que determinen las condiciones de ingreso, ascenso, sueldo, sanciones, separación, derechos pasivos, funciones y deberes de los empleados municipales. Dichos Reglamentos deberán ser distintos para el personal técnico, el administrativo y el subalterno, y han de ajustarse a los siguientes principios fundamentales: a) La destitución del funcionario sólo podrá hacerse por causa grave taxativamente prevista en el Reglamento y previo expediente en que sea oído el interesado [...]».

60. AMLH 101_Actes del Ple_19330220_EX.

61. AMLH 101_Actes del Ple_19330309_OR.

tratiu, segons una nota del Tribunal Provincial de 22 d'abril de 1933,⁶² del qual va desistir, una vegada passada la Guerra Civil, mitjançant un escrit de 28 d'octubre de 1940, segons el que consta en la Interlocutòria del mateix Tribunal de 14 de desembre de 1940.⁶³

El desistiment del recurs té raó de ser perquè el Sr. Olivella va ser restituit com a personal de l'Ajuntament quan l'Hospitalet de Llobregat va ser «finalmente liberada [...] por nuestro Glorioso Ejército», en paraules del mateix Sr. Olivella⁶⁴ en el seu escrit de 4 d'octubre de 1939.⁶⁵

Per tant, es pot concloure que l'actuació del Sr. Olivella va ser entesa pels membres de l'equip rector de l'Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat com un supòsit de «falta de probidad» que possibilitava el seu cessament. A més, de la lectura de les diferents declaracions queda palesa una certa sensació d'impunitat per als membres de l'Ajuntament durant la dictadura de Primo de Rivera: pressionaven funcionaris, gestionaven negocis aliens gràcies a les funcions que els atorgava el càrrec públic, desviaven o amagaven fons públics de la caixa municipal, etcètera.

Com veurem, i amb la documentació que hem analitzat, és més que probable que aquesta situació es repetís en diversos ajuntaments catalans.

4. LES MESURES DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA

Davant d'aquesta situació, cal preguntar-nos com va actuar el Govern de la Generalitat de la Catalunya republicana. Mitjançant el Decret de 15 de febrer de 1934⁶⁶ el president de la Generalitat, Lluís Companys i Jover, va autoritzar el conseller de Governació, Joan Selves i Carner, a «presentar al Parlament un projecte de llei referent a la validesa dels acords municipals dels Ajuntaments que sortiren elegits el 12 d'abril de 1931, sobre la destitució o suspensió de funcionaris municipals i exempció de tota responsabilitat civil, als consellers municipals i alcaldes que prengueren els esmentats acords».

62. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832, p. 71.

63. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 62/33, caixa 1832, p. 15.

64. La mort del Sr. Olivella el 19 de novembre de 1964 apareix en l'edició de *La Vanguardia* del 29 de novembre de 1964, p. 41.

65. AMLH, Administració General, Expedients Administratius, any 1930, expedient núm. 11/33, caixa 1832.

66. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) 1-1-T-122265.

En el projecte de llei presentat al Parlament⁶⁷ consta un preàmbul que després no apareixerà en el text publicat efectivament en el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* i on es reconeix que el règim republicà «hauria estat cohibit i desnaturalitzat» si els ajuntaments escollits a partir del 12 d'abril de 1931 no haguessin acordat «la separació» dels homes que havien convertit el seu càrrec «en instrument d'opressió» i «donar al poble aquesta sensació tangible del canvi de règim que era alhora una satisfacció al seu íntim anhel de justícia». Però «l'estat de dret anterior» a la República «persisteix [...] en els textos» jurídics; així, «molts dels funcionaris destituïts pels Ajuntaments de la República, adonant-se'n, han presentat recursos davant els Tribunals i han reclamat la responsabilitat civil dels regidors que adoptaren l'acord de separar-los del servei tot provant així de canviar llur paper d'inculpats pel d'inculpadors».

I el que explica el preàmbul del projecte de llei és cert. Com ja vam explicar,⁶⁸ el tema de la suspensió i la destitució de funcionaris municipals després de la dictadura de Primo de Rivera sembla que fou un tema recurrent en diversos municipis, no només en el de l'Hospitalet de Llobregat. Com a prova d'això anterior, el Ministeri de la Governació dictà la Reial ordre de 14 de novembre de 1930,⁶⁹ que establia la confecció d'un informe⁷⁰ pel col·legi oficial del secretariat de la província abans que es dictés l'acord corresponent de separació del càrrec, i si en quinze dies no s'havia redactat aquest informe, el tràmit s'entenia complert i es podia continuar l'expedient. De manera similar, el mateix Ministeri dictà la Reial ordre de 21 de novembre de 1930,⁷¹ que feia extensives als interventors i dipositaris municipals les obligacions documentals dels expedients que tenien els secretaris municipals. De fet, com hem vist en el cas del Sr. Olivella, consta en el seu segon expedient de responsabilitats l'informe preceptiu del Col·legi Oficial del Secretariat Local de Barcelona, que hem transcrit.

67. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 150 (15 febrer 1934), p. 3311 i seg. En l'article proposat pel Dictamen de la Comissió de Governació ja no apareix el preàmbul; vegeu *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 154 (22 febrer 1934), p. 3383 i seg.

68. M. J. ESPUNY TOMÀS, D. VALLÈS MUÑO, J. CAÑABATE PÉREZ, G. GARCÍA GONZÁLEZ i O. PAZ TORRES, «La corrupción municipal al final de la dictadura de Primo de Rivera: el caso de Sabadell», *Revista Ayer* (en premsa).

69. *Gaceta de Madrid*, núm. 319 (15 novembre 1930).

70. Article 1: «Que en todo expediente que incoen los Ayuntamientos o Diputaciones provinciales, tanto de suspensión como de separación de los respectivos Secretarios, y antes de que pueda recaer acuerdo, sea preceptivo el requerir informe del Colegio Oficial del Secretariado de la provincia, a fin de que dictamine respecto de las deficiencias de que adolezca la tramitación, para que a tiempo puedan ser subsanadas, así como de la calificación que merezcan las faltas que a los funcionarios de que se trate les sean imputadas, con objeto de que tal informe pueda ser tenido en cuenta por la Corporación interesada al resolver el expediente, en uso de sus facultades».

71. *Gaceta de Madrid*, núm. 326 (22 novembre 1930).

De fet, el cas paradigmàtic de restitució de càrrec públic separat va ser el de l'Ajuntament de Sabadell i el seu interventor, el Sr. Rimbau, que fou separat del càrrec per acord de l'Ajuntament. La seva reclamació contra l'acord de separació arribà al Tribunal Suprem i va ser resolta per la Sentència de 12 de desembre de 1932 (RJ 2989/1932), que acordà la nul·litat de l'acord de separació del càrrec per haver aplicat els supòsits de separació analògicament, establí la responsabilitat civil solidària dels regidors que van votar a favor de l'acord de suspensió, juntament amb la corporació municipal, respecte dels sous deixats de percebre pel Sr. Rimbau, i ordenà finalment la seva reincorporació al càrrec d'interventor.

A partir de la decisió del Tribunal Suprem era més que probable que els funcionaris primoriveristes cessats demanessin tornar al seu lloc de treball i, a més, reclamessin els sous deixats de percebre tant a l'Ajuntament com als regidors que votaren a favor del seu cessament.

La discussió del projecte de llei presentat pel conseller de Governació es dugué a terme a la sessió del Ple del Parlament del 23 de febrer de 1934⁷² i resulta especialment interessant.

Cal destacar la postura del diputat d'Unió Democràtica de Catalunya, el Sr. Pau Romeva i Ferrer, que entenia⁷³ que «és el sentit genèric del projecte el que és inadmissible». Per a Romeva, la independència dels funcionaris del poder polític i la seva garantia d'inamobilitat eren rellevants. A més, diferenciava «fer una justícia [...] i una altra cosa és fer que en un moment determinat totes les garanties que tenen els funcionaris [...] puguin desaparèixer». Romeva opinava que «aquesta Llei es una Llei merament política, és una Llei purament de partit [...] [i] el Govern en presentar-la, no serveix a un interès general, sinó que serveix un interès estricte [...] de partit», i finalment manifestava que votaria en contra de l'aprovació de la llei.

En canvi, el diputat Joan Fronjosà i Salomó⁷⁴ entenia que «el dia 14 d'abril [...] el poble [...] va aplicar aquesta justícia de tipus popular [...] a uns funcionaris que a través del temps s'havien convertit en uns vertaders dèspotes de la localitat on radicaven, [...] dominació que es va incrementar precisament en venir la dictadura». Per a Fronjosà, «aquests funcionaris van ésser no res menys que destituïts per la voluntat del poble» i entenia que és «el poble [...] el que té dret a escollir» els seus funcionaris, fugint de la «juridicitat» a què quedaria subjecta l'autonomia local.

A més, Fronjosà entenia que el fet que els tribunals permetessin tornar aquests funcionaris al seu càrrec podria representar «veritables conflictes d'ordre públic, [...] hi hauria municipalitats que quan se'ls fes tornar a carregar amb aquells funcionaris, s'aixecarien de manera violenta, perquè veurien de seguida una altra vegada aquella

72. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 155 (23 febrer 1934), p. 3403 i seg.

73. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 155 (23 febrer 1934), p. 3404 i seg.

74. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 155 (23 febrer 1934), p. 3404 i seg.

mena d'ombra dels magiars,⁷⁵ que a través de totes les restauracions borbòniques els havia perseguit». Les paraules de Fronjosà deixen intuir una de les característiques de la norma: que se situa en la transició d'un règim (el de la dictadura heretada de les restauracions borbòniques) cap a un altre (el de la Segona República).

El conseller de Governació, Sr. Selves, exposà⁷⁶ que el projecte s'estava confeccionant des del febrer del 1933 i reiterà que la norma proposada derivava d'un «moment determinat [en què el poble] va voler alliberar-se del jou d'una tirania ja molt llarga». És a dir, com hem dit, situava la llei en un moment de canvi: «[...] és el canvi d'un règim, no és el canvi d'un partit turnant [...] hi ha hagut una renovació total [...] els períodes més difícils de passar en aquestes fases històriques són els períodes nomenats de transició [...]. Durant aquests períodes no existeix la paraula justícia; la paraula justícia, el Dret escrit, està, mantes vegades, en contraposició amb el que és l'equitat. [...] Justícia és l'aplicació estricta del Dret, del Dret escrit, del positiu; equitat és anar a igualar els drets davant de tothom. És això el que es fa en el temps de transició, i aquest projecte és un projecte que jo en diré un projecte d'equitat». I concretava que l'objectiu de la norma era «desfer una sèrie d'injustícies, que en el fons tots coneixem i tots comprem que existien», és a dir, confirmar la separació dels funcionaris que havien estat corruptes gràcies a les facilitats de la dictadura i eximir de responsabilitats els regidors i alcaldes que acordaren aquella separació del càrrec, amb la qual cosa evitava la doctrina del Tribunal Suprem derivada del cas del Sr. Rimbau de Sabadell.

De fet, fins i tot el conseller de Governació, Sr. Selves, comenta que «en aquest projecte de llei es ve a donar com una espècie d'amnistia, ve a fer-se [...] una política de pau i de concòrdia». Explica que «hi ha regidors, hi ha alcaldes que han d'estar pagant quantitats enormes a aquests mateixos funcionaris que fa quatre dies l'opinió pública exigia als seus homes que els deposessin [...]». Aquesta és la pau i la concòrdia que anàvem a cercar?».

El diputat Jaume Simó i Bofarull va fer unes observacions⁷⁷ interessants al projecte: si el Govern tenia una estadística, sobre quants casos s'hauria d'aplicar la norma; si s'havia tingut en compte, en alguns casos de separació, si la raó havia estat política o no, i si estava previst destinar recursos a donar solució als casos conflictius.

Finalment, la votació de la llei es feu en la sessió del Parlament del 6 de març de 1934⁷⁸ i, dels vuitanta-cinc diputats, cinquanta-sis votaren afirmativament i cap en contra.

75. Possiblement, la referència de Fronjosà als magiars correspongui als suposats atacs que van patir els comtats catalans per part de tropes hongareses (magiars) entre els anys 940 i 942. Vegeu J. BOLÒS i V. HURTADO, *Atlas dels comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2015, p. 20.

76. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 155 (23 febrer 1934), p. 3405 i seg.

77. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 155 (23 febrer 1934), p. 3407 i 3708.

78. *Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya*, núm. 160 (6 març 1934), p. 3486.

5. LA LLEI «DONANT VALIDESA ALS ACORDS DE DESTITUCIÓ DE FUNCIONARIS ADOPTATS PELS AJUNTAMENTS ELEGITS EL 12 D'ABRIL DE 1931», DE 9 DE MARÇ DE 1934

La Llei es va publicar al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* número 73, de 14 de març de 1934,⁷⁹ i consta de vuit articles i un «article addicional» que estableix l'entrada en vigor de la Llei el dia següent al de la seva publicació al diari oficial. L'article 8 delega en el conseller de Governació la possibilitat de dictar les normes complementàries per a l'aplicació d'aquesta norma. En virtut d'aquesta delegació es va dictar l'Ordre de 20 d'abril de 1934,⁸⁰ que aprovà el Reglament per a l'aplicació de la Llei comentada.

L'article 1 determina la validesa i la fermesa dels «acords, sobre destitució o suspensió de funcionaris municipals, presos pels Ajuntaments que foren elegits l'any 1931, durant el primer any de llur mandat». És molt important destacar que la Llei no exigeix cap raó que justifiqui l'acord de destitució o suspensió del càrrec; és a dir, es declaraven vàlids i fermes els acords que o bé derivessin d'una conducta manifestament corrupta (com en el cas del Sr. Olivella explicat abans), o bé fossin aprovats sense cap motiu aparent o per motius simplement polítics. Per tant, la Llei no justifica ni explica cap element que permeti entendre com a justificats uns acords de separació de funcionaris, i com a no justificats uns altres acords. La Llei, a l'hora de deixar sense efecte sentències judicials fermes contra els acords de separació de funcionaris, no distingeix entre els que respecten el procediment administratiu i els que no, entre els que deriven de conductes corruptes acreditades i els que no, etcètera. I aquest fou un dels errors de la Llei, com veurem més endavant.

Per a beneficiar-se de la validesa i la fermesa declarades, els acords no es podien haver dictat «contrariant les ordres de les autoritats superiors que s'encarregaren de les funcions de govern en implantar-se la República» (art. 1 del Reglament).

La validesa i fermesa d'aquests acords comportava, consegüentment, que es declarassin caducades «les reclamacions judicials o recursos contenciosos-administratius que estiguin en tramitació» contra aquests acords (art. 2). Si ja s'havia dictat sentència en aquests procediments judicials, la sentència quedava suspesa respecte a l'obligació de restituir el funcionari separat i respecte a la responsabilitat civil derivada de la presa de l'acord de separació, i es declaraven sense efecte «les actuacions realitzades per a l'execució de la dita responsabilitat», però es mantenia l'obligació de pagar el sou degut a càrrec de la corporació municipal (art. 3). I si els funcionaris ja havien estat restituïts en compliment de la sentència, els ajuntaments podien acordar la seva separació (art. 3 *in fine*) sempre que així ho acordés «el vot de la majoria del nombre

79. P. 1498.

80. *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 113 (23 abril 1934), p. 487 i seg.

legal» de regidors (art. 2 del Reglament), contra el qual el funcionari que havia estat separat podia novament interposar un recurs d'alçada davant el director general d'Administració Local (art. 4 del Reglament).

Si els regidors i l'alcalde ja havien pagat la responsabilitat civil declarada en la sentència, la corporació municipal els havia de retornar allò pagat en el termini màxim de dos anys (art. 4).

L'article 3 peca d'una manifesta mala redacció, ja que deixa sense resoldre diverses qüestions que ara només suggerim: per què només se suspèn la restitució del funcionari en el seu càrrec? Això vol dir que, més endavant, es podria tornar a sol·licitar l'execució de la sentència en aquest punt? Per què es manté la responsabilitat de la corporació municipal respecte a la condemna al pagament dels sous deguts, si s'ha exonerat del pagament els regidors i l'alcalde que van votar a favor de l'acord de separació del funcionari? Quin sentit té mantenir la responsabilitat de la corporació respecte al pagament dels sous deguts? Això ens permet intuir que una de les raons de ser de la Llei segurament fou l'exoneració de la responsabilitat civil personal dels regidors i de l'alcalde, i el manteniment del dret del funcionari cessat a cobrar els sous deguts.

Com a conseqüència de la declaració de vàlidesa i ferma, l'article 2 declara «l'exempció de tota responsabilitat civil, respecte els funcionaris destituïts, dels consellers municipals i alcaldes que prengueren els esmentats acords», que la Llei declara vàlids i fermes.

Per a decretar la vàlidesa dels acords de destitució i suspensió presos pels ajuntaments entre la caiguda «de la primera Dictadura fins a la proclamació de la República», els ajuntaments havien de ratificar-los i havien de demanar «al Govern de la Generalitat l'aplicació de la present Llei» (art. 5). Per tant, pel que fa als acords de suspensió i separació de funcionaris presos pels ajuntaments encara no democràtics, la Llei estableix un règim d'autorització per a l'aplicació dels seus propis efectes, i la ratificació prèvia dels acords per part dels ajuntaments ja escollits d'acord amb les normes republicanes.

L'aplicació del que preveu l'article 5 de la Llei queda palesa en la documentació relativa a les poblacions següents:

— L'Hospitalet de Llobregat: en relació amb l'acord de destitució del Sr. Esteve Olivella i Suriñach com a dipositari de l'Ajuntament, per mitjà del Decret de 24 de maig de 1934.⁸¹

— Badalona: sobre l'acord de destitució del Sr. Francesc Bofarull i Grau, que fou ajudant de l'arquitecte municipal i cap del cos de bombers, en virtut del Decret de 13 de juliol de 1934.⁸²

81. ANC 1-1-T-12469. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 155 (4 juny 1934).

82. ANC 1-1-T-12546. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 196 (15 juliol 1934).

— Sabadell: en relació amb l'acord de destitució del Sr. Enric Serradell i Pascual com a cap de negociat, per mitjà del Decret de 9 de juny de 1934,⁸³ i en relació amb l'acord de destitució del Sr. Antoni Llobet i Font com a oficial del negociat de finances, en virtut del Decret de 24 de juliol de 1934.⁸⁴

— Navata: sobre l'acord de destitució del Sr. Joan Planeras i Lladó del càrrec de secretari de l'Ajuntament, pel Decret de 9 de juny de 1934.⁸⁵

— Peratallada: respecte a l'acord de destitució del Sr. Josep M. Ciurana del càrrec de secretari de la corporació, en virtut del Decret de 9 de juny de 1934.⁸⁶

— Santa Maria de Palautordera: sobre l'acord de destitució del Sr. Francesc Arau i Arcarons del càrrec de secretari, pel Decret de 13 de juliol de 1934.⁸⁷

— Tivenys: en relació amb l'acord de destitució del Sr. Francesc Estupinyà i Bengochea del càrrec de recaptador d'arbitris municipals, en virtut del Decret de 13 de juliol de 1934.⁸⁸

Tot i que la norma no ho explicita, l'article 6 fa referència al qüestionat article 29 de la Llei electoral de 8 d'agost de 1907,⁸⁹ vigent⁹⁰ en les eleccions del 1931, que permetia evitar la celebració d'eleccions als ajuntaments on es presentessin el mateix nombre o un nombre menor de candidats que el nombre de possibles escollits. Els ajuntaments escollits així van ser cessats per la Llei de 30 de desembre de 1932⁹¹ i en les poblacions afectades es van crear comissions gestores fins a la celebració a Catalunya de les eleccions municipals posteriors, el 14 de gener de 1934.⁹²

L'article 6 de la Llei determina que les responsabilitats que no siguin delictives reclamades contra el president i els vocals de les comissions gestores esmentades «per acords referents a funcionaris municipals, s'exigiran per la via governativa davant la Direcció General d'Administració Local», i acorda la inhibició dels tribunals de justícia respecte a aquelles responsabilitats.

Els funcionaris destituïts entre el 13 de desembre de 1923 i el 14 d'abril de 1931, és a dir, durant la dictadura de Primo de Rivera i fins a la proclamació de la Segona Re-

83. ANC 1-1-T-12485. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 164 (18 juny 1934).

84. *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 206 (25 juliol 1934).

85. ANC 1-1-T-12483. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 164 (18 juny 1934).

86. ANC 1-1-T-12484. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 164 (18 juny 1934).

87. ANC 1-1-T-12547. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 196 (15 juliol 1934).

88. ANC 1-1-T-12548. També al *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 196 (15 juliol 1934).

89. *Gaceta de Madrid*, núm. 222 (10 agost 1907).

90. Aquest article 29 va ser suspès per l'article 10 del Decret de 8 de maig de 1931 (*Gaceta de Madrid*, núm. 130 [10 maig 1931]) per a les eleccions a les Corts Constituents.

91. *Gaceta de Madrid*, núm. 6 (6 gener 1933). Ó. RODRÍGUEZ BARREIRA, «El pueblo contra los pueblos. Intervención gubernativa y clientelismo en las instituciones locales durante la Segunda República», *Ayer*, núm. 83 (2011), p. 192.

92. Després de diversos ajornaments, la data va ser fixada pel Decret de 20 de desembre de 1933 (*Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 140 [22 desembre 1933]).

pública, per causes que no constitueixin delictes, «tindran dret a interposar recurs de reposició contra l'acord que els destituí [...] si no n'han fet ús d'ençà de la República». La interposició d'aquest recurs de reposició era seguida de la incoació d'un expedient administratiu en el qual «s'escoltarà l'interessat i la resolució de l'expedient motivarà la del recurs». Si s'entenia que el funcionari havia de ser restituit, «se'l considerarà en situació d'excedència amb dret a ocupar la primera vacant que es produeixi en la seva categoria» (art. 7). Cal destacar que la norma no concreta cap limitació de les causes per les quals el funcionari podia haver estat destituït durant la dictadura; per tant, es podria entendre que qualsevol funcionari destituït, per motius polítics o arbitràriament, podia beneficiar-se d'aquest procediment extraordinari.

6. LES SENTÈNCIES DEL TRIBUNAL DE GARANTIES CONSTITUCIONALS

El *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* número 201, del 19 de juliol de 1936, va publicar la Sentència del Tribunal de Garanties Constitucionals de 23 de juny de 1936, que resolgué un recurs contra la Llei de 9 de març de 1934, que hem analitzat més amunt.

Els fets de la Sentència expliquen que el Sr. Josep Firmat i Serramalera, arquitecte municipal de Manresa, fou destituït per un acord de la corporació municipal de 5 d'abril de 1932. Contra aquest acord, interposà un recurs contenciós administratiu davant el Tribunal Provincial de Barcelona, que en aplicació de la Llei de 9 de març de 1934 el declarà caducat. El Sr. Firmat va qüestionar la constitucionalitat dels articles 1, 2 i 3 de la Llei davant del Tribunal de Garanties Constitucionals.

La Sentència reconeix la competència del Parlament «per a legislar sobre la situació, drets i deures dels funcionaris municipals, [...] [sobre] llurs nomenaments, excedències i jubilacions», però entén que la Llei vulnera l'article 41 de la Constitució de 9 de desembre de 1931 perquè ho regula sense «garantint-los-hi llur inamovilitat, preveient en la mateixa Llei els motius justificats a què haurà d'atenir-se la separació del servei, les suspensions i els trasllats» dels funcionaris. I el cert és que la Llei de 9 de març de 1934, segons el Tribunal de Garanties Constitucionals, no concreta «els motius justificats» de la separació, la suspensió i el trasllat dels funcionaris cessats, i per això declara la inconstitucionalitat d'aquests articles «en el cas concret d'aquest recurs» (acord amb l'article 42.2 de la Llei del Tribunal de Garanties Constitucionals, de 14 de juny de 1933).⁹³ Per tant, hem de concloure que els efectes d'aquesta Sen-

93. *Gaceta de Madrid*, núm. 181 (30 juny 1933). Article 42: «Las [sentencias] que resuelvan sobre inconstitucionalidad material, únicamente producirán efecto en el caso concreto del recurso consulta». Respecte als efectes *inter partes* de la declaració d'inconstitucionalitat material, vegeu P. ÁLVAREZ BER-

tència només van afectar el Sr. Firmat, i no la resta de funcionaris cessats, que no van recórrer davant del Tribunal de Garanties Constitucionals.

Igualment, el *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* número 218, de 31 de juliol de 1936, va publicar la Sentència del Tribunal de Garanties Constitucionals de 23 de juny de 1936, que resolva el recurs d'inconstitucional interposat pel Sr. Eugeni Potau i Torre de Mer, secretari anterior de l'Ajuntament de Sant Martí de Tous, i que va tenir el mateix resultat que la sentència anterior.

7. CONCLUSIONS

Durant la dictadura de Primo de Rivera es va crear un entramat institucional que va permetre les conductes suposadament corruptes en l'Administració local, les quals es van donar en diversos ajuntaments de Catalunya.

Contra aquestes reiterades males pràctiques d'alcaldes i funcionaris municipals, els ajuntaments democràtics de la Segona República van iniciar procediments administratius de depuració de responsabilitats, alguns dels quals van acabar amb l'acord de l'ajuntament de separar el funcionari corrupte del seu càrrec de funcionari. Alguns funcionaris cessats van recórrer contra aquests acords i el Tribunal Suprem va entendre que calia fer prevaldre l'estabilitat en el lloc de treball dels funcionaris i no permetre interpretacions extensives dels supòsits que habilitaven la separació dels funcionaris.

A la vista d'aquesta doctrina, el Parlament de Catalunya va promulgar la Llei de 9 de març de 1934, per la qual es donava validesa i fermesa als acords dels ajuntaments que havien significat la separació de funcionaris, però sense determinar els supòsits en què estava justificat l'atorgament d'aquesta validesa. La manca d'aquesta determinació en la justificació de la declaració de validesa de la separació dels funcionaris va permetre al Tribunal de Garanties Constitucionals admetre la inconstitucionalitat de la Llei de 9 de març de 1934, però només per als dos casos concrets que la van impugnar; és a dir, la declaració d'inconstitucionalitat de la Llei catalana no va significar la seva expulsió de l'ordenament jurídic i va permetre la seva vigència general.

Així, podem entendre que aquesta Llei de 9 de març de 1934 va ser la primera norma transicional promulgada pel Parlament de Catalunya que s'incardinava dins la transició d'una dictadura a una democràcia i volia resoldre (de manera no del tot correcta) la depuració de responsabilitats dels funcionaris que foren corruptes a l'empара de la dictadura de Primo de Rivera.

TRAND, *El Tribunal de Garantías Constitucionales como órgano de tutela de los derechos fundamentales*, tesi doctoral, Oviedo, Universidad de Oviedo, 2015, p. 244 i seg.

8. FONTS I BIBLIOGRAFIA

8.1. ARXIU CONSULTATS

Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)
Arxiu Municipal de l'Hospitalet de Llobregat (AMLH)

8.2. BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ BERTRAND, P. *El Tribunal de Garantías Constitucionales como órgano de tutela de los derechos fundamentales*. Tesis doctoral. Oviedo: Universidad de Oviedo, 2015.
- BEN-AMI, S. *La dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)*. Barcelona: Planeta, 1984.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. *Atles dels comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2015.
- CUENCA TORIBIO, J. M. «La Unión Patriótica. Una revisión». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie V. Historia Contemporánea*, núm. 9 (1996).
- ESPUNY TOMÀS, M. J.; VALLÈS MUÑO, D.; CAÑABATE PÉREZ, J.; GARCÍA GONZÁLEZ, G.; PAZ TORRES, O. «La corrupción municipal al final de la dictadura de Primo de Rivera: el caso de Sabadell». *Revista Ayer*, pendent de publicació.
- GASCON ALTÉS, V.; VALLÈS SERRA, F. «La dictadura de Primo de Rivera en la perspectiva de Valls». *Quaderns de Vilaniu*, núm. 27 (1995).
- GÓMEZ-NAVARRO, J. L. *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*. Madrid: Cátedra, 1991.
- GONZÁLEZ CALBET, M. T. *La dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*. Madrid: El Arquero, 1987.
- IZQUIERDO JÉREZ, P. «Morfología y fracaso del regeneracionismo primorriverista en la provincia de Murcia (1923-1930)». *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 4 (1985).
- MARTÍNEZ GÓMEZ, P. «La dictadura de Primo de Rivera en Almería: un intento de regeneracionismo frustrado». A: ROZALÉN FUENTES, C.; ÚBEDA VILCHES, R. M. *La crisis de fin de siglo en la provincia de Almería: el desastre del 98*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses, 2004.
- MARTÍNEZ SEGARRA, R. «La Unión Patriótica». *Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol* (València), núm. 1 (1992).
- MASDÉU I TERMES, R. «Composició de l'Ajuntament de Sant Just Desvern. 1897-1955». *Miscel·lania d'Estudis Santjustencs*, núm. 4 (1992).
- MIRANDA RUBIO, F. «Política y foralidad en Navarra durante la dictadura de Primo de Rivera». *Huarte de Sant Juan. Geografía e Historia*, núm. 12 (2005).

- OLLER, J. «La dictadura de Primo de Rivera a Terrassa (1923-1931)». *Terme*, núm. 10 (novembre 1995).
- RODRÍGUEZ BARREIRA, Ó. «El pueblo contra los pueblos. Intervención gubernativa y clientelismo en las instituciones locales durante la Segunda República». *Revista Ayer*, núm. 83 (2011).
- SABATÉ, F. *El sometent a la Catalunya medieval*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2007.
- SIMON TARRÉS, A.; ESPINO LÓPEZ, A. «Les institucions i formes d'organització militar catalanes abans de la Guerra dels Segadors». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, núm. 13/1 (1993).

NOTÍCIA

M. ÁNGELES FÉLIX BALLESTA, *LA «CUESTIÓN CATALANA» (1922-1932) SEGÚN EL ARCHIVO SECRETO VATICANO*, BARCELONA, UNIVERSITAT POMPEU FABRA, 2018, 656 P.¹

Lleó XIII, que en tants aspectes va afrontar la presència de l'Església en el món sorgit de la Revolució Francesa, el 1883 va decidir obrir als historiadors els arxius vaticans que durant segles havien conservat la condició de secrets. En l'encíclica *Sae-pennumero*, publicada en aquella ocasió, va dir que «la primera llei de la història és no gosar mentir; la segona, no tenir por de dir la veritat». Com en tots els arxius públics, es manté un període de reserva, però en el cas del Vaticà no és d'un nombre determinat d'anys, sinó que s'obre per pontificats. Benet XVI va disposar, el 30 de juny de 2006, que s'obriessin els fons del pontificat de Pius XI, això és, del 6 de febrer de 1922 al 10 de febrer de 1939. La consulta es regeix pel *motu proprio* de Joan Pau II del 21 de març de 2005, amb el qual va promulgar la Llei sobre els arxius de la Santa Seu, que exclou de la consulta pública els documents sobre els conclave, els processos episcopals i les causes matrimonials. Durant el pontificat de Benet XVI, el secretari d'Estat, Tarsicio Bertone, va separar de l'Arxiu Secret Vaticà tota la documentació de la segona secció de la Secretaria d'Estat, abans anomenada Afers Exteriors Extraordinaris (Affari Esteri Straordinari) i actualment Relacions amb els Estats, i la va fer traslladar a l'angle oposat del Cortile San Damaso, a l'edifici de la Secretari d'Estat, amb guàrdies suïsses a la porta.

Amb l'obertura dels documents del pontificat de Pius XI, que abasta els anys de la dictadura, la República i la Guerra Civil, s'obre un camp immens, que requerirà el treball de molts investigadors i segurament de més d'una generació, i renovarà els estudis d'història de l'Església contemporània al nostre país. El llibre que avui presentem és una aportació molt important en aquest sentit. Amb tot, malgrat el secret vaticà, molts documents del pontificat de Pius XI ja ens eren coneguts per altres arxius. Així, a l'Arxiu del Ministeri d'Afers Estrangers de Madrid i al de l'ambaixada d'Espanya al Vaticà, ja fa anys vaig poder veure i fotocopiar la contrapartida de la correspondència amb la Santa Seu: còpia de l'enviada i originals de la rebuda. El ministre Fernando Morán havia disposat un termini de només vint-i-cinc anys per a poder consultar els fons, encara que després es va interpretar restrictivament: no vint-i-cinc anys des de la data del document, sinó des de la mort de tots els que apareixen en aquell document; i com que això en la majoria dels casos era impossible de demostrar, en la pràctica ensenyaven el que volien. Actualment crec que l'Archivo Histórico de Asuntos Extranjeros no es pot consultar perquè s'està incorporant a l'Archivo General de la Administración, a Alcalá de Henares. Però la lliure consulta de l'Arxiu Secret Vaticà permetrà de conèi-

1. La presentació d'aquest llibre es va fer a la Universitat Pompeu Fabra, a Barcelona, el 28 de novembre de 2018.

xer no sols la documentació externa (la correspondència i les notes oficials creuades entre la Secretaria d'Estat i el govern de Burgos i els seus representants diplomàtics), sinó també la documentació interna: les minutes i els informes elaborats per algun tècnic o alt funcionari, que comenten un document rebut, un esdeveniment succeït o un problema plantejat, i suggereixen a l'ens superior una decisió per prendre. Pel que fa als anys de la República i la Guerra Civil, són molt interessants les notes manuscrites que el cardenal Pacelli, secretari d'Estat des del 1930, prenia, per al seu ús personal, després de l'audiència quasi diària amb Pius XI, que tenia lloc fins i tot els diumenges. Revelen el perquè de les decisions preses i comenten els esdeveniments.

Però fixem-nos concretament en el llibre que avui es presenta, sobre la qüestió catalana del 1922 al 1932. En un tema que suscita sensibilitats, tòpics i prejudicis, la documentació és més necessària que mai. S'ha de recollir la memòria oral, però amb prudència i controlant-la. Explicaré una anècdota. Quan vaig publicar la biografia del general Batet, vaig oferir-ne un exemplar al Servicio Histórico Militar, a Madrid, que m'havia facilitat molta documentació. Em va rebre amablement el general en cap i per a justificar que no deixessin veure la documentació a tothom em va referir un cas que acabava de succeir. Una senyora volia veure l'expedient personal del seu pare, «un héroe de la División Azul caído en Rusia luchando contra el comunismo». Era la filla i tenia dret a veure'l. En efecte: el seu pare havia estat a la División Azul i havia mort a Rússia, però «fusilado por desertor». Aquella senyora va quedar aclaparada. Tenia la versió que li devia haver donat la seva mare i si no hagués vist la documentació oficial, ningú li hauria fet creure la veritable fi del seu pare.

Vicente Cárcel Ortí no para de publicar documents vaticans referents a l'Espanya contemporània. Mossèn Ramon Corts Blay també ha editat extensos repertoris, registres i també textos complets. Justament l'any passat va publicar un llibre el títol del qual es va anticipar al del que avui presentem: *La qüestió catalana en l'Arxiu Secret Vaticà. De la Restauració a Primo de Rivera (1875-1923)*. Tracta un període, doncs, que enllaça amb el de la professora Félix Ballesta. Corts Blay prepara un altre volum expressament sobre la visita apostòlica de Tedeschini el 1928, de la qual tot seguit parlaré. Jo només he pogut treballar en dues ocasions unes poques setmanes en els dos arxius secrets, interessat pel període següent, la República i principalment la Guerra Civil. Cárcel Ortí es mou en tots tres períodes.

Un tema molt important per a la qüestió catalana és el del nomenament de bisbes. Corts Blay ha estudiat, en el fons de la Nunciatura, a Madrid, les propostes de bisbes i els bisbes efectivament nomenats, entre el 1875 i el 1923, pels nou nuncis Cattani, Bianchi, Rampolla, Di Pietro, Cretoni, Francica-Nava di Bonifè, Rinaldi, Vico i Ragonesi. De cara al nostre tema i al llibre que avui presentem, podem notar que al principi els nuncis defensaven la doctrina tradicional de l'Església des del Concili de Trento, que és que els bisbes coneguin la llengua dels seus fidels, encara que amb aquesta praxi topen amb la pretensió de la Corona, que des del segle xv té el dret de presentació. Diu Corts Blay (p. 31) que «per veure alguna traça d'interès o de pre-

ocupació pel fenomen del catalanisme o de la qüestió catalana hem d'esperar a la nunciatura de Giacomo Cattani (1877-1879), que ve a coincidir amb la inauguració d'un altre pontificat, el de Lleó XIII (1878-1903)». El Vaticà accepta la renaixença literària catalana, però quan, almenys en part, esdevé política, és més reticent. Corts Blay resumeix la posició vaticana en aquest plet amb el principi «bisbes catalans, sí; catalanistes, no». Tal és el camp de batalla en el qual s'enfrontaran el nunci Tedeschini, el dictador Primo de Rivera i el cardenal Vidal i Barraquer.

Una eina per a la desnacionalització i l'espanyolització de Catalunya, des del Decret de Nova Planta, ha estat el nomenament de bisbes no catalans. Aznar, en les seves memòries, es vanta de les grans pressions que va fer perquè es nomenessin bisbes no catalans a Catalunya. Deu ser l'únic cas, en tota l'Església universal, que algú pretén que, en un país, els bisbes no siguin d'aquell país.

Poc després de proclamar-se la dictadura de Primo de Rivera, el Reial decret de 10 de març de 1924 va crear la Junta Delegada del Real Patronato Eclesiástico, per a la provisió de bisbats i altres càrrecs dependents de la Corona (aquesta Junta va ser suprimida en caure la dictadura). La presidia l'arquebisbe de Toledo i la completaven un altre arquebisbe i dos bisbes, tots tres elegits pels bisbes, i tres membres de col·legiates, elegits per aquestes corporacions. Així, les diòcesis es proveïren pràcticament per un sistema de cooptació i durant la dictadura una sèrie de clergues integristes accediren a l'episcopat, o passaren de seus insignificants a d'altres molt importants. Sota aquest règim, el 1927, a la darrereria de la dictadura, Gomà va ser nomenat bisbe de Tarassona, des d'on el 1933, en un gran salt, va pujar a la seu primada de Toledo. Quan, durant la Guerra Civil, Franco reclama el dret de presentació, Gomà diu que el que ell no vol són «obispos Romanones». Volia retornar a l'antiga Junta, de la qual ell, esdevingut arquebisbe primat de Toledo, seria president. Em deia el pare Batllori que l'antic Patronato Real, amb tots els seus innegables defectes, havia tingut almenys un avantatge: impedir el nomenament de bisbes integristes. Havien de ser monàrquics, però de la monarquia liberal, no integristes. O, si ho eren, havien de dissimular-ho. Però amb la Junta Delegada això desapareix i es nomenen molts bisbes integristes, o es traslladen de seus insignificants a altres molt importants. Així, quan es proclama la República, hi ha bastants bisbes integristes i la conciliació amb la República es fa més difícil.

El gran personatge eclesiàstic d'aquest període és Vidal i Barraquer. Contra el que deia Tedeschini, no era separatista. Era monàrquic, però a garrotades el van fer tornar catalanista. Durant la Guerra Civil, quan intercedeix davant Pacelli per Carrasco i Formiguera, diu que és bon catòlic, pare de vuit fills, que com a diputat ha defensat l'Església, però com a catalanista és exagerat. Vidal i Barraquer evita rebre Trias Peitx, secretari general d'Unió Democràtica de Catalunya (UDC). No tenia relacions amb UDC, els seus eren la Lliga (responsables d'Acció Catòlica eren alhora alts càrrecs de la Lliga).

Tenim la seva biografia clàssica, de mossèn Ramon Muntanyola, publicada encara en temps de Franco, el 1970, amb data del 1969, per a la qual va poder servir-se de

la documentació del cardenal, conservada pels seus nebots. Es va traduir al castellà. Va tenir un gran èxit i va haver de ser reeditada. El 2017, en el centenari del seu naixement, Josep Massot i Muntaner va preparar-ne una altra edició, tan ampliada que va requerir dos volums.

Els deu anys de l'Arxiu Secret Vaticà que estudia l'obra de la professora Félix coincideixen pràcticament amb la nunciatura de Federico Tedeschini. Era condeixeble i amic personal de Pacelli, que en alguna carta el tuteja, tractament que aleshores no era tan freqüent com ara. Va ser nunci a Madrid durant la monarquia constitucional d'Alfons XIII, la dictadura, la «dictablanda» i la República. Difamat pels republicans durant la monarquia, ho va ser durant la República per la ultradreta monàrquica, que va formular en contra seua acusacions de tots colors. Durant la Guerra Civil va adherir-se a l'*Alzamiento*, però Franco i els seus representants al Vaticà el tenien per enemic. Va combatre durament Vidal i Barraquer durant la dictadura, com veiem en el llibre de la professora Félix Ballesta, però durant la República es va haver de refiar d'ell per a aplicar la consigna de Pius XI/Pacelli de mirar de conciliar la República amb l'Església. Per això el seu nomenament per Pius XII com a legat pontifici per al Congrés Eucarístic de Barcelona del 1952 va ser una bufetada per al règim. I el mateix Tedeschini va donar una altra bufetada a Franco en la gran missa del darrer dia, a la plaça de la Diagonal que després va ser anomenada de Pius XII, fent-lo esperar una hora i mitja mentre ell avançava lentament, aturant-se a cada pas per a beneir a dreta i a esquerra la multitud que l'aclamava. Tothom va admirar-lo quan, durant les dues hores que va durar la processó eucarística que a la tarda cloïa el Congrés, es va mantenir agenollat, immòbil tota l'estona com una estàtua, adorant el Santíssim Sagrament exposat en la custòdia de Toledo mentre la carrossa avançava lentament. Després es va saber que no estava agenollat, sinó assegut en un tamboret que quedava amagat per la seva capa magna.

L'esdeveniment politicoeclesiàstic més important de la nunciatura de Tedeschini és la visita apostòlica del 1928, decretada per Pius XI per a respondre a les acusacions del Directori. Encara que entrevista persones d'ambdues tendències, només dona crèdit als espanyolistes. Tedeschini afirma emfàticament que els catalanistes són uns mentiders. El seu informe conclusiu és furibund. El Dr. Ramon Corts Blay, que fa molts anys que treballa a l'Arxiu Secret Vaticà, l'ha publicat sencer al volum de l'any 2010 d'*Analecta Sacra Tarraconensia* (p. 485-757), en un article que és com un llibre.² Tedeschini s'empassa totes les calúmnies que li expliquen sobre els seminaris catalans, els caputxins, Montserrat i el Foment de Pietat Catalana. Fruit d'aquell informe van ser uns decrets de desembre del mateix 1928 de cinc congregacions romanes que condemnaven severament abusos que, de fet, no es produïen. Ricardo de la Cierva

2. Ramon CORTS BLAY, «L'informe final de la visita apostòlica de 1928 del nunci Tedeschini a Catalunya», *Analecta Sacra Tarraconensia* (Barcelona), núm. 83 (2010), p. 485-558.

ha escrit que aquells decrets són «una de las raras victorias de que puede ufanarse el Gobierno de Madrid en la Roma del siglo xx».

El Vaticà sovint té bones relacions amb governs que reten a l'Església grans honors i li fan favors econòmics i de tota mena, però no respecten els drets humans. Darrerament els bisbes de Xile han demanat públicament perdó per la seva complicitat amb el règim de Pinochet. Un altre exemple és el de sant Óscar Romero. En les seves visites *ad limina* va viure moments de gran dolor per la incomprensió imperant, no tant del mateix Joan Pau II (de qui sempre parlava amb respecte i agraïment pel tracte fraternal i bondadós que li va dispensar), sinó per l'entorn vaticà, influenciat per les denúncies dels bisbes del Salvador —tots, fins el seu auxiliar— i del nunci, que l'acusaven de comunista i exigien la seva remoció; només un bisbe el va defensar. Quan el 7 de maig de 1979 el papa el va rebre, li va recomanar «mucho equilibrio y prudencia, sobre todo al hacer las denuncias concretas» (es referia a les denúncies que Romero feia en les seves llargues homilies de les misses dominicals, en les quals es feia ressò dels abusos de la repressió policíaca, militar i paramilitar). El papa li va dir que era «mejor mantenerse en los principios, porque es riesgoso caer en errores o equivocaciones al hacer denuncias concretas». Romero li replicà: «Yo le aclaré, y él me dio la razón, que hay circunstancias; le cité por ejemplo el caso del Padre Octavio [un sacerdot amic seu assassinat], en que se tiene que ser muy concreto porque la injusticia, el atropello, ha sido muy concreto». Mig any més tard, el 30 de gener de 1980, en una nova audiència el papa li va dir «que comprendía perfectamente lo difícil de la situación política de mi patria y que le preocupaba el papel de la Iglesia, que tuviéramos en cuenta no sólo la defensa de la justicia social y el amor a los pobres, sino también lo que podría ser el resultado de un esfuerzo reivindicativo popular de izquierda, que puede dar por resultado también un mal para la Iglesia». Óscar Romero li va respondre: «Santo Padre, precisamente es ese el equilibrio que yo trato de guardar, porque, por una parte, defendiendo la justicia social, los derechos humanos, el amor al pobre, y por otra, siempre me preocupa mucho también el papel de la Iglesia y el que no por defender estos derechos humanos vayamos a caer en unas ideologías que destruyen los sentimientos y los valores humanos. Que estaba muy de acuerdo con sus discursos y que estos discursos me daban fuerza y argumentos para mi actuación y mi predicación». Així, sant Óscar Romero deia finament a Joan Pau II que ell no feia més que posar en pràctica allò que Joan Pau II predicava.

Un testimoni brutal d'aquest *do ut des* entre el Vaticà i un govern és el que refereix Vidal i Barraquer a Pacelli que li ha dit Primo de Rivera en la llarga entrevista que van tenir el 26 d'agost de 1926 (Félix Ballesta, *La «cuestión catalana»*, p. 78-79 i 199):

Encontramos reacio al clero y pretendemos modificar la actuación del mismo. Para conseguir todo eso hemos enviado a Roma al nuevo Embajador. No es cosa de que nosotros consagremos España al Sagrado Corazón, hagamos cuanto podamos para la Religión y para el clero, y Roma no nos apoye decididamente;

queremos que Roma se decida francamente por nosotros, o por Cataluña y, si no quiere apoyarnos, daremos los pasaportes al Nuncio y nos iremos a la constitución de una Iglesia Nacional.

El nou ambaixador era l'almirall Antonio Magaz y Pers, marquès de Magaz. Havia entrat a la Marina quan els vaixells de guerra encara eren de vela. En aquella guerra insensata contra els Estats Units, el 1898, va caure presoner a la batalla naval de Santiago de Cuba, quan els potents vaixells nord-americans van enfonsar els antiquats espanyols des d'una distància inassequible per a l'artilleria d'aquests. Era contra-almirall quan Primo de Rivera va protagonitzar el cop d'estat. El va fer ministre de Marina i vicepresident del Directori Militar. Mentre Primo de Rivera era al Marroc (1924-1925), va presidir accidentalment el Directori com a membre més antic, i quan es va constituir el Directori Civil, va ser nomenat ambaixador al Vaticà. Portava al papa una carta personal d'Alfons XIII en la qual exigia, ja que el govern ajudava de tantes maneres l'Església, que aquesta col·laborés en la repressió del «bizkaitarrismo» i el «catalanismo». L'agost del 1936 el general Cabanellas, president de la Junta de Defensa de Burgos, el va enviar novament com a representant seu al Vaticà, amb la doble missió d'obtenir el ple reconeixement diplomàtic i la condemna dels nacionalistes bascs. No va aconseguir cap dels dos objectius. El Vaticà va trigar dos anys a reconèixer plenament Franco i si finalment ho va fer, va ser perquè veia que estava guanyant. I Pius XI tenia una simpatia especial pels nacionalistes catòlics bascs. Deia que estaven equivocats, però que eren fermes catòlics. Magaz era rebut per Pizzardo i fins per Pacelli, però no pel papa. Finalment el papa el va rebre, però va ser perquè havia sabut l'execució de sacerdots bascs, i li va dir que a l'Espanya nacional afusellaven sacerdots igual que a la republicana. Magaz, que era molt arrogant, li va respondre amb insolència, i Pius XI, que patia d'asma, va sofrir un atac del qual quasi mor. El van haver de socórrer, l'audiència es va interrompre i Franco va cuitar a enviar Magaz com a ambaixador a Berlín. El contacte entre el Vaticà i Burgos va ser aleshores assegurat amb el nomenament del cardenal Gomà com a representant «oficiós provisional» del papa a prop de Franco. És l'única vegada que un prelat espanyol ha estat alhora cap de l'episcopat i representant diplomàtic de la Santa Seu.

Per conveniències diplomàtiques, els papes del segle XIX havien condemnat les insurreccions nacionalistes dels catòlics irlandesos i polonesos i els imposaven el deure de consciència d'obeir els seus sobirans. Els papes sempre procuren mostrar-se coherents amb la doctrina dels seus predecessors, però quan Joan Pau II, a l'inici del seu pontificat, va anar a Cracòvia i el 2 de juny de 1983 va beatificar Rafael Kalinowski i Albert Chmielowski, que per la seva participació en la insurrecció polonesa del 1863 havien sofert pena de mort el primer, commutada pel desterrament a Sibèria, i mutilació el segon (és a dir, no van arribar a matar-los), va prescindir olímpicament de la doctrina dels papes anteriors, que havien condemnat aquelles insurreccions dels catòlics polonesos contra la Rússia tsarista ortodoxa i les dels catòlics irlandesos contra la

reina anglicana, i va exaltar el seu «amor heroic a la pàtria» fins a l'extrem de qualificar de «caritat teologal» la seva insurrecció i fer-ne el motiu formal de la seva beatificació, tot citant repetidament les paraules de Jesús segons Joan (Jn 15,9.12-14): «Ningú no té un amor [en el text llatí citat: *caritatem*] més gran que el qui dona la vida pels seus germans». Això és, sense haver arribat a morir, haver participat en aquella insurrecció nacionalista era caritat teologal. És evident que si aquesta doctrina valia per als polonesos, valia també per als bascs i els catalans. Significativament, la revista *Ecclesia*, portaveu de l'episcopat espanyol, no va publicar aquest discurs. En canvi, sí que ho va fer la revista de l'Opus *Palabra*, i també la revista de Montserrat *Documents d'Església*.

En el nostre llibre es parla repetidament de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat com si depengués del monestir. En realitat va ser creada per iniciativa d'uns joves seglars i aprovada per la diòcesi de Barcelona, que és la que pròpiament ha de nomenar el consiliari. Tot i que actualment el monestir ha passat a formar part de la diòcesi de Sant Feliu, la Lliga Espiritual continua sota l'autoritat diocesana de Barcelona. Mossèn Lluís Carreras hi va intervenir quan encara no era bisbe però ja havia publicat *La tradició catalana*, perquè quan aquells seglars van demanar al bisbat l'aprovació de l'oració la recitació de la qual seria l'acte principal d'inauguració de l'entitat, els van dir que no podien aprovar l'associació perquè aquella pregària havia estat redactada per seglars. Va ser aleshores quan van demanar ajut al Dr. Carreras. Aquells joves estaven escandalitzats perquè, en aquells moments de catalanisme abrandat (1898), un predicador jesuïta va afirmar que el catalanisme era incompatible amb la fe cristiana. Com escriu un dels fundadors, van veure que era un problema tan greu que depassava les seves flagues forces i només Déu podria arreglar, i per això l'associació que volien fundar s'havia de centrar en la pregària. Van redactar dues oracions. La que van aprovar deia:

Oh Verge Santíssima de Montserrat, Regina dels catalans! A Vós acudim en la tribulació que afligeix la nostra Pàtria perquè'ns alcanseu de Vostre Fill Jesucrist, Senyor i Redemptor nostre, que si és per major glòria seva fassa a Catalunya independent. Oh gloriós Sant Jordi i Sants i Santes de la nostra terra! Ajudeu-nos en nostra súplica a fi i efecte que, a no tardar gayre, aquesta Pàtria que Déu nos ha donat torni a ser com abans lliure i honrada ab la religiositat, constància i prudència de sos fills.

Torras i Bages va substituir aquesta oració per la «Visita espiritual a la Mare de Déu de Montserrat», que ja no demana la independència «a no tardar gayre», sinó que diu «traieu de Catalunya l'esperit de discòrdia i ajunteu tots els seus fills amb cor de germans» i «que no es desfaci aquest poble que Vós espiritualment engendràreu». També els va aconsellar de canviar el nom de Lliga Catalana, que trobava massa polític, pel de Lliga Espiritual. Em sembla que volia ser el vessant religiós del partit polític Lliga Regionalista, fundada el 1901. Del 1916 al 1919 va ser secretari de la

Lliga Espiritual el gran nacionalista Carrasco i Formiguera. Torras i Bages i, amb ell, els catòlics nacionalistes catalans es trobaven entre dos fronts: a la dreta, un catolicisme carlista o integrista, que volia una monarquia absoluta confessional; i a l'esquerra, un nacionalisme anticlerical.

El document per a nosaltres més important de tot el fons de la Nunciatura Tedeschini és la *Inchiesta in Catalogna*, a la qual Tedeschini també es refereix com a «rapporto finale». És el seu informe final de la visita apostòlica al clergat català, acusat pel Directori de separatista, realitzada a la darrera de la dictadura, a l'abril i el maig del 1928, en resposta a les acusacions del Govern espanyol. Tedeschini va trigar tres mesos a elaborar el seu extens informe. Porta la data del 8 de juny, però Corts Blay³ explica que el 24 de juliol encara no havia arribat al Vaticà, perquè aquell dia Gasparri va escriure a Tedeschini per a queixar-se del retard i urgir el seu informe escrit, «poiché deve servire per la soluzione della gravissima questione»; li precisava que «Nella Relazione voi devete dire apertamente se il popolo in Catalogna capisce e parla alla circostanza il catalano. Ciò è importante per la soluzione della questione». Per a Gasparri, doncs, la qüestió de la llengua era decisiva.

La nostra autora no publica la *Inchiesta in Catalogna* perquè és massa extensa i, en efecte, hauria desequilibrat el volum. Corts Blay l'ha publicat íntegra, en la versió original italiana, i l'ha comentat en el volum 83, corresponent a l'any 2010, d'*Analec-ta Sacra Tarraconensia* (p. 485-757). El document original consta de dos-cents trenta-quatre folis mecanografiats, més un apèndix de tretze folis amb quatre documents més; en total, dos-cents quaranta-set folis. Segons Corts Blay, sembla, si bé no n'està del tot segur, que és el document més extens de tot el fons de la Nunciatura de Madrid. El document es troba a l'Arxiu de la Congregació d'Afers Extraordinaris amb l'anotació «Secr. Sci. Off.», és a dir, «Secretum Sancti Officii», que és el secret que té sancions més greus quan es viola. Tedeschini ho havia demanat a l'inici de l'informe, quan deia al cardenal Gasparri: «La Vostra Eminència no ignora les innombrables i estretes relacions que els catalans tenen a Roma [...]. Sense el secret del Sant Ofici serà facilíssim que arribi a Catalunya notícia de l'informe del Nunci, i de l'esperit que l'inspira; i això m'ocasionaria disgustos i perjudicis sense fi, i posaria en una situació molt seriosa la meua Nunciatura».

Tedeschini va entrevistar tres-cents deu individus, començant pels bisbes, i els va classificar a tots en catalanistes, anticatalanistes o imparcials. S'identificava plenament amb els últims, això és, amb els espanyolistes, i afirmava rotundament que els catalanistes eren uns grans mentiders.

A l'ambaixada d'Espanya al Vaticà vaig trobar un dossier amb cinquanta-quatre cartes creuades entre Primo de Rivera, el capità general de Catalunya, Emilio Barrera, i l'ambaixador Antonio Magaz entre l'octubre del 1926 i el setembre del 1928 sobre

3. Ramon CORTS BLAY, «L'informe final de la visita apostòlica de 1928», p. 607.

«el problema catalán», però sobretot, les darreres, per a preparar l'anunciada visita apostòlica. Algú de l'ambaixada les va recopilar, no sabia dir amb quina finalitat. Les vaig publicar, amb el títol «La política anticatalanista de la dictadura de Primo de Rivera, segons una correspondència íntima», en el volum 84, corresponent a l'any 2011, d'*Analecta Sacra Tarraconensia*, a les pàgines 735-838. Tots tres són amics (Magaz tracta sempre el dictador de «Señor Presidente y querido amigo»), comparteixen la mateixa visió del «problema catalán» i parlen obertament de com cal seleccionar i preparar adequadament els testimonis que presentaran al visitador apostòlic. Per diferents documents consta que l'ambaixador espanyol tenia algun confident a la Secretaria d'Estat que li passava informacions i documents reservats, i en aquesta correspondència trobem un cas flagrant. En la carta que Magaz escriu a Primo de Rivera el 22 de març de 1928 (núm. 18 de la recopilació), adjunta una carta reservada de Vidal i Barraquer a Pacelli del 10 de març (núm. 14 de la recopilació), en la qual Vidal es defensa de les acusacions formulades contra ell, i Magaz confessa: «La forma en que el interesante documento ha llegado a mis manos me permite garantizar su autenticidad, que fácilmente se deduce, por otra parte, del estilo y carácter del escrito, pero al mismo tiempo me obliga a rogar a usted haga de esta carta el uso más discreto posible». En endavant, Primo de Rivera i Magaz se serviren repetidament de la carta de Vidal i Barraquer, però digueren a Pacelli que segurament el cardenal al·legaria tal cosa, però se li podia respondre tal altra.

En una altra carta de Magaz a Primo de Rivera del 4 de març, li diu que convé «que las autoridades y los españolistas de Cataluña no se excedan, pues en estas cosas tanto se peca por carta de más como por carta de menos». I una mica més avall hi insisteix: «Esto es muy interesante porque ahora, precisamente, he podido saber que lo ocurrido a poco de tomar posesión de este cargo, cuando Su Santidad se negó a cumplir el ofrecimiento formal de escribir al Arzobispo de Tarragona [Primo de Rivera proposava, per a la remoció de Vidal i Barraquer, una d'aquestes tres solucions: traslladar-lo a Burgos o a Saragossa, donar-li un càrrec a la cúria vaticana o, com a darrer remei, que el papa li escrivís per a amonestar-lo severament pel seu separatisme; rebutjades pel Vaticà les dues primeres propostes, Magaz creia que havia aconseguit la tercera, la carta], se debió a un desdichado exceso de celo y a una ligereza del Gobernador militar de Tarragona, que usted debe recordar lo mismo que yo. El expediente que entonces formó el Arzobispo para demostrar que en el Seminario, en la fiesta a la que había asistido el Gobernador militar, solo se había hablado en castellano y en latín, y el original de la carta que usted, mal informado, había escrito al Cardenal, se envió entonces al Papa y sirvió para demostrar que las autoridades estaban mal informadas».

L'incident tragicòmic al·ludit és prou conegut i la professora Félix Ballesta en dona tots els detalls, del fet i de la documentació que va suscitar. De manera avui inconcebible, assistien a la inauguració del curs 1925-1926 del seminari de Tarragona les autoritats civils i militars, i un coronel (no el governador militar) va creure que un dels discursos s'havia pronunciat en català, i el Directori havia prohibit l'ús d'aquesta

llengua en tot acte públic. Ho va denunciar al governador militar, i aquest, a Primo de Rivera, el qual va reaccionar amb una carta duríssima que Gasparri diu, quan escriu a Tedeschini, que «més que una carta d'un president d'un govern a un Príncep de l'Església, sembla un rentat de cervell d'un tinent a un caporal indisciplinat». Desmentida l'acusació, Vidal i Barraquer no en tenia prou amb el silenci, sinó que exigia una reparació explícita per part del dictador. No la va pas obtenir.

El comandant Domènec Batet, que aleshores formava part de la guarnició de Tarragona, va ser testimoni d'aquella inauguració del seminari. Quan, després de proclamada la República, va esdevenir capità general de Catalunya (el títol oficial era «jefe de la IV División Orgánica», perquè la República havia suprimit les capitànies generals), exhortava repetidament els oficials de la guarnició de Barcelona a mantenir la serenitat davant de manifestacions i crits catalanistes, que ells feia molts anys que reprimien amb violència perquè es consideraven defensors de la unitat d'Espanya. Batet els deia en una de les seves instruccions circulars, el 1933, que de vegades la passió fa creure haver sentit el que de fet no s'ha dit, i adduïa l'incident del seminari en què, entre persones cultes, algú va creure que s'havia pronunciat un discurs en català que en realitat s'havia fet en llatí, per bé que, per discreció, Batet no deia que havia succeït al seminari, sinó en una universitat.

A l'informe final Tedeschini va afegir un altre escrit, datat el 15 de juliol, amb la proposta secreta d'una mesura sense la qual deia que no servien de res totes les altres:

Vist que, com clarament resulta del meu Informe, fautors i propulsors del moviment Catalanista, especialment en ordre a un ús que imposi com a oficial [el català], i per això excloï automàticament la llengua Castellana, fomentant amb això l'amor a Catalunya, no com a regió, sinó com a Nació, encara que només sigui federativa, i extingint en conseqüència l'amor a Espanya, són dos personatges, d'altra banda virtuoses i per tantes altres coses benemèrits, això és, l'Eminentíssim Senyor Cardenal Arquebisbe de Tarragona i el Reverend Abat de Montserrat, jo seria de l'humil parer que aquests, encara que sigui amb tot el millor tracte, fossin reemplaçats [«pur con ogni migliore trattamento, fossero rimpiazzati»].

Tedeschini afegeix que seria inútil que el papa els adrecés un *monitum* (advertiment amenaçador), perquè ells s'esforçarien certament a obeir, però creia que estaven tan lligats per les seves coneixences i els seus compromisos catalanistes, que els resultaria impossible fer-ho, i després «amb el silenci, amb les simpaties predicarien sempre que la Santa Seu ha estat enganyada [...] i tot això que s'ha fet ara *sarebbe gettato al vento*» ('s'ho emportaria el vent').

Vidal i Barraquer, tal com havia fet arran de l'incident del seminari, obre un expedient rigorós que demostra la falsedat de les denúncies, i el 1930 el cardenal Gasparri reconeix que aquells decrets havien estat «un error lamentable».

Em permeto explicar una anècdota referida pel cardenal Albareda, del temps en què era prefecte de la Biblioteca Vaticana. En certa ocasió es va promulgar, i fins va sortir en les *Acta Apostolicae Sedis*, una disposició que, tot just feta pública, es van adonar que era perjudicial. Van mirar de reparar l'error sense confessar que s'havien equivocat. Per a això, van acudir al pare Albareda, que ja havia solucionat problemes semblants, i ell va trobar que, en aquell alambinat llatí curialesc, només canviant de lloc una coma es feia dir tot el contrari. Així, en lloc d'una humiliant derogació del decret antic i la promulgació d'un de nou, es va publicar el nou text en la fe d'errates del número següent d'*Acta Apostolicae Sedis*.

Sobre el llenguatge molt pensat de la cúria vaticana, recordo una curiosa anècdota de la visita de Joan Pau II a Montserrat el 7 de novembre de 1982. A causa del mal temps, es va haver de suprimir la missa, però el cerimonier pontifici em va dir que hi havia un obsequi del papa per a la nostra sagristia i va cridar un criat pontifici que em va donar una gran capsa plana. La vaig deixar a la sagristia. A la tarda, quan el papa ja havia marxat, un grup de monjos comentàvem la jornada amb el pare abat Cassià Just: el fracàs dels llargs preparatius que havíem fet per a la missa i no havien servit de res, però el goig d'haver passat unes hores amb el papa. De sobte vaig recordar l'obsequi del papa, vaig baixar corrents a la sagristia i vaig pujar la capsa. El pare abat la va destapar: era una casulla. El pare abat va dir: «Quina delicadesa, el papa! No ha pogut celebrar la missa, però deixa la casulla!». A cada lloc on havia de celebrar missa, hi portava una casulla i la hi deixava de record. Però damunt de la casulla hi havia un targeta, girada del revés. Què devia dir-hi? Sabent com a la Secretaria d'Estat mesuren les paraules i la fama que té Montserrat, què hi devia dir? Ningú no gosava tocar la targeta, fins que el pare abat la va prendre delicadament i la va girar. Hi posava: «Lavar en seco».

Aquells decrets de les congregacions romanes no s'havien publicat encara a *Acta Apostolicae Sedis* i el problema era massa enrevessat per a arreglar-lo movent una coma. Sense passar per una vergonyosa derogació pública, els decrets van ser del tot ignorats i no se'n va urgir mai el compliment. Aleshores Tedeschini va quedar molt malparat, però, en lloc de reconèixer l'error, es va refermar en la seva actitud no ja anticatalanista, sinó francament anticatalana. Respirava encara per aquesta ferida després de la insurrecció del 6 d'octubre de 1934.

La historiografia neofranquista sosté que la Guerra Civil va començar el 6 d'octubre de 1934. Van en aquesta mateixa direcció les beatificacions i canonitzacions de màrtirs d'Astúries del 1934 juntament amb els del 1936, tots plegats presentats com a víctimes de la República, però la veritat és que els del 1934 no van ser víctimes de la República, sinó d'una revolta contra la República, que aquesta va reprimir durament, i justament va encomanar la repressió al general Franco. És una maniobra per a incriminar la República i, de retop, legitimar l'*Alzamiento* del 1936. Ens era ja ben coneguda l'aversion de Tedeschini als regionalismes basc i, sobretot, català, però el seu informe del 13 d'octubre sobre la revolta assoleix nivells demencials. Descriu amb

raó la «violència infernal» desencadenada a Astúries, però, en lloc de complaure's d'acceptar que a Catalunya la revolta va ser dominada ràpidament i va fer un nombre mínim de baixes (gràcies a l'eficàcia i la prudència del general Batet, i també a la sensatesa del president Companys, que s'havia imaginat que allò seria pacífic com el 14 d'abril i quan va veure que no era un moviment general de tot Espanya i que a Barcelona l'exèrcit s'havia imposat, es va rendir), fa Catalunya responsable de tot el que va passar. «La revolució a Catalunya —escriu Tedeschini satisfet— ha sigut completament extingida» («debellata»; *debellatio* és el terme tècnic que en dret internacional públic designa l'extinció de la personalitat jurídica d'un estat; els tractats de Versalles van ser pactes entre els estats vencedors i els estats vençuts; el 1945 Alemanya s'ha rendit incondicionalment, desapareix com a estat i els vencedors fan el que volen, sense interlocutor; així, Tedeschini es complau a veure que Catalunya ha perdut tota personalitat jurídica; és molt pitjor que aplicar l'article 155), però continua essent un gran perill: «Catalunya, que sempre he assenyalat com el punt perillós de partida d'un moviment revolucionari, ha sigut la que ha donat el senyal d'atac, i en forma traïdora». Catalunya és la gran culpable i Tedeschini exigeix mà dura amb ella: «Caldrà també que l'Estat no faci transaccions amb els moviments regionalistes-nacionalistes, que fomenten les discòrdies i les rebel·lions. Catalunya, aquella Catalunya que des del 1928 ha fet sofrir tant aquest Nunci d'Espanya, i que ara li està donant massa, veritablement massa raó en tot allò que aleshores va dir [per tant, el Vaticà es va equivocar quan va creure la defensa de Vidal i Barraquer i va fer marxa enrere amb els decrets del 1928], ha fet allò que des de fa molt de temps es preveia. De moment està humiliada, però al nord els Països Bascs cremen amb les seves perilloses passions polítiques, en les quals, és dolorós de constatar-ho, van prendre vivíssima i escandalosa part el clergat secular i regular, com diré en un proper informe meu». I conclou: «Si el Govern central no aconsegueix resoldre amb energia aquests problemes, per a Espanya no haurà pas de fet arribat l'anhelada hora de la salvació, i les jornades sagnants d'aquest octubre es reproduiran i assolaran un cop més aquesta pobra Nació».

Entre els anys 1933 i 1934 Tedeschini va realitzar una altra visita apostòlica, adreçada aquest cop a les universitats catòliques i els seminaris d'Espanya. L'informe final (que ha publicat Càrcel Ortí) va ser molt negatiu i de resultes de la visita es van tancar totes les universitats eclesiàstiques (entre elles, la de Tarragona), excepte les de Salamanca i Comillas. Pel que fa als seminaris, Tedeschini els va trobar molt malament. S'havien convertit majorment en refugi de joves pobres que hi buscaven un *modus vivendi*. En proclamar-se la República, a molts d'ells se'ls van obrir altres possibilitats. Deia Tedeschini que els seminaristes que més valien humanament se n'havien anat, i que els que quedaven, més valdria fer-los fora. Aquest informe tan negatiu concorda amb una anècdota que explicava el meu professor d'història del dret, Luis García de Valdeavellano. Durant la República anava a passar les vacances al seu poble de Castella. Era agnòstic, però respectuós. No anava a missa, però saludava educadament el rector. Cercant un tema de conversa, un dia li va preguntar: «¿Cómo van las

vocaciones sacerdotales?». El rector li va respondre: «¡Mal, don Luis, mal! Con esto de los guardias de asalto...». L'informe de Tedeschini denuncia el *bizkaitarrismo* del seminari de Vitòria i el catalanisme dels de Catalunya, però observa amb sorpresa que, inexplicablement, són els millors seminaris d'Espanya.

Una altra acusació contra el clergat català era la pronunciació romana del llatí, qualificada de separatista. Segons la tradició oral del monestir de Montserrat, una vegada el general Barrera va convocar l'abat Marcet i el va reprendre severament perquè algun monjo en edat militar que teòricament estava destinat a la casa que teníem a Jerusalem, situació que l'Estat reconeixia com a servei militar, en realitat l'abat Marcet, que era molt estalviador, no l'havia enviat a Jerusalem, sinó que el mantenia a Montserrat, i es veu que aquell monjo, que vaig arribar a conèixer però del qual no diré el nom, volia anar a Jerusalem i s'havia autodenunciat. El general Barrera retreia a l'abat que, quan el Govern donava aquelles facilitats a l'Església per a les missions, l'Església fes trames i mentís. El pobre abat va aguantar el xàfec, avergonyit, fins que Barrera, aprofitant la situació, va acusar-lo de fer la pronunciació separatista del llatí. Aleshores l'abat Marcet es va sentir valent, va aixecar el cap i va dir: «¡Ah, eso no! He recibido dos cartas del Papa encomendándome la difusión en España de la pronunciación romana, y cumpliré el encargo, y si ha de caer alguna cabeza, aquí está la mía». I conclou una variant d'aquella tradició oral monàstica, de la qual jo no respondria del tot, que l'episodi va acabar amb el general demanant a l'abat per confessar-se.

Quan es va proclamar la Segona República, Pius XI va convocar la Congregació d'Afers Extraordinaris, i tots els cardenals, també el secretari d'Estat, Pacelli, van opinar que la República era il·legítima perquè d'unes eleccions municipals no en podia sorgir un canvi de règim, però alhora tots van dictaminar que calia reconèixer-la *de facto* per a poder defensar els drets i interessos de l'Església des de la nova legalitat (ni el papa ni els cardenals van propiciar mai una revolta). El 1931 Pacelli, a través del nunci, va ordenar que els bisbes fessin actes d'acatament del nou règim i inculquessin l'obediència al clergat i als fidels. Els bisbes ho van fer, però no tots sincerament. El cardenal Segura afegia a uns mots d'acatament formal el record de tot el que Espanya devia a la institució monàrquica i, particularment, al seu amic i protector, el rei Alfons XIII. I Gomà va publicar una pastoral encara més agressiva, de la qual no es va parlar tant perquè no procedia de la seu primada de Toledo, sinó de la modesta de Tarassona.

L'ús de la llengua catalana, diu la nostra autora, «era un tema recurrent en les converses entre el nunci i el president del Directori, ja que Primo de Rivera pretenia que a l'Església s'utilitzés el castellà», però Tedeschini recordava al dictador, el 21 de gener de 1924, que «a Catalunya la predicació en català no és una innovació dels separatistes, sinó una tradició antiga i constant, presa de lleis eclesiàstiques que compten almenys tres segles d'existència i que han estat inspirades amb l'únic desig que l'ensenyament de la doctrina cristiana sigui feta de la forma més senzilla i més

intel·ligible per als fidels». Però, com hem vist, ben aviat el nunci es va radicalitzar en sentit contrari i es va identificar amb la posició de Primo de Rivera.

La norma secular dels concilis de la província eclesiàstica tarraconense des de feia segles prescrivia la predicació i la catequesi en la llengua materna, és a dir, en català. Precisament Vidal i Barraquer va ser el primer que, atenent el fet modern de la immigració, va ordenar que a cada lloc els rectors tinguessin en compte la llengua dels feligresos i, si calia, empressin també el castellà. Com que era difícil contravenir la disciplina tradicional de la Santa Seu de la predicació i la catequesi en la llengua materna, els espanyolistes, i amb ells Tedeschini, van recórrer a una distinció entre la llengua tradicional que el poble entén i parla i una llengua erudita, inventada per Pompeu Fabra, que no seria el veritable català. Totes les llengües tenen un nivell culte i un de popular o col·loquial, però el poble senzill entén el culte encara que no el parli. A ningú no se li ha acudit, quan, després del Concili II del Vaticà, s'ha autoritzat la litúrgia en la llengua del poble, redactar els nous llibres litúrgics en la parla vulgar francesa, anglesa o castellana. No és imaginable que a França, o a Alemanya, el Govern i el Vaticà es posessin d'acord per a prohibir les homilies en la llengua culta i s'imposés la parla més vulgar. El polifacètic Santiago Rusiñol, que el 1907 s'havia burlat del mercantilisme de la burgesia catalana amb *L'auca del senyor Esteve*, el 1917 la va convertir en sainet; i aquell mateix any, amb *La gente bien*, es burlava d'aquella burgesia catalana que parlava castellà perquè feia més elegant. En canvi, l'ambaixador Magaz, en una carta d'aquella correspondència íntima que abans he esmentat, deia que el català ja s'hauria extingit si no fos que el sostenien artificialment el clergat, amb la predicació i la catequesi en català, i la burgesia, amb el seu mecenatge d'edicions de llibres en català.

Durant tres segles el català havia estat mancat d'autoritat acadèmica i d'institucions docents en la llengua del país, i s'havia omplert de castellanismes i deformacions col·loquials que calia desterrar. Aquesta depuració va ser l'obra, sobretot, de Pompeu Fabra, el nom benemèrit del qual ha adoptat la universitat que ara ens acull. L'encert i l'objectivitat de les seves normes ortogràfiques i del seu diccionari, les demostra la facilitat amb què van ser acceptades. Que la depuració del vocabulari i de la gramàtica catalanes comportava unes conseqüències polítiques és evident, perquè la catalanitat, i també el nacionalisme català, no té una base ètnica, sinó cultural, basada en la llengua i també en uns valors i un estil de vida. Però era una reivindicació justa. La ingerència política injusta ha estat la prohibició a Catalunya del català i la imposició del castellà. S'atribueix a Carles Riba, després de la Guerra Civil, aquesta frase: «El 1939 ho vam perdre tot; només ens va quedar el Fabra» (és a dir, una llengua normalitzada).

Acabo. És digne d'elogi el principi metodològic de la professora Félix Ballesta de «dejar hablar a los documentos» (Félix Ballesta, *La «cuestión catalana»*, p. 36). En efecte: els documents que ha traduït i publicat, parlen, i de vegades criden fins a eixordar. El problema és que no a tots ens diuen el mateix. El que li han dit a la nostra

autora, si hem de jutjar pels seus comentaris, per les seves conclusions i, sobretot, per les reiterades transposicions que fa al moviment independentista que en aquests darrers anys viu Catalunya, és molt semblant a la mentalitat de Tedeschini i de Primo de Rivera. Per les explicacions i reflexions marginals que he anat fent en el curs de la meua intervenció, deueu haver vist que a mi m'originen una visió sensiblement diferent. Això no vol dir que jo no valori altament l'obra de la professora M. Ángeles Félix Ballesta. És un llibre que hauré de tenir sempre a l'abast de la mà, perquè l'hauré de consultar tant pels textos que aporta com per la interpretació que l'autora en dona, que em fa repensar la meua per si en algun punt m'he de corregir. Per això li'n dono les gràcies.

Hilari Raguer Suñer
Jurista i historiador

NOTA

CREACIÓN DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HISTORIA DEL DERECHO

Convirtiendo en realidad una vieja aspiración hasta ahora no materializada, en la asamblea general convocada al efecto y celebrada, con un gran éxito de asistencia, el 8 de febrero de 2019 en el campus principal de la Universidad Carlos III de Madrid, se constituyó la Sociedad Española de Historia del Derecho (SEHD), una organización que pretende proporcionar un espacio de contacto, intercambio y colaboración a todos los profesores e investigadores vinculados profesionalmente a las universidades y los centros de investigación españoles, que tengan como campo de dedicación la historia del derecho, si bien igualmente está abierta a la incorporación de miembros que desarrollen su trabajo en otros países y en otras disciplinas.

Los fines generales perseguidos por la SEHD están recogidos en sus estatutos y consisten, básicamente, en procurar el fomento de la investigación y la docencia de la historia del derecho y de las instituciones, el progreso y la difusión del conocimiento en este campo y la colaboración profesional y científica de sus miembros. La realización de estos objetivos se pretende concretar a través del desarrollo de diferentes actividades, entre las que cabe destacar las siguientes: promover la organización de congresos, seminarios, cursos, conferencias y otras reuniones de carácter científico; favorecer la elaboración y edición de publicaciones y la preparación y puesta en marcha de iniciativas y proyectos de investigación; convocar concursos o premios conectados con los fines de la sociedad; establecer un foro de reflexión, debate y actuación dirigido a estimular y facilitar la mejora de las enseñanzas histórico-jurídicas y a apoyar su implantación y su diversificación; asumir la representación y la defensa de los intereses comunes de los miembros de la sociedad ante las distintas instancias e instituciones; facilitar y canalizar la circulación de datos, documentos e informaciones concernientes a la esfera profesional de los historiadores del derecho; y procurar el contacto y la cooperación con otras asociaciones y organizaciones de naturaleza análoga, de carácter nacional e internacional.

Para conducir esta primera etapa de la SEHD, en la propia asamblea general constitutiva resultó elegido un consejo directivo integrado por Manuel Ángel Bermejo Castrillo (presidente), Margarita Serna Vallejo (vicepresidenta), Javier Palao Gil (secretario), Isabel Ramos Vázquez (tesorera), Tomàs de Montagut i Estragués (vocal) y Julia Solla Sastre (vocal). Las primeras actuaciones llevadas a cabo han consistido en completar los trámites relativos a la inscripción de la SEHD en el Registro General de Sociedades y la creación de una página web (www.sehd.es) dirigida a difundir toda la información relativa a las actividades desarrolladas por la sociedad y a servir de foro de referencia y de intercomunicación a los socios y otros interesados.

Finalmente, es necesario subrayar que, con independencia de la necesaria sucesión de estas fases iniciales de crecimiento y consolidación, la SHDE está completamente abierta a la incorporación de nuevos miembros que vengan a sumarse a quienes

participaron en su momento fundacional y a los que se han unido a ella con posterioridad hasta superar ampliamente, en la actualidad, el centenar de socios. En este sentido, todas las personas que deseen formalizar su incorporación, pueden solicitar su ingreso dirigiéndose a la dirección de correo electrónico contacto@sehd.es, desde la que se les pedirán los datos necesarios para completar el procedimiento.

Miguel Ángel Bermejo Castrillo
Presidente de la Sociedad Española de Historia del Derecho

RECENSIONS

JOSÉ MARÍA PÉREZ COLLADOS I TOMÀS DE MONTAGUT
I ESTRAGUÉS (DIR.), *LOS JURISTAS CATALANES Y EL ESTADO
ESPAÑOL*, MADRID I BARCELONA, MARCIAL PONS, 2017, 413 P.¹

Els professors Pérez Collados i Montagut Estragués ens presenten aquest nou volum de la col·lecció «Càtedra de Cultura Jurídica», que dirigeix Jordi Ferrer Beltrán i publica la prestigiosa editorial Marcial Pons.

Malgrat el seu títol, l'obra comença a l'edat mitjana, en la Catalunya medieval, i arriba fins al segle XIX, amb la inclusió de l'Estat espanyol en el conjunt dels nous corrents liberals. I el subjecte de l'obra, el jurista català, al qual es refereixen els diferents treballs que inclou l'edició, segueix l'evolució del règim jurídic que regeix Catalunya al llarg dels segles.

Pérez Collados, autor de l'extensa introducció que inicia la publicació, assenyala que l'obra pretén, per una banda, descriure el paper del jurista en el si de la societat catalana i, per l'altra, iniciar el procés de creació de l'Estat i la relació que s'estableix entre ambdues parts. D'aquesta manera, Pérez es remet al *ius commune* i al paper dels juristes altmedievals que serveixen a la construcció de les noves monarquies europees creant una nova estructura jurídicopolítica que posa en relació el passat jurídic que constitueix el dret romà i els *iura propria* nacionals. Una vinculació que es vol estrènyer sobretot per a recuperar i assumir un dret antic que recordava un passat gloriós, pròsper i just com devia ser l'Imperi romà. I aquesta feina ingent dels juristes medievals europeus dona lloc als diversos ordenaments jurídics europeus. Un procés de totes maneres contradictori, ja que, quan els juristes dissenyen les noves estructures de poder, ho fan entorn de la figura del príncep segons la configuració de l'emperador romà: així, els nous monarques assumeixen l'*auctoritas* pròpia de l'emperador i esdevenen nous emperadors en els seus dominis.

La conseqüència immediata és que apareix un nou concepte de llei que s'acaba imposant (la llei del príncep), en perjudici d'altres històriques i romanes per excel·lència, com ara la jurisprudència dels juristes; de manera que els juristes, malgrat que coexisteixen amb les fonts oficials, finalment al segle XIX, amb la formació del nou Estat, perden la seva autoritat i acaben desapareixent com a font creadora del dret, ja que redueixen el seu àmbit d'actuació només a la pràctica del dret. En paraules de Pérez, «a comienzos del siglo XX y en la medida en que la maquinaria estatal se desarrolla, la concepción teórica de la figura histórica del jurista irá perdiendo vida, llegando a quedar convertida, en época contemporánea, en la piel seca de un ser que mudó a otra parte, que ya no está».

Albert Estrada-Rius ha escrit el capítol «El jurista y el poder público en la Cataluña medieval», on ens mostra la presència fonamental del jurista i la seva contribució

1. Col·lecció «Cátedra de Cultura Jurídica».

essencial al pensament polític i a la construcció i el funcionament del dret públic i de les institucions de govern, legislatives i judicials, de la Catalunya baixmedieval. Uns juristes formats en el dret comú i que ocupen i exerceixen càrrecs, funcions i professions en l'àmbit jurídic: advocats, notaris, jutges, professors, consellers, escrivans, etc. Hi tenen una participació completa, de manera que ells tenen una intervenció bàsica i fonamental en la producció del dret i de les institucions del país, i després també en el seu desenvolupament. Diversos personatges apareixen en aquestes línies, alguns més coneguts que altres: Bernat d'Olzinelles, Arnau de Morera, Joan Ferran Munió, Burguet de Sarrià, Jaume Callís, Joan de Cruïlles, Tomàs Mieres, Guillem de Vallseca, Pere Despens, Narcís de Sant Dionís, i un llarg etcètera.

A continuació, Josep Capdeferro, en el capítol «Los juristas catalanes durante la monarquía hispánica», tracta dels perfils i les activitats dels juristes de la Catalunya moderna fins al 1716 (quan té lloc l'aparició del Decret de Nova Planta de la Reial Audiència de Barcelona, de Felip V). I ho fa ocupant-se particularment de Miquel Sarrovira, Lluís de Peguera, Jaume Càncer, Salvador Fontanet, Jeroni Pujades, Josep Ramon, Joan Pere Fontanella, Joan Pau Xetmar, Acaci Antoni de Ripoll i Miquel Calderó. En tot cas, cal ressaltar que aquest període històric coincideix amb la unió dinàstica de les corones de Castella i d'Aragó, la qual cosa comportarà l'absentisme regi del Principat, que a la vegada reforçarà la funció de la jurisprudència de la Reial Audiència. Aquesta jurisprudència és fruit del maridatge, com diu l'autor, de jutges i advocats sobre la base de la doctrina dels autors del *ius commune*. I en la seva exposició, Capdeferro es refereix, finalment i en relació amb Calderó, al Tribunal de Contrafaccions, constituït a principis del segle XVIII (Corts de 1701-1702) amb l'objectiu especial de controlar la legalitat de l'actuació de les institucions públiques i en el qual tenien un paper molt rellevant els juristes del moment.

Per la seva part, Sebastià Solé és autor del capítol «Juristas catalanes del siglo XVIII. Ramon L. de Dou i Bassols». L'autor comença remetent-se a juristes que exerciren i escrigueren obres doctrinals a la darrerïa del segle XVII i la primeria del XVIII, abans de la promulgació del Decret de Nova Planta el 1716. No en fa una llista exhaustiva, sinó sols dels que al seu entendre més van influir políticament i jurídicament en aquell període de la història de Catalunya: Cristòfol de Potau, Pere d'Amigant, Francesc Grases, Miquel Calderó, Domènec d'Aguirre, Joan Francesc de Verneda, Ramon de Vilana i Narcís Feliu de la Peña. Tot seguit ja s'esmenten els juristes que exerceixen en temps de la Nova Planta: Josep Alòs i el seu fill, Joan Francesc Alòs, Francesc Ametller, Salvador Prats i el seu fill, Francesc Prats, Josep Ventura Güell, Josep Finestres, Francesc Romà, Manuel Sisternes, Antoni de Capmany i Ramon Llätzer de Dou. I ja en la que, de fet, és la tercera part del seu treball, Solé dedica un espai a Dou i la seva obra, la seva relació doctrinal amb el seu mestre, Finestres, i la seva actuació a les Corts de Cadis.

Remedios Morán escriu el capítol «Ramón Lázaro de Dou y de Bassols. Una aproximación historiográfica a sus *Instituciones de derecho público general de Es-*

paña, con noticia del particular de Cataluña». En un text breu, Morán lamenta l'oblit que han patit Dou i la seva obra en la historiografia, poc llegida i estudiada; això, malgrat les importants aportacions que feu per a la reforma i el desenvolupament de l'Estat i la seva adaptació als nous corrents polítics del segle XIX, fent prevaler aspectes fins aleshores considerats marginals, com l'economia, la població, la hisenda pública o l'organització municipal, sens perjudici de les seves consideracions entorn del dret civil i els particularismes vigents, com el català.

Segueix Tomàs de Montagut amb «Ignasi Santponç (1785-1846) y el derecho público español». Professor de la Universitat de Barcelona, Santponç ensenyava la nova assignatura de Principis de la Legislació Universal, centrant-se en l'origen del poder i de l'autoritat sobirana, la forma dels governs, els impostos i el dret administratiu. A més, fou oficial i secretari de l'Ajuntament de la seva ciutat, així com de les Corts espanyoles. A partir d'aquesta visió pràctica del dret públic, Montagut destaca que el nostre autor promou la reforma del dret públic espanyol per a sotmetre'l a l'imperi del dret i de la llei, i s'inspira, entre d'altres, en el dret públic català històric i especialment en el seu règim parlamentari.

Stephen Jacobson, per la seva part, en el capítol «Los abogados catalanes, la revolución liberal y el estado constitucional», es refereix a la relació dels advocats catalans amb la Il·lustració i la revolució liberal del segle XIX, i distingeix dos grups perfectament identificables de professionals: els conservadors i els liberals. Dos grups que s'identifiquen segons la formació rebuda: els formats a la Universitat de Cervera, amb personatges com Ramon de Dou, i els formats a la Universitat de Barcelona, entre els quals destaca el seu primer rector, Domingo Vila. Tots dos juristes tenen orígens familiars, socials i polítics diferents. Després Jacobson s'ocupa d'altres advocats que destaquen en els períodes polítics coneguts com la Dècada Ominosa i el Trienni Liberal, i acaba amb la conclusió que en conjunt l'advocacia catalana esdevé molt conservadora malgrat la consolidació de l'estat liberal.

Albert Balcells continua amb «Enric Prat de la Riba y la Mancomunidad de Cataluña». Balcells, sens dubte un dels autors que millor coneix Prat de la Riba, destaca la seva important aportació al dret públic català des d'un vessant teòric i també, i sobretot, pràctic amb la Mancomunitat de Catalunya, una federació de les quatre diputacions provincials catalanes instaurada el 1914 i, en si, l'única reforma territorial de l'Estat espanyol en el règim de la restauració monàrquica del 1874. El capítol del nostre volum explica el procés de creació d'aquesta nova institució i les seves competències fins a la seva desaparició el 1925.

Jaume Ribalta escriu el capítol «Autonomía y legislación durante la Segunda República en Cataluña. La actividad de la "Comisión Jurídica Asesora" de la Generalitat republicana». Amb la recuperació de l'autogovern, la nova Generalitat instaurada durant la Segona República Espanyola, amb el reconeixement de certa potestat legislativa, crea ben aviat un òrgan consultiu. És el cas de la Comissió Jurídica Asesora, que rep l'encàrrec de desenvolupar i actualitzar el dret català públic i privat.

Ribalta descriu el procés de creació d'aquesta nova institució pel Govern, després de l'aprovació de l'Estatut d'autonomia i que s'inicià amb el Decret de 24 d'octubre de 1932. Així mateix, refereix quina fou l'obra legislativa de la Comissió durant els seus quatre anys d'existència i funcionament, de la qual el nostre autor descriu i comenta particularment diverses lleis entre les quals destaquen les següents: l'Estatut intern de Catalunya, també conegut com a Constitució de Catalunya, sobre el funcionament de les institucions catalanes (1932); la Llei de majoria i habilitació d'edat (1933); la Llei municipal de Catalunya, de regulació del règim local (1934); la Llei del Tribunal de Cassació de Catalunya, per la qual s'ordena l'exercici de la jurisdicció (1934); la Llei de contractes de conreu, que en ser declarada inconstitucional va provocar els fets del 6 d'octubre de 1934; la Llei sobre la capacitat jurídica de la dona i dels cònjuges (1934); la Llei reguladora de la procuradoria de Catalunya (1936); la Llei de successió intestada (1936), etcètera. Ribalta acaba amb la derogació, l'any 1938, de l'Estatut del 1932 i de tota l'obra legislativa de la Comissió Jurídica Assessora i del Parlament de Catalunya.

Per la seva part, Antoni Jordà escriu precisament el capítol «Los juristas catalanes en la redacción del "Estatut" de 1932», on es refereix a la participació en els debats a les Corts espanyoles sobre el projecte d'Estatut del 1932 dels diputats representants dels partits catalanistes, com la minoria catalana present a la cambra espanyola. Però prèviament esmenta diversos juristes que informen i opinen sobre el projecte de Núria que es presenta i el nou Estatut que es debat: Amadeu Hurtado, Francesc Maspons Anglasell i Eduard Llorens Clariana (allunyat dels altres en els seus plantejaments). I, un cop fetes les consideracions oportunes sobre el pensament d'aquests juristes, Jordà descriu el debat a les Corts sobre l'Estatut de Núria, aprovat en referèndum el 1931 i molt retallat després.

Joaquim Ferret se centra en la figura de Josep Maria Pi i Sunyer a «La adaptación al itinerario cambiante: José María Pi Sunyer». Ferret ens presenta una breu biografia de Pi i Sunyer, nascut el 1889 i testimoni directe de la vida política catalana fins a la seva mort el 1984, des dels diferents llocs que ocupa en la vida política catalana a l'Administració municipal de Barcelona i a la Universitat de Barcelona (com a catedràtic de Dret Administratiu i degà de la Facultat de Dret), sense oblidar la seva activitat com a advocat i degà del Col·legi barceloní, i la seva vinculació estreta a diferents institucions socials i culturals de la Ciutat Comtal, com el Gran Teatre del Liceu o l'Institut d'Estudis Nord-americans.

Segueix Alfons Aragoneses amb «Un proyecto jurídico del franquismo: la Compilación de derecho civil y sus juristas». Abolits l'Estatut d'autonomia del 1932 i tota l'obra legislativa del Parlament català i la jurisprudència del seu Tribunal de Cassació, per a l'autor es recupera durant el franquisme l'antic dret civil català en la vella tradició que encarnaven particularment Duran i Bas i la seva escola jurídica. A partir de les seves breus consideracions, Aragoneses conclou que el dret català posterior i fins a la Transició democràtica és d'encuny franquista. Es tracta, en definitiva, d'una nova

etapa jurídica per a Catalunya, que s'aprecia fins i tot i de manera molt significativa en la *Revista Jurídica de Cataluña*, que castellanitza inclús el seu títol. Això no obstant i malgrat el nou moment polític, no sols es recupera la vella tradició, sinó que, a més, es reivindica la foralitat com la seva màxima expressió, encara que des de la perspectiva de la Restauració i del pensament catòlic de l'antiga Lliga Regionalista. Aquesta reivindicació, acceptada pel règim anterior, es posa de manifest en el Congrés de Dret Civil que té lloc el 1946 a Saragossa, on tenen una intervenció rellevant els juristes catalans i a partir del qual s'inicia el procés d'elaboració i aprovació de la Compilació de dret civil de Catalunya, que culmina el 1960. Hi participen juristes com Ramon Roca-Sastre, Josep M. de Porcioles, Ramon Faus, Lluís Duran, Joan Maluquer, Antoni M. Borell, Maurici Serrahima, Ramon Coll, Joan Martí, etcètera.

I, per acabar, Marc Carrillo és autor del capítol «Los juristas de la Constitución de 1978 y de la autonomía política de Cataluña», on constata que els juristes catalans que intervingueren en l'elaboració de la Constitució espanyola del 1978, s'havien format a la Universitat de Barcelona. També fa palès que ho feren d'acord amb els principis d'un dret polític que ignorava pràcticament la tradició constitucionalista espanyola en la conjuntura del règim franquista, i es limita a explicar i interpretar el règim característic dels sistemes propis de les democràcies occidentals de l'època. Després de referir-se als canvis que es produeixen en els plans d'estudis de les universitats espanyoles introduint modificacions importants en l'ensenyança de l'assignatura de Dret Constitucional per catedràtics com Manuel Jiménez de Parga i Josep A. González Casanova, Carrillo es refereix a Jordi Solé Tura, Josep A. González, Isidre Molas, Miquel Roca i Carles Viver Pi-Sunyer. De tots ells destaca la seva aportació al dret públic espanyol participant en l'elaboració de la Constitució del 1978 i, després, en la dels estatuts d'autonomia de Catalunya, en major o menor grau, el 1979 i el 2006. El capítol inclou una ressenya acadèmica i bibliogràfica de cada un.

En definitiva, al llarg d'aquest volum es posa de manifest l'aportació dels juristes catalans, superada ja la baixa edat mitjana, a la conformació de la monarquia hispànica i, després, de l'Estat espanyol fins als nostres dies. Es tracta d'un treball ingent de síntesi, de gran interès historiogràfic.

Josep Serrano Daura
Universitat Internacional de Catalunya

JOSEP SERRANO DAURA (COORD.), *JORNADES INTERNACIONALS D'ESTUDI. EL MUNICIPI AL SEGLE XVIII. EL CAS D'ARNES (TERRA ALTA)*,² TARRAGONA, DIPUTACIÓ DE TARRAGONA, 2018, 631 P.

L'Àrea d'Història del Dret i de les Institucions de la Universitat Internacional de Catalunya va organitzar a l'abril de l'any 2018 unes jornades internacionals d'estudi dedicades al municipi com a institució juridicopública fins al segle XVIII a Catalunya, els altres territoris històrics peninsulars (Aragó, València, Territoris Bascos i Navarra, i Castella), les illes Balears i la Catalunya Nord. Hi intervingueren deu conferenciantes de deu universitats diferents, especialistes en la institució en cada un d'aquells territoris. En aquell cas, el fet de partida era l'aprovació el 1705 d'unes ordinacions municipals de la Universitat de la Fatarella, les darreres abans de la promulgació del Decret de Nova Planta el 1716. Mitjançant aquesta disposició i un cop guanyada la Guerra de Successió a la Corona espanyola, Felip V abolia el règim públic català, i així s'extingia el vell municipi català sorgit a l'edat mitjana i s'introduïa a Catalunya el comú castellà, sens perjudici de l'aparició gradual de noves figures en el nou municipi català.

Nous càrrecs, en definitiva, que en la majoria dels casos es patrimonialitzen (es venen a perpetuïtat), fet que a mitjan segle XVIII provoca nombrosos problemes, sobretot econòmics, en els municipis del nostre país, fins al punt que la Corona ha d'acabar intervenint per a donar-hi solució. Precisament això succeeix, entre altres poblacions, a Arnes, Horta de Sant Joan i Gandesa, a la Terra Alta actual. El cas d'Arnes és potser el més ben documentat i un dels pocs que conclouen el procés. És un conflicte que es posa de manifest el 1742 i se segueix fins al 1762. S'inicia convocant i creant una junta de veïns, un òrgan assembleari dels caps de casa del poble, que ja existia en el règim anterior.

A partir d'aquests fets d'Arnes i tot considerant aquells processos populars reivindicatius, es planteja celebrar unes noves jornades d'estudi internacionals, continuació, de fet, de la primera edició, tinguda a la Fatarella i que tractava de la mateixa institució municipal en les edats mitjana i moderna. Les noves jornades, doncs, se celebren els dies 9, 10 i 11 de maig de 2014 i s'ocupen del municipi durant la monarquia borbònica del segle XVIII, tot posant-lo igualment en relació amb els diferents territoris hispànics (Catalunya, València, illes Balears, Aragó, Navarra, País Basc, Castella, illes Canàries), les Índies occidentals, i també Portugal, França i Itàlia. Tota la temàtica es va desenvolupar en un programa de dotze conferències, com a continuació exposarem, i seguint el model de les jornades fetes a la Fatarella el 2008, dedicades aleshores al municipi en les edats mitjana i moderna i de les quals la mateixa Diputació de Tarragona va publicar també les actes.

2. Col·lecció «Ramon Berenguer IV».

Es tria Arnes especialment per la transcendència que té el seu conflicte i aquesta vila constitueix l'eix central de les Jornades, en les quals s'impliquen, com és obvi, el seu actual ajuntament i altres institucions, especialment la Diputació de Tarragona, que finança també aquesta edició. Cal destacar també la col·laboració d'altres institucions, com el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, el Consell Comarcal de la Terra Alta, la Societat Catalana d'Estudis Jurídics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, l'Institut Ramon Muntaner i altres entitats culturals i econòmiques del territori.

Vegeu a continuació l'estructura de l'edició final de les actes d'aquestes jornades internacionals:

— La conferència inaugural, titulada «El Decret de Nova Planta i l'evolució del dret català», fou a càrrec del Dr. Tomàs de Montagut Estragués, de la Universitat Pompeu Fabra. L'autor ens situa en la Catalunya d'aquell moment, al segle XVIII, amb la promulgació del Decret de Nova Planta de la Reial Audiència de Barcelona el 1716.

— Amb «Senyoria i municipi a Arnes», el Dr. Josep Serrano Daura, de la Universitat Internacional de Catalunya i coordinador també d'aquesta edició, presenta una monografia històrica dedicada a la vila d'Arnes abans i després de la Nova Planta.

— El Sr. Vicens Subirats Mulet, jurista i historiador, a «Els fets d'Arnes, 1742» refereix precisament aquest moment històric, objecte central d'aquestes jornades.

Segueixen després els capítols dedicats als diferents territoris tractats:

— «Guerra de Successió, Nova Planta i municipi a la Catalunya del segle XVIII», del Dr. Antoni Passola i Tejedor, de la Universitat de Lleida, que tracta en termes generals del municipi català en aquell segle i de la seva evolució.

— «El municipio borbónico castellano: entre la tradición y el reformismo», del Dr. Félix Martínez Llorente, de la Universitat de Valladolid.

— «Los censos concejiles y la administración municipal en el Reino de Aragón en el siglo XVIII», del Dr. Alejandro Abadía Irache, de la Universitat de Saragossa.

— «El règim municipal al regne de València arran de la Guerra de Successió i l'abolició dels furs», del Dr. Javier Palao Gil, de la Universitat de València.

— «El municipio de Mallorca en la época borbónica», del Dr. Antoni Planas Rosselló, de la Universitat de les Illes Balears.

— «El municipio vasco y navarro en el siglo XVIII. Entre la tradición y el cambio», de la Dra. María Rosa Ayerbe, de la Universitat del País Basc.

— «La organización municipal de las Islas Canarias en la edad moderna: realengo y señorío», a càrrec de la Dra. María del Carmen Sevilla González, de la Universidad de La Laguna.

— «La organización municipal en la América hispana. Los "pueblos de indios"», a càrrec del Dr. Sixto Sánchez-Lauro, de la Universitat de Barcelona.

— «Des Doléances Émancipatrices. Le cas de la ville de Perpignan à la Veille de la Révolution Française», del Dr. Didier Baiset, de la Universitat de Perpinyà.

— «Cidades, povoados e vilas em Portugal no século XVIII», a càrrec del Dr. Miguel Monteiro, de la Universitat de Lisboa.

Hi ha després quatre comunicacions presentades en les Jornades: tres dedicades al regne valencià i una quarta on es presenten els càrrecs municipals d'Arnes al segle XVIII. Són:

— «La ciutat al segle XVIII; una qüestió també conceptual», del Dr. Carles Tormo i Camallonga, de la Universitat de València.

— «Los municipios valencianos y la llegada de la dinastía borbónica: el caso de Castelló de la Plana», del Dr. Sergio Villamarín Gómez, de la Universitat de València.

— «Justicia de regidores: el Tribunal del Repeso, un espacio de autonomía municipal», de la Sra. María Pilar Hernando Serra, de la Universitat de València.

— «Els batlles i regidors d'Arnes entre els segles XVIII i XIX», del Sr. Miquel Vil·lagrasa i Gil, investigador.

La conferència de clausura, titulada «L'impact de la réforme de Turgot sur les municipalités en Europe au XIXe siècle», fou a càrrec de la Dra. Claire Courtecuisse, de la Universitat de Grenoble. El text presenta una síntesi del municipalisme europeu continental que es projecta vers el municipi constitucional del segle XIX, cosa que obre, de fet, una porta a la possibilitat d'unes noves jornades dedicades al municipi en aquest altre segle.

Entre els capítols que es publiquen, just a la part central d'aquesta edició figura un text que mereix una referència especial: «La vila d'Arnes. Situació geogràfica i medi natural», de la Sra. Teresa Maria Comellas Cuadern, historiadora i escriptora. L'autora dedica aquest extens treball a la seva vila, a la qual fa un merescut reconeixement en aquesta edició.

D'altra banda, una conferència que finalment no s'ha pogut publicar per problemes personals de l'autora és la titulada «Immagini di città e ceti di governo nell'Italia del XVIII secolo. Il caso della Lombardia settecentesca», de la Dra. Elena Riva, de la Universitat Catòlica de Milà.

En resum, aquesta edició compleix àmpliament el seu objectiu de donar a conèixer la institució del municipi a l'Europa occidental al segle XVIII, enmig del procés, a Espanya, de consolidació de la monarquia absoluta després de la Guerra de Successió a la Corona hispànica i en un moment previ a la introducció de l'Estat constitucional.

Felicitem la Universitat Internacional de Catalunya i l'Ajuntament d'Arnes, així com el Dr. Josep Serrano Daura, per l'organització i la coordinació d'aquestes jornades. Però mereix una referència molt especial per aquesta magnífica edició la Diputació de Tarragona, de la qual destaquem l'extraordinària tasca de promoció cultural i divulgació científica.

Xavier Rodríguez-Alsina Gallardo
Advocat

SIXTO SÁNCHEZ-LAURO, *EL CRIMEN DE HEREJÍA Y SU REPRESIÓN INQUISITORIAL. DOCTRINA Y PRAXIS EN DOMINGO DE SOTO*, BARCELONA, SEMINARI PERMANENT INTERUNIVERSITARI D'HISTÒRIA DEL DRET CATALÀ JOSEP M. FONT RIUS, UNIVERSITAT POMPEU FABRA, 2017, 452 P.³

El Seminari Permanent Interuniversitari d'Història del Dret Català Josep M. Font Rius, de la Universitat Pompeu Fabra, publica el volum número 10 de la col·lecció «Estudis d'Història del Dret», dirigida pel Dr. Tomàs de Montagut Estragués.

Es tracta d'una obra sobre un dels autors més preeminents de l'escola de Salamanca, Domingo de Soto, tot seguint el mestratge del recordat professor Jaume Brufau Prats, catedràtic de Dret Natural i Filosofia de les universitats de Barcelona i de Valladolid, traspassat el 2016. El Dr. Brufau, deixeble de Francisco Elías de Tejada i doctor per la Universitat de Salamanca,⁴ es va especialitzar en l'escola de Salamanca i és qui va posar en valor l'obra de Domingo de Soto pel que fa a les idees polítiques i a la construcció i la legitimació de l'Imperi universal hispànic, com ens diu el Dr. Tomàs de Montagut en la presentació d'aquest volum.

Precisament Brufau i Sánchez-Lauro, tots dos junts, van publicar el 2011 l'obra *Domingo de Soto, O.P. Relecciones y opúsculos* (Salamanca, San Esteban).⁵

Sixto Sánchez-Lauro va ser deixeble del Dr. Jesús Lalinde Abadía i és també dipositari del saber i de bona part dels coneixements del Dr. Jaume Brufau.

Pel que fa al personatge que el nostre autor estudia, Domingo de Soto (Segòvia, 1495 – Salamanca, 1560), deixeble de Francisco de Vitoria, justament el fundador de l'escola, se li reconeix el mèrit d'haver establert la sistemàtica per a abordar les matèries jurídiques que se segueixen a partir de la seva obra *De iustitia et de iure* (1553), tal com destaca el Dr. Xavier Gil Pujol en el pròleg d'aquesta obra.

És, com diem, una edició efectivament centrada en Domingo de Soto; en la seva obra, però en particular en el seu tractat sobre l'heretgia i els heretges. Això no obstant, Sánchez-Lauro va més enllà: ens ofereix una visió política de context de la Castella del segle XVI i contrasta i contraposa, si escau, el pensament de Soto amb el del seu company De Vitoria i el d'altres autors de la mateixa escola de Salamanca i d'altres centres; fins al punt que, tot destacant la preeminència de Soto, aquest esdevé en si mateix el fil conductor i l'eix del desenvolupament de la institució que centra el treball, l'heretgia.

3. «Col·lecció d'Estudis d'Història del Dret», núm. 10.

4. Tenia un segon doctorat en Ciències Polítiques per la Universitat de Laval (Quebec, Canadà).

5. Vam recensionar aquesta obra: Josep SERRANO DAURA, «Brufau Prats, Jaume - Sánchez-Lauro, Sixto. *Domingo de Soto, O.P. Relecciones y Opúsculos* (Salamanca, San Esteban, 2011)», *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos*, vol. xxxiv, Valparaíso (Xile), Universidad Católica de Valparaíso, 2012, p. 515-519.

1. L'edició de Sánchez-Lauro es divideix en set capítols i inclou un apèndix amb la rellicó *De Haeresi*, amb el seu aparell crític i una versió castellana. El primer capítol es refereix a l'ambient doctrinal i políticoreligiós a l'Espanya del cinc-cents i el nostre autor hi repassa la situació religiosa dels territoris hispànics, sense oblidar els precedents de l'Europa occidental: els moviments herètics del moment (tot destacant la importància del catarisme), la reacció de la cristiandat i el reflex de tot plegat en l'obra de sant Tomàs d'Aquino.

Però major transcendència té el mestre Pedro Martínez de Osma (1427-1480), que fou titular de la càtedra prima de Teologia de la Universitat de Salamanca. Precursor de l'erasmisme, el 1478 a Alcalà fou condemnat per una comissió de teòlegs per les seves opinions, expressades en el llibre *Tractatus de confessione*: defensava que els pecats mortals es perdonaven amb la sola contrició, sense necessitat d'acudir al sagrament de la penitència. Però, a més, tot avançant-se fins i tot a Martí Luter, atacava l'autoritat i la infal·libilitat papals i el sistema sacramental catòlic.

Sánchez-Lauro continua amb el Renaixement a Europa en general i en l'àmbit hispànic en particular, amb la clara influència d'Erasme de Rotterdam (1469-1536) en nombrosos pensadors com Alfonso i Juan de Valdés, Joan Lluís Vives, Miquel Servet, León Hebreo, Fernán Pérez de Oliva i un llarg etcètera. Sense oblidar, d'altra banda, el reformisme del cardenal Francisco Jiménez de Cisneros (1436-1517), dirigit a reformar la vida i les institucions eclesiàstiques i que es manifesta particularment amb la consecució de tres grans projectes: la reforma de l'orde franciscà, la fundació de la Universitat d'Alcalà i l'edició de la Bíblia Poliglota Complutense.

En qualsevol cas, en la monarquia hispànica hi ha focus erasmistes importants, com la mateixa Universitat d'Alcalà i la de Sevilla, i fins la mateixa cort reial, sobretot en el regnat de Carles I. Simultàniament, es produeixen nombroses denúncies contra l'erasmisme davant del Tribunal de la Santa Inquisició; la conseqüència immediata és la prohibició de l'obra d'Erasme. Tot plegat no és aliè a l'aparició del protestantisme i la ruptura del cristianisme, i a l'interès de l'emperador per convocar un concili ecumènic en la línia del pensament erasmista. Tot això s'esdevé en un moment en què l'imperi i la cristiandat tenen un enemic comú: el turc.

En la confluència de tots aquests fets religiosos, polítics, filosòfics o teològics, el nostre autor hi observa la vinculació no només personal, sinó ideològica, de Carles I (Carles V com a emperador d'Alemanya) amb Erasme de Rotterdam, a qui considera un capdavanter en la lluita contra el luteranisme.

Paradoxalment, aquest moviment no és un obstacle per a aconseguir la unitat religiosa hispànica, en un procés que dugué a l'expulsió dels jueus el 1492 i que continuà amb la dels sarraïns el 1502 i la dels moriscos els anys 1609-1610. Quasi com una obsessió, la neteja de sang esdevé una condició per a poder exercir qualsevol càrrec públic.

2. El capítol segon de l'obra de Sánchez-Lauro s'ocupa dels teòlegs juristes de l'escola de Salamanca davant l'ortodòxia catòlica i la monarquia hispànica. Després de fer una revisió històrica de la constitució dels diversos regnes hispànics, des de

la monarquia visigoda fins a l'entronització dels Àustria, l'autor se centra en la Corona de Castella i la creació de l'escola de Salamanca, amb les seves figures úniques de Francisco de Vitoria i Domingo de Soto. Un centre de pensament i d'estudi teològic i jurídic, amb precedents en el segle xv (amb autors com Alfonso Fernández de Madrigal), especialment en el regnat de Joan II, i amb seguidors com el ja esmentat Pedro Martínez de Osma i Fernando de Roa. Aquest darrer va ser, sens dubte, el més influent políticament. Propugnava la igualtat de tots davant la llei, incloent-hi el rei, el qual també havia de defensar el bé comú, assegurar la justícia recta i ser moderat amb les despeses. La seva doctrina es recull precisament en la *Ley perpetua d'estos Reynos*, del 1520, presentada pels comuners, amb uns plantejaments de tall més democràtic i amb una visió del govern més plural (per a trencar el monopoli del poder, però no amb un govern de tots sense discriminació social).

Per contra, De Vitoria i De Soto representen un nou rumb del pensament polític en el si de l'escola de Salamanca. De Vitoria, considerat el seu fundador, es va formar en el col·legi dominic de Saint-Jacques, a París, amb les ensenyances de Pedro de Celaya (valencià) i John Mayr (escocès), com també dels tomistes Pedro de Crockaert i Juan Fenarius. Amb aquest bagatge intel·lectual i acadèmic, De Vitoria s'establí a Salamanca i accedí a la càtedra prima de Teologia.

Una norma de la seva universitat era l'obligació que tenia cada mestre de donar en dues hores a tota la comunitat universitària una lliçó extraordinària sobre un tema propi de la seva matèria o disciplina. Aquesta lliçó es denominava *repetitio* o *relectio*, i habitualment es posava per escrit i s'imprimia.

Se'n conserven de Fernando de Roa. I De Vitoria segueix aquesta norma i aprofita aquest mitjà per a difondre el seu pensament sobre temes d'actualitat en el seu temps: la conquesta i la dominació del Nou Món (les rel·liçons *De indis* i *De bello*), el poder polític (*De potestate civili*), el poder eclesiàstic (*De potestate Ecclesiae*), etcètera. En termes generals, la seva obra legitima el poder reial, el justifica i el fonamenta, i en fixa l'exercici i també els límits.

Això no obstant, la seva teoria parteix de Déu, creador de l'home com a ésser social per naturalesa. I la vida social té la seva raó de ser en el grup, ordenat amb un poder ordenador que la mateixa comunitat transmet a un governant perquè l'exerceixi. Però De Vitoria també para compte, com els seus deixebles, a distingir el poder del rei i el del papa, que té una font primària en Déu, que és qui li atorga el poder directament (no a través de la comunitat).

En aquest mateix capítol, després de tractar De Vitoria i abans d'analitzar la figura i l'obra de De Soto, Sánchez-Lauro dedica un apartat a Francisco Suárez (1549-1617). Aquest autor vincula la relació entre la comunitat i el monarca a un pacte social previ dels membres de la comunitat; un pacte que condueix a un segon acord entre la comunitat i el seu governant. En el cas de la monarquia hispànica, aquest pacte s'articula a través de la successió reial seguint les normes establertes i acceptades tàcitament per la comunitat.

3. El capítol tercer del llibre es refereix a l'itinerari vital i doctrinal de Domingo de Soto. En un primer apartat, Sánchez-Lauro tracta de la relació del personatge amb l'escola de Salamanca. Nascut el 1494 o el 1495 (fill de cristians vells), el 1513 estudia al Col·legi de Sant Ildefons de la Universitat d'Alcalà; i ho fa fins al 1517, quan se'n va a París al Col·legi de Santa Bàrbara. Allí coincideix amb De Vitoria, i amb ell coneix els mestres John Mayr i Pedro Celaya, entre d'altres.

Un denominador comú als dos religiosos és la restauració de la teologia escolàstica tot projectant-la als problemes morals, filosòfics, econòmics, jurídics i polítics del seu temps; i així ho recull De Soto, com exposa Sánchez-Lauro, en el seu tractat *De iustitia et iure*.

El 1519 De Soto torna a Alcalà, on continua estudiant teologia mentre imparteix docència en filosofia fins al 1520, quan guanya una càtedra d'Arts. El 1524 viatja al monestir de Montserrat i intenta ingressar a l'orde de Sant Benet, però els mateixos monjos li aconsellen que ingressi a l'orde dels predicadors perquè veuen en ell grans dots per a la docència. I, efectivament, quan torna a Castella pren l'hàbit de l'orde dominic al convent de Sant Pau, de Burgos, i ja professa el 23 de juliol de 1525.

A finals d'aquest any és traslladat al convent de Sant Esteve, de Salamanca. Oposita i guanya la càtedra de vespres de l'Estudi General d'aquella ciutat, que ocupa durant setze anys, i així queda vinculat per sempre més a aquella universitat, on també accedeix a la càtedra prima.

El seu prestigi el porta a la cort imperial i a petició de Carles I participa en el Concili de Trento, que comença el desembre del 1545. També intervé en els treballs encomanats per l'emperador per a negociar una solució respecte del reformisme luterà i és nomenat confessor del monarca.

Sánchez-Lauro ens refereix les obres de De Soto. Són nombroses precisament les rellicons i els comentaris, entre les quals destaquem *Compendium Summularum* (1529), *Deliberación en la causa de los pobres. In causa paupreum deliberatio* (1545) i *De Natura et Gratia* (1546). Però el nostre autor posa un èmfasi especial en l'actuació de De Soto en tres àmbits concrets: el suport a l'emperador en la seva política com a titular de la *universitas christiana* i en els seus intents per a recuperar la unitat espiritual cristiana; la seva intervenció en les controvèrsies entre Bartolomé de las Casas i Juan Ginés de Sepúlveda sobre el suposat dret dels conqueridors a sotmetre els infidels i convertir-los a la fe catòlica (i acaba donant suport a De las Casas), i la seva participació en els tribunals de la Inquisició (per a revisar les llibreries de Salamanca i en processos contra religiosos).

4. Després d'aquesta visió general, el capítol quart de l'obra de Sánchez-Lauro es refereix ja a l'heretgia i els heretges, tema central d'aquest llibre. El nostre autor descriu la minuciositat amb què intenta definir i exposar els conceptes De Soto, quasi obsessiu a obtenir una definició exacta dels termes i les institucions que tracta.

I a continuació, amb les diverses fonts i opinions que s'exposen, es conclou definint com a heretge el qui pensa de manera diferent que l'Església catòlica. Un pen-

sament, en tot cas, elegit lliurement: la naturalesa de la fe exigeix submissió a Crist; per tant, l'heretgia, a partir de la lliure voluntat, representa oposar-se a Déu. És més: no n'hi ha prou amb manifestar un pensament contrari a la fe o l'Església, sinó que, a més, l'ha d'expressar un cristià.

Després es distingeixen els tipus d'heretgia: les de primer grau i les de segon grau. De Soto ho tracta tot en la seva obra *De Haeresi*, on distingeix els diferents tipus que assenyalava i els descriu tant pel fons com per la matèria. L'heretgia com a pecat i com a delictes religiosos, que forçosament s'ha d'exterioritzar.

Diferents, però pròxims a l'heretgia, són els fets següents: blasfèmia, simonia, poligàmia, màgia, bruixeria, cisma, apostasia i altres proposicions temeràries (en termes teològics). Totes aquestes qüestions entren en la jurisdicció inquisitorial, però són diferents de l'heretgia, com exposa De Soto.

Feta aquesta distinció de fets i delictes religiosos, De Soto defineix l'heretge: aquell que insisteix en un error referent a la fe, de manera interna (per un acte d'enteniment) i de manera externa (per un acte exterior, de paraula o de fet). Aquesta dualitat d'expressió obliga a distingir entre l'heretge moral (heretgia interna) i l'heretge jurídic (heretgia externa). I sense oblidar dues condicions prèvies: l'heretge és forçosament un cristià batejat i l'error s'ha de referir no a tota la fe, sinó a un dels seus punts o elements.

5. Una altra qüestió sobre els heretges és la seva perillositat social, una opinió comuna entre els teòlegs del segle XVI (capítol v). I aquesta consideració condueix a la repressió dels grups protestants i d'altres moviments herètics. De Soto reconeix que el dret diví no imposa cap pena temporal als heretges, però afirma que el dret humà positiu els ha de castigar apartant-los de la comunió amb els fidels, dels seus béns i fins i tot de la vida. Penes, en definitiva, espirituals i temporals, que en aquest cas conflueixen; i és l'Església, com a societat perfecta i per la seva potestat pròpia sobrenatural, conferida per Crist, la que ha de castigar els heretges.

Precisament pel fort intervencionisme de la Corona en els afers eclesiàstics, l'heretgia adquireix un indubtable caràcter públic: això també permet a la monarquia el control espiritual dels seus regnes, a més d'adjudicar-li un paper protagonista en els conflictes de la Contrareforma. I en aquest context, per a De Soto, el Tribunal del Sant Ofici de la Inquisició és necessari (tot i que critica la seva àmplia jurisdicció perquè jutja assumptes que no haurien de ser de la seva competència).

6. Justament a aquest Tribunal dedica Sánchez-Lauro el seu capítol sisè. Així, examina la jurisdicció i l'arbitri judicial dels inquisidors, dels jutges delegats pontificis (jurisdicció espiritual) i dels jutges de fur privilegiat en l'ordre civil: una jurisdicció, doncs, mixta, civil i eclesiàstica.

No oblidem, en tot cas, que l'heretgia és un fet punible per la legislació civil i la canònica, per la qual cosa l'inquisidor pot imposar penes de l'un i l'altre ordres, fins i tot la pena de mort. A això cal afegir que l'inquisidor general és designat pel rei, encara que el nomeni el papa; i l'inquisidor general elegeix els inquisidors. Uns jutges

que, en definitiva, actuen amb una gran arbitrarietat en el judici i el càstig dels crims imputats.

D'altra banda, aquesta jurisdicció no té límits ni fronteres dins la monarquia hispànica, de manera que esdevé un instrument molt eficaç per a la Corona per a perseguir delictes diversos i per a fixar una major control governatiu dels regnes i els seus súbdits. Però, evidentment, l'arbitrarietat, els abusos i els conflictes de competència provoquen nombroses queixes de les ciutats i les corts castellanques, que, com a norma, els reis no escolten ni resolen.

Dins d'aquest mateix capítol sisè, el nostre autor també descriu el procediment inquisitorial, diferent del procediment penal ordinari però amb evidents elements comuns, que convergeixen per la notable influència del *ius commune*. Però, més enllà de les semblances o coincidències, hi ha importants discrepàncies; i, tot i que pot semblar contradictori, el dret processal penal del Sant Ofici es defineix com a respectuós amb els drets del reu, al qual se li permetia rebatre en qualsevol moment les proves acusatòries, que obligatòriament se li havien de traslladar. Sánchez-Lauro destaca que justament el turment, un mitjà aleatori de prova en el sistema penal ordinari, en el sistema inquisitorial tenia un caràcter subsidiari.

D'altra banda, és també norma el secretisme en el procediment del Sant Ofici, de manera que no s'acostuma a conèixer els denunciants o deladors, ni els testimonis, ni els que apliquen els càstigs. En el cas dels deladors i els testimonis, s'evita que el reu els conegui per a evitar falsos testimonis.

També es fixa el principi d'equitat a l'hora de dictar sentència, per a la qual cosa s'estableixen sistemes de control dels tribunals dels districtes des de la Suprema Inquisició.

Però, malgrat tot, el nostre autor assenyala dos aspectes clarament negatius per al reu, el primer dels quals és que un dels objectius del tribunal és vetllar per la salvació de l'ànima del convicte. I com que aquest és un fi inalterable, si amb això s'aconsegueix la seva salvació eterna, els jutges poden sacrificar també les garanties jurídiques. I això justifica l'adopció de mesures addicionals consistents en patiments físics i també psicològics.

De Soto, en tot cas, descriu el procediment que han de seguir els tribunals de la Inquisició per a jutjar els heretges, la manera de denunciar els delictes, els mitjans de prova, la pràctica de la prova i la manera de dictar la sentència; sens perjudici també de castigar a qui presenti falses denúncies i/o calúmnies (intencionades), com també d'evitar l'arbitrarietat dels jutges i els abusos que es puguin produir.

De Soto, teòleg jurista, també s'ocupa dels advocats que han d'intervenir en els processos judicials, que en principi no poden defensar causes injustes. Per aquesta raó, la seva actuació, de fet, acaba sent instrumentalitzada pels tribunals inquisitorials: com a consellers, han d'ajudar que el reu declari; i no està obligat a delatar-se, però sí que ha de confessar els seus crims quan és interrogat per l'autoritat competent.

7. I, per acabar, el capítol setè del nostre llibre tracta sobre la controvèrsia de les penes contra els heretges segons la legislació i la doctrina, tal com ho veu i analitza Domingo de Soto. El teòleg jurista distingeix la doble jurisdicció de la Inquisició, la qual li permet judicar el crim d'heretgia i imposar penes eclesiàstiques o canòniques, a més d'altres seculars o civils.

En definitiva, s'ha d'evitar com sigui la comissió del delictes i, si es produeix, s'ha d'assegurar que sigui castigat degudament. En aquest context i per a la consecució d'aquests objectius, escau i és lícit adoptar qualsevol mesura de coacció i de càstig.

Trobem després la classificació de les penes: espirituals, com l'excomunió (si l'heretge finalment no abjura), corporals (fins la pena capital per a l'heretge impenitent) i temporals d'infàmia, d'inhabilitació, privatives de llibertat, econòmiques i patrimonials. Hi havia, doncs, un ampli ventall de penes i càstigs.

8. Després d'aquesta —insistim— veritable monografia institucional entorn de l'heretgia i el sistema judicial del Sant Ofici de la Inquisició, més enllà del delictes en qüestió, Sánchez-Lauro publica com a apèndix la rellicó *De Haeresi*, dictada en el curs 1538-1539. Ens en presenta una versió crítica que considera els tres textos o edicions que es conserven a Sevilla, Palència i València, tots tres del segle XVI. Però el que es publica és el de Palència amb la seva traducció castellana, la qual cosa facilita, òbviament, la seva comprensió.

Per acabar, el llibre que es presenta incorpora una llista llarga i considerable de les obres de Domingo de Soto, a més de tota la bibliografia consultada per Sixto Sánchez-Lauro.

Amb llenguatge planer, el nostre autor ens presenta la seva obra, un llibre de consulta obligada, com ressalta en el pròleg el Dr. Xavier Gil, per a comprendre i conèixer l'heretgia i el seu tractament en una època especialment convulsa en l'aspecte religiós, amb l'aparició de la reforma luterana i altres moviments herètics. Cal felicitar l'autor i el Seminari d'Història del Dret que edita el llibre, per la seva extraordinària qualitat científica.

Josep Serrano Daura

Universitat Internacional de Catalunya

M. ÁNGELES FÉLIX BALLESTA, *LA «CUESTIÓN CATALANA» (1922-1932) SEGÚN EL ARCHIVO SECRETO VATICANO*, BARCELONA, SEMINARI PERMANENT INTERUNIVERSITARI D'HISTÒRIA DEL DRET CATALÀ JOSEP M. FONT RIUS, UNIVERSITAT POMPEU FABRA, 2018, 385 P.⁶

Aquesta és la darrera publicació del Seminari Permanent Interuniversitari d'Història del Dret Català Josep M. Font Rius, de la Universitat Pompeu Fabra. Un seminari perfectament consolidat i que en homenatge al Dr. Josep M. Font Rius dona continuïtat a la seva llarga i fructífera activitat docent i de recerca, centrada especialment en la història del dret i de les institucions catalanes.

En aquesta ocasió tenim a les mans un volum que recull els fons documentals de l'Arxiu Secret Vaticà del 1922 al 1932, ambdós inclosos, corresponents al pontificat de Pius XI i que es refereixen específicament a l'anomenada «qüestió catalana». Històricament aquesta documentació correspon, a Espanya, al final del regnat d'Alfons XIII, la dictadura de Primo de Rivera i els inicis de la Segona República Espanyola, com bé explica el Dr. Tomàs de Montagut, director de la col·lecció en la qual es publica aquest llibre.⁷

L'obra en si és el resultat de la recerca duta a terme per l'autora a partir fonamentalment de la correspondència entre el nunci apostòlic a Madrid, Federico Tedeschini (1873-1959), i el secretari d'Estat del Vaticà, el cardenal Pietro Gasparri (1852-1934). I es refereix a una dècada que marca profundament la història d'Espanya (política, social i econòmica) i la de l'Església catòlica a l'Estat espanyol. Per la importància de la documentació que ara s'obre a la recerca dels investigadors, la Generalitat de Catalunya el 2006 va atorgar un beca als doctors Joan Capseta Castellà i M. Ángeles Félix Ballesta perquè seleccionessin la que podia afectar Catalunya en uns moments tan crucials per a la història recent del nostre país.

Es tracta d'un fons de més de dos mil documents, però l'autora s'ha centrat especialment en informes rellevants que Tedeschini envia a Gasparri sobre la situació política, social i religiosa a Espanya, a partir de les seves reunions i converses amb diverses autoritats civils, militars i eclesiàstiques espanyoles. En aquesta edició es recullen els que tracten sobre la que ja s'anomena «qüestió catalana», com diem, i els més significatius.

1. Després d'una breu introducció i d'una descripció metodològica, l'autora ens situa en el context social i polític d'Espanya en l'espai temporal al qual es refereix la documentació que treballa. És un repàs històric d'una època marcada en el primer

6. «Col·lecció d'Estudis d'Història del Dret», núm. 11.

7. El llibre va ser presentat precisament a la Universitat Pompeu Fabra, a Barcelona, el 28 de novembre de 2018, pel Dr. Hilari Ragner Suñer. En aquest mateix volum es recull la seva intervenció en la secció «Notícia».

moment pel desastre d'Annual, el 1921, que implica un altre fracàs colonial espanyol (després de la pèrdua, poc abans, dels darrers territoris d'ultramar, el 1898), seguit per les crisis del govern de l'Estat que se susciten dins la mateixa monarquia (fins i tot Alfons XIII es planteja abdicar), fins al cop del general Miguel Primo de Rivera (aleshores capità general de Catalunya).

El general, amb el suport de diversos partits polítics (entre ells, de sectors de la mateixa Lliga Regionalista i del mateix monarca), assumeix el govern de l'Estat amb el compromís de restaurar l'ordre i posar fi al caciquisme tan aviat com sigui possible, i retornar el poder a les autoritats civils.

Hi ha un primer directori integrat per militars i Primo de Rivera obté un cert èxit polític quan, amb el desembarcament d'Alhucemas, es recupera el Rif. És el 1925 i aleshores substitueix el Directori Militar per un altre de civil, però no deixa el poder.

2. A continuació, en un nou capítol, el quart, es descriuen les relacions Església-Estat durant la dictadura de Primo de Rivera. I, a manera de resum, Félix destaca que són dues les qüestions sobre les quals aquelles tracten: la catalana i les relacions entre el clergat i el dictador.

a) Pel que fa al primer àmbit, la nostra autora reconeix que des del principi del segle xx l'Església catòlica tracta amb molta prudència els problemes catalans i és conscient que un objectiu dels catalanistes ja és la separació d'Espanya. I tal és la situació el 1922 que el mateix cardenal Tedeschini pregunta a Gasparri si, en un cas eventual de separació, l'Església s'ha de posar al costat del nou estat. El secretari d'Estat contesta amb gran tacte que l'Església sempre ha d'estar fora i per sobre de «la agitadaísimas cuestión» i que si algú li ho pregunta, contesti senzillament que ho posarà en coneixement del papa.

Els temes que, en tot cas, destaquen entre les preocupacions del nunci, atesos els problemes que se suscitaven entre la societat civil catalana i el Directori de Primo de Rivera, són:

— La celebració de la Diada de l'11 de setembre, instaurada per la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat per a celebrar un funeral pels morts a Barcelona en l'assalt del 1714.

— L'ús de la llengua catalana, tema recurrent històricament, davant les pressions de Primo de Rivera perquè s'utilitzi el castellà a l'Església.

— La figura del cardenal Vidal i Barraquer, arquebisbe de Tarragona, considerat catalanista (i, per tant, separatista) i per al qual militars i polítics també locals reclamen que sigui desterrat de Tarragona (fins i tot es proposa al Vaticà que el nomeni bisbe de Burgos, seu vacant).

— L'existència d'elements eclesiàstics distintius utilitzats a Catalunya. En aquest cas, es plantegen dubtes sobre si els sacerdots catalans s'ajusten a les disposicions de l'Església: respecte a com es pronuncia el llatí, si usen o no casulles gòtiques —introduïdes el 1914 per a distingir el clergat català del de la resta d'Espanya—, i quin catecisme se segueix en les seves diòcesis.

Tots aquests temes són sotmesos a comissions d'investigació que s'encomanen a religiosos i bisbes (destaca el de Tortosa). I, a manera de resum, les congregacions afectades aproven, segons cada cas, unes conclusions i unes mesures que, entre d'altres, són:

- L'ús del castellà o el català segons l'auditori.
- L'ensenyament del catecisme, segons el Concili de Trento, en la llengua materna.
- La clerecia ha d'estar al marge de la política i els bisbes han de negar l'*imprimatur* a les publicacions en català de signe separatista.
- La predicació s'ha de fer en català popular i antic, no en català modern i literari, que quasi ningú no coneix; en tot cas, a les ciutats els diumenges i els dies de festa hi ha d'haver una homilia o explicació de l'Evangeli en castellà.
- L'ensenyament de la llengua i la tradició catalanes s'ha de limitar als seminaris, si això representa una «tendencia exclusivista y separatista», i s'ha de negar l'ordenació de joves «infectados de catalanismo».
- L'ús de les casulles gòtiques introduïdes a Catalunya es limita a un termini màxim d'entre cinc i deu anys.

Sobre l'aplicació d'aquestes mesures, Tedeschini informa Gasparri que, lluny de resoldre la problemàtica existent, la clerecia catalana (tot i que es remet a la de Barcelona) les considera dictades «para complacer al Gobierno actual que, por no haber continuado la tolerancia que hacia los catalanes habían tenido gobiernos precedentes, cuenta infinitos adversarios en Cataluña».

b) Pel que fa a les relacions del clergat amb el dictador, en principi són cordials menys quan es tracta la qüestió catalana. Són normalment sobre temes com la contribució territorial dels béns de l'Església (imposada segons una disposició del 1910, a desgrat eclesiàstic) i l'aportació dinerària de l'Estat per al manteniment dels sacerdots.

3. Finalment, en el sumari Félix relaciona i descriu els documents sobre els quals ha feta la seva recerca, que van des del 1922 fins al 1932. Segueixen després les seves conclusions, que amplien l'apartat anterior, dedicat al context social i polític d'Espanya. I, per acabar, ja en el capítol setè tenim l'apèndix sobre la qüestió catalana durant els anys que ens ocupen, amb cent trenta-set documents que il·lustren de manera detallada el treball de Félix i que mereixen una bona i atenta lectura. Després, el llibre inclou un annex amb fotocòpies de diversos d'aquells documents, cosa que constitueix un bon complement al treball de la nostra autora.

L'aportació de María Ángeles Félix té un valor immens. Omple un buit historiogràfic molt important sobre el moviment catalanista i des d'una perspectiva fins ara ignorada o amb molt poca informació parcial. Per aquest mateix motiu, és també de *summa actualitat*.

Tampoc no podem oblidar que l'autora, amb la documentació que aporta i el seu estudi, recupera i posa en relleu la figura del cardenal Francesc Vidal i Barraquer (1868-1943), perseguit també durant la Guerra Civil i salvat a l'últim moment d'un

afusellament segur. Aleshores sí que va poder fugir a Itàlia, però, davant l'oposició d'un nou dictador a Espanya, ja no va tornar. Morí a Suïssa en plena Guerra Mundial.

En definitiva, cal felicitar l'autora pel seu treball i el Seminari Permanent Interuniversitari per la seva publicació. Esperem que la recerca continuï i s'ampliï a períodes posteriors.

Josep Serrano Daura

Universitat Internacional de Catalunya

